

ՀԱՅ
ՄԱՏԵ
ՆԱԳԻՐ
ՆԵՐ

ՀՈՒՆԱ, ՄԱՄԻՈՒՅԱՆ

ՏԱՐՈՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Թարգմանությունը, ներածությունը
և ծանոթագրությունները
Վարդան Վարդանյանի

Աշխատասիրությամբ՝ Վ. Հ. ՎԱՐԴԱՆՅԱՆԻ

ԽՄՐԱԳԻՐ՝ Ա. Ս. ՍԱՀԱԿՅԱՆ

Խմբագրական կոլեգիա՝

ԱՐԳԱՐՅԱՆ Գ. Վ., ԱՐԵՎՇԵՏՅԱՆ Ս. Ս.,
ԴԵՎՐԻՅԱՆ Գ. Խ., ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆ Վ. Ա.,
ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԴՅԱՆ Ս. Ն.

Մամկոնյան Հովհ.

Հ 851 Տարոնի պատմություն (Աշխատասիրությամբ՝ Վ. Հ. Վարդանյանի, խմբ.՝ Ա. Ս. Սահակյան). Եր.։ Խորհրդային գրող, 1989, 176 էջ։— (Հայ մատենագիրներ (խմբ. կոլեգիա՝ Արգարյան Գ. Վ. և ուրիշներ)։

Հովհան Մամիկոնյանի անունով հայտնի այս «Պատմությունը» համարվում է 7—9-րդ դարերի սահմաններում գրված կամ հավաքված, խմբագրված ժողովածու։ Առաջին մասում ներկայացված է Հայաստանում՝ կոնկրետ Տարոնում քրիստոնեական կրոնի տարածման հանգամանքները, Երկրորդ մասը՝ քրիստոնեության հաստատումից հետո, օտար զավթիչների դեմ Տարոնի ժողովրդի դյուցազնական պայքարի էպիկական-գեղարվեստական պատկերումն է։

4702080101 (2)

Մ 705(01)89 —89

ԳՄԴ 63.3 (22) 8427

ՆԱԽԱԲԱՆ

Վաղ միջնադարից մեզ է հասել ուշագրավ մի «Պատմություն»։ դա Զե-
նոր Գլայն Ասորու և Հովնան Մամիկոնյանի անուններով հայտնի «Տարոնի
պատմությունն» է։ Հենց բեկուզ այն հանգամանքը, որ այս աշխատությունը
երկու տարբեր անձնավորությունների անուններով է կոչվել, քնակաճարա-
թի վրա է բնեղել պատմագիտության և քանասիրության ուշադրությանը
վաղուց ի վեր։ Այնուհանդերձ այն համարվել և ներկայումս էլ համարվում
է 7—8-րդ դարերի սանձաններում գրված կամ հսկայական-խմբագրված
մի ժողովածու։ Ուստի և այս կապակցությամբ ծագած վեճերն ու տարակա-
ծությունները նույնպես տարաբնույթ են։ Վիճելի կետերը այստեղ վերաբե-
րում են առաջին հերթին գրվածքի՝ իրականում քանի՞ մասերից բաղկացած
լինելուն, և քե դրանցից որի հեղինակն ո՞վ է։ Այսպե՛ս արդյո՞ք ամբողջակա՞ն
է այն, քե՞ ոչ։ Ո՞ր դարում է գրվել կամ հավաքվել-խմբագրվել, վերջապե՞ս
պատմա-գաղափարական կամ գրական-գեղարվեստական ի՞նչ արժեք է ներ-
կայացնում այն։ Սրանք հարցեր են, որոնց մասին շնայած շատ է գրվել ու
խոսվել, սակայն այսօր էլ դեռևս մնում են վերջահական պարզաբանման
կարոտ։ Այս համառոտ նախաբանում վերոհիշյալ բոլոր հարցերի բնու-
թյանը մեր խնդրից դուրս է, ավելորդ չենք համարում, սակայն մի երկու
խոսքով հայտնել այստեղ նաև մեր կարծիքն այդ մասին։

Արդեն քաղվիցս նկատվել է, քե այս արժեքավոր գործի առաջին մասի
տեղեկման շարժանիք են հանդիսացել Հայաստանում (նասկապես Տարո-
նում և նրա մերձակա գավառներում) նորածագ քրիստոնեական կրոնի
տարածման, նրա հաստատման հանգամանքների հետ կապված պատմու-
թյունները։ Ինչպես նաև ցույց տալու համար նոր կրոնի տարածման և
պրոպագանդման հանապարհին հանդիպած խոչընդոտները, հեթանոսական
կապալաշտության և նրան սպառաքիզող բռնի դեմ մղված դաժան պատե-
րազմը, քրիստոնյա առաջին նմիրակների կյանքն ու զորքը, նրանց ան-
ձերի և աշխատության պանծացումը, սրբացումն ու հավերժացումը։ Սյու-
ժետային-գաղափարական կառուցվածքի իմաստով «Տարոնի պատմությու-
նը» կարծես, իրոք, երկու առանձին մասերից է կազմված։ Դրանցից մե-
կը, որ վերագրվել է ասորի Զենոր Գլային, պարունակում է Գրեգոր Լու-

ազգային կողմից (կամ նրա քննադրանքով) հույն և ասորի քաղաքացիներին ուղարկված կամ նրանցից ստացված պատասխան բողոքի (համակենքի) պատմեցնելը: Այս հատվածի բովանդակությունը դուրս չի գալիս ինչպես Տարոնում Տրդատ Մեծի և Գրիգոր Լուսավորչի գործունեության, քրիստոնեական կրոնի տարածման շրջանակներից, նույնպես և շարժող դարի սահմաններից:

Ծով «Տարոնի պատմության» երկրորդ՝ Հովհան Մամիկոնյանին վերագրված մասի բովանդակությունը ներկայացնում է Հայաստանում քրիստոնեության հաստատումից շատ հետո՝ շուրջ չորս-հինգ հարյուր (գուցե և ավելի) տարիներ, գլխավորապես Տարոնում՝ Մամիկոնյանների իշխանությանը հերակա և հաճախ գավառներում, դուրեր շարունակ տեղի ունեցած դեպքերի ու իրադարձությունների մասին գույացած ավանդապատում գրույցների մի շարան: Օտար քաղաքացիների դեմ Տարոնի ժողովրդի մղած դյուցազնական պայքարի էպիկական-գեղարվեստական պատկերումն է այդ: Այս հանգամանք, բերես իրավացիորեն, ուսումնասիրողներից շատերին է մղել կապածանք հայանելու նրա հեղինակի հարազատության և «Պատմության» վերջում գետեզված «Հիշատակարանի» հավաստիության նկատմամբ:

Ձեռք Ասորու և Հովհան Մամիկոնյանի կյանքի ու գործի, նրանց և նույն «Պատմության» հետ առնչվող զանազան այլ նախնի լուսավորչական շատերն են գրադվել: Ձեռքի՝ իբրև շարժող դարի կրեալների գոյության փաստը, բերես հաստատվում է ոչ միայն «Պատմության» ընթացքում շարունակ հանդիպող երկրապագայություններով, կամ այն հանգամանքով, որ ինքն իրեն ներկայացնում է ժամանակակից ու գործակից Գրիգոր Լուսավորչի և Տրդատ Մեծի, այլև այնու, որ նրան իբրև այդպիսին հանաչում են նաև մեր միջնադարի նշանավոր մատենագիրները, ինքն՝ Հովհան Մամիկոնյանը, Ռիստանեսը և Մխիթար Այրիվանեցին¹: Նրանք այս հարցում միաբան են:

Նոր ժամանակներում Ձեռքի և Հովհան Մամիկոնյանի անձնավորությունների հետ առնչվող հարցերին, ինչպես և նրանց անուններով հայտնի «Պատմության» այլևայլ հանգամանքներին անդրադարձել են պատմագիտության և բանասիրության այնպիսի նշանավոր դեմքեր, ինչպիսիք են Մ. Զամչյանը, Հ. Գալսրեյանը, Ղ. Այվազյանը, Մ. Էմինը, Գ. Խալաբյանը, Գ. Զարբանալյանը, Լեոն. Մ. Արեղյանը և շատ ուրիշներ, օտարազգիներից՝ Հ. Գելցերը, Գուտշմիտը, Ա. Կուրիերը, Ե. Պրուդոմմը, Վ. Լանգլուան: Մեր օրերում այդ հարցերի նկատմամբ հետաքրքրություն են ցուցաբերել պատմաբան, պրոֆ. Ա. Աբրահամյանը, որը 1941 թվականին կազմել և հրատարակել է «Տարոնի պատմության» համեմատական բնագիրը², ապա նաև ակադ. Լ. Խաչիկյանը, պրոֆ. Մ. Մկրտչյանը, Ղ. Այվազյանը, Ք. Ուլուբաբյանը, Լ. Տեր-Պետրոսյանը և էլի շատեր:

¹ Ռիստանեսը հայտնաբեր. «Պատմություն հայոց», էջմիածին, 1871, էջ 70 և հետևյալն: Մխիթար Այրիվանեցի «Պատմություն հայոց», Մոսկվա 1860, էջ 45:

² Հովհ. Մամիկոնյան, «Պատմություն Տարոնի», Ե., 1941: Այսուհետև համապատասխան բոլոր մեջբերումները կատարվում են ըստ սրա, նշվում է միայն էջը:

«Տարոնի պատմությունը» ունեցել է մի քանի հրատարակություններ՝ Պոլսում, Վենետիկում և այլուր։ Հայաստանում եղած միակ հրատարակությունը վերը նշվածն է, այսինքն՝ 1941 թվականին, որից էլ հենց կատարել ենք բարգմանությունը, ինքսկե համեմատելով վենետիկյան հրկու՝ 1882 և 1889 թվականների հրատարակությունների հետ։

«Տարոնի պատմության» աշխատհարաւ բարգմանությունը երևանյան վերը նշված հրատարակությունից ենք կատարել հետևյալ նկատառումներով. նախ՝ որովհետև ժամանակագրական առումով այն ամենավերջինն է և նրանում հաշվի են առնված մինչ այդ գոյություն ունեցող բոլոր հրատարակություններն ու խմբագրությունները։ Հնարավորին չափով ուղղված կամ քացաճայտված են դրանցում տեղ գտած բերություններն ու օխալանքները։

Երկրորդ՝ սա միակ խմբագրությունն է, որ կատարված է 2002 Մաշտոցի անվան Մատենադարանում «Տարոնի պատմության» եղած գրեթե բոլոր հիմնական ձեռագրերի մամուլագին լեզույան և համեմատությունների հիման վրա։ Հրատարակիչը, ըստ երևույթին, հայատակ է ունեցել ամեն կերպ խուսափել հնարավոր աննշտություններից, քանի որ սույն գործը ձեռագրերում չափազանց աղավաղված ձևով է հասել մեզ։ Ձեռյած, ինչպես արդեն նկատվել է պատմագիտության կողմից¹, կազմող-խմբագրողը Մատենադարանում եղած բոլոր գրչագրերից հիմք չի ընտրել ամենակատարյալը (այսինքն 1886 թվականում գրչագիրը)։ Իսկապես, որևէ գործի բնագրի հաջողված լինելու պայմանը, ինչպես նկատում է ակադ. Լ. Խաչիկյանը, «... տարբեր գրչագրերի քաղցատման միջոցով ստացված լավագույն տարբերակների հիշտ ընտրությունն է հրատարակչի կողմից և այն բնագրի մեջ մտցնելու կարողությունը»²։ Մենք կազմեցանք, որ բնագրի այդպիսի հրատարակումը մեծապես կոյուրացներ նաև բարգմանչի գործը և զերծ կազաներ հնարավոր վրիպումներից։ Պրոֆ. Ա. Աբրահամյանի համար համեմատական բնագիրը կազմելու հիմք է ծառայել Մատենադարանի № 1328 գրչագիրը, որը նրա գրեում պայմանականորեն նշված է Յ առում, մյուս գրչագրերի համապատասխան քառերի կամ արտահայտությունների տարբերակները, որպես հավելված, զետեղված են նույն էջի տողատակի տարբերակներում. մի հանգամանք, որը ռոշակիորեն հեշտացնում է բարգմանչի կամ ուսումնասիրողի գործը։ Ինքը՝ համեմատական բնագիրը կազմողը հայտնում է, որ եղած բոլոր խմբագրություններից հնագույնը հրատարակության հանձնվող Ներկա տեխստն է՝ (էջ XII), ուստի և հիմք է ընդունել այն։ Այսպիսով, հիմնականում տեխտ է ընդունելի համարել ակադ. Լ. Խաչիկյանի դիտողությունները, հատկապես № 1886 գրչագրի նկատմամբ եղածները։ Նվ վերջապես, այն՝ 1941 թ. հրատարակությունը, մեր խորին համոզմամբ, եղած բոլոր խմբագրություններից ամենատարողականն է, ուստի և բարգմանության համար հիմք ենք ընդունել այն։

Մի հանգամանք էս. սույն գործի մեջ շփոթություններն ու աղավաղումները վերաբերում են գլխավորապես գլխակարգությանը, այսինքն՝ «Պատ-

¹ Տե՛ս Լ. Խաչիկյանի գրախոսությունը, Հայկ. ՍՍՌ, գիտ. ազ. Տեղեկագիր, 1944 թ., № 1—2.

² Նույն տեղում, էջ 141.

մության» գլխիներին և գրանձ կազմող ենթաբաժիններին՝ պատեններին, ապա նաև՝ քազմախմբի տեղաբնակներին, անձնանուձներին կամ այդ կարգի այլևայլ արտաճարտարարներին, որոնք սակայն, ոչ թե կազմող-հրատարակչի մեղքով են, այլ դարձյալ գրչագրերի խիստ աղավաղված լինելու պատճառով: Մանավանդ, որ այդ վերաբերում է ոչ միայն մեծ ձեռնի տակ եղած օրինակին, այլև այն բոլոր խմբագրություններին, որոնք ծանոթ են մեզ: Դեռևս ժամանակին Գար. Ջարքանալյանն է նկատել, որ «Պատմություն Տարօնոյ» գրվածքի մի գլխավոր հատկանիշն էլ այն է, որ տարբեր գրչագրերում պակասեցված նյութերը չափազանց շատ տարբերություններ ունեն միմյանցից: Այդ էլ է դժվարացել խմբագրողների գործը, ինչպես և սխալների տեղիք տվել: Լ. Խաչիկյանը իր հոդվածում ակնհայտ է արել նաև նախորդ հրատարակությունների համեմատական քննադատում եղած աղավաղումների և բերությունների մասին: Նա նշեցրածով ևս վերաբերել է աղետալից կամ բավականչությանը շնամապատասխանող արտաճարտարություններն իսկ դարձվածները՝ մյուս գրչագրերի համապատասխան հատվածների համեմատության միջոցով: Քառյակներումը կատարելիս թե նկատի ենք ունեցել Խաչիկյանի կատարած բնագրական նշագրումները՝ գրեթե ամբողջությամբ, դրանց ավելացրած նաև մեր կողմից նկատված աղավաղումներն ու աննշտությունները:

* * *

«Տարանի պատմությունը» արժանացել է անսովորաբար մի քանի ուղղությանը՝ առաջին հերթին հեղինակային պատկանելության առնչակցությամբ: Իբրև այդպիսին հանդես են գալիս երկու անձնավորություններ՝ Հովհան Մամիկոնյանը և նրա վկայակոչած Զենոբ Գլակը: Սակայն լեզվաոճական մտածողության առանձնահատկություններին նայելով, ինչպես արդեն նկատվել է քանասիրության կողմից (Գաբրիելյան, Խալաթյանց, Արեղյան և Բուրչևեր) սույն աշխատությունը կազմող հատվածները կամ պատեններն ավելի չուտ միևնույն գրչի տակից դուրս եկած կամ միևնույն անձնավորության կողմից հավաքված-խմբագրված են երևում: Այստեղ խոսքը բոլորովին էլ չի վերաբերում Զենոբի անձին, նրա՝ շարժող դարում ապրած և Գրիգոր Լուսավորչի գործակից լինելուն, այլ վերաբերում է այն քանին, թե այդ Զենոբը որե՛կ բան գրել է, թե՛ ոչ, կամ ի՞նչ առնչություն ունի նա այս գրվածքին:

Զենոբ Գլակի անձնավորության մասին մենք առաջին տեղեկանում ենք նենց իրենից: «Պատմության» մեջ քազմիցս խոսում է իր մասին առաջին դեմքով, հանդես է գալիս իբրև Գրիգոր Լուսավորչի գործակից, հիշում է շատ դեպքեր, իրադարձություններ որպես իր աչի առջև կատարված իրողություններ: Այսպես, օր. «Տեառն և սիրելի եղանակ եպիսկոպոսացի ի Զենոբայ անարժան ծառայես...» (64), կամ «Իմ ազաշեալ զսուրբն Գրիգոր զնալ ի իմանե իմ», կամ «...մինչ մեկ ղղաշտուն մատուցանեալ», կամ «Արդ ևս սկիզբն յայսրմ պատմութեանս զձերդ եղից հարցումն» (66), կամ «Եւ մեկ ելեալ անդէք ընդ Կարին և ընդ Հաւր կամեցաւ անցանել» (78—

—79), կամ «Իսկ մեկ ելեալք յամբողջն՝ եկաք ընդ հայն հանապարհ» (95) և այլն: Այն հանգամանքը, թե ինքը Հայաստան (Տարոն) է եկել Գրիգոր Լուսավորչի խնդրանքով, ճշտ հետ մասնակցել Գիսանեի մենյանը պաշապանող Ներսանոս Բամբակեի մղված պատերազմին և հետագայում այս նույն մենյանի տեղում կառուցված սբ. Կարապետի վանքի վանահայր նշանակվել Գրիգոր Լուսավորչի կողմից, այս բոլորը դարձյալ իրենից ենք իմանում: Նա վկայում է նաև, թե այդ և մյուս իրադարձությունների պատմություններն էլ է ինքը գրել՝ սբ. Գրիգորի պատվերով: Մեկայն այստեղ Զենոբը մի ակամայի խոստովանություն է անում, որև, իրավամբ, կասկածի առիթ է տալիս. «Եւ իբրև ընթերցաւ գրողոսն սուրբն Գրիգոր,— գրում է նա,— հրամայեաց Զենոբայ Լեւորոյ գրել զառաջին պատերազմն և զերկրորդն ստուգի...» (82), կամ «Իսկ Զենոբ աղաչէ...» (83) և այլն, որ կարծես թե մի այլ անձնավորության մասին խոսելիս լինի և ոչ թե իր. հակառակ դեպքում կասեք, «ինն հրամայեց», «ես աղաչեցի», ինչպես վարվում է շարագրանի ընթացքում բազմաթիվ այլ դեպքերում:

Զենոբի մասին մյուս տեղեկություն տվողը, որ ժամանակով ամենամեծագուրն է հռոմ, սույն «Պատմության» ճեղքնակ հանգես եկող Հովհան Մամիկոնյանն է: Գրվածքի վերջում գետնդրված իր հայտնի «Հիշատակարանում» նա ներկայացնում է իրեն որպես սբ. Կարապետի վանքի վանահայր-Լախեկոպոս և ավելացնում— «...երեսներոյ ճինգերոցը ի Զենոբայ առաջին Եպիսկոպոսէն Մամիկոնեից» (288): Իսկ Հովհանից հետո Զենոբի մասին տեղեկություն հայտնողները հռոմ հաճախում են Հովհանի այս «Հիշատակարանից», որի հեղինակի հաբազատության խնդիրը ևս դեռ պարզված չէ: Այս հանգամանքը տարակուսանքի առջև է կանգնեցրել պատմագիտությանն ու բանասիրությանը հաև հենց իր՝ Հովհանի անձնավորության և «Պատմության» հետ առնչվող շատ այլ հարցերի վերաբերմամբ:

Վաղուց արդեն նկատվել է, որ ինչպես պատմության ընթացքում, նույնպես և «Հիշատակարանում» Հովհանը բազմաթիվ փաստական անհշտություններ է բույլ տալիս և անտեղյակություն ցուցաբերում շրջանակներից՝ դեպքերի և անձանց նկատմամբ: Հանգամանք, որը մղում է ուսումնասիրողին կամ ընթերցողին, իրավամբ, կասկածելու նրա առածի նշանությանը: Այդ կասկածությանը մեծանուն հայագետ Մ. Աբեղյանը գրում է, թե Զենոբի ու Հովհանի անձնավորությունների տակ բաժնված է միևնույն տեճը, «ըստ երևույթին,— գրում է նա,— զբանց տակ ծածկված է միևնույն տեճը, որ իր գրած «Պատմության» հին մասը վերագրել է Զենոբ Գլակ անունով մեկին, իսկ վերջին մասը՝ մի Հովհան Մամիկոնյանի (էջ 447), որ ապրել է 8-րդ դարից ոչ վաղ և վկայակոչել է Զենոբին, որպեսզի իր հաղորդածի նկատմամբ հավատ ներշնչի, և նշված «հիշատակարանն» էլ մի կեղծիք է: Կեղծիք լինելը, գրում է նա, «երևում է գրքի «Հիշատակարանից», որի մեջ հեղինակն անում է կեղծած գրքերի համար մի սովորական գյուտի պատմություն: Ապա նա առում է, թե իր գիրքը գրել է շրջանակիս բազմաթիվ հանգամանքներով (610—641 թթ.) և ի մահուն հոսուով (590—628 թթ.), համանաև Ներսիսի Հայոց կաթողիկոսի (կաթողիկոսացած ոչ վաղ քան 641 թ., վախճանված 662 թ.) և յիշխանութեան Մամիկոնեան վանա-

հայ, զոր մայրենիս կամօտական կոչին» (էջ 448)¹: Քիչ հետո, սակայն, տեսնում ենք, որ այս վաճառն արդեն մեռած է և նրա որդի Տիրանն է իշխում. «յառաջ լիան զգալն Հերակլի ի պարտիկ» և երբ «էլանէ Հերակլ և սպանանէ զԽաւրով» (590—628 թթ): Ուր տարի հետո, արեմն 636 թվին սպանվում է Նույնիսկ վաճառն որդի Տիրանը... Մի օւրիշ տեղ, սակայն (էջ 56). «Երազականութեանն հայոց հարիւր երեսուն» (130+551 = 681 թվին) դեռ իշխում է Նույն վաճառն կամօտականը՝ Ներսիս կաթողիկոսի հետ. որն այդ ժամանակ մեռած էր» (էջ 448) և այլն: Ինչպես պարզ երևում է. Հովհանն 7-րդ դարի դեպքերի մասին խիստ շփոթ ու հակասական իմացություն ունի:

Գրիգոր Խալաթյանը Նույնպես կրկնելով Հովսեփ Գաբրելյանի խոսքը, «Հիշատակարանը» համարել է կեղծիք կամ հետագայում ուրիշների կողմից ավելացված, իսկ բուն պատմությունն էլ՝ «է դարու մի կարկատան», որ կառարված է Ագաթանգեղոսի, Խորենացու, Սերենոսի և այլոց ստեղծագործություններից՝ բաղվածաբար: Իսկ այդ ուրիշին համարում է օր կամ իններորդ դարում ապրած Հովհան Մամիկոնյանին:

Հարցի կապակցությամբ շատ հետաքրքիրական և ուշագրավ նկատույթում է արել մեր օգտագործած բնագրի կազմող-հրատարակիչ, պատմաբան Ա. Աբրահամյանը: Համեմատության մեջ դնելով Մատենադարանի մի շարք ձեռագրերն ու նախորդ խմբագրությունները՝ նա հանգում է հետևյալին, թե «Պատմության» բնագիրը երկու մասի բաժանելը և դրանցից յուրաքանչյուրը առանձին հեղինակների վերագրելը արհեստական է. վեճերիկյան հրատարակիչների կողմից կատարված և չի հաստատվում Մատենադարանի ոչ մի ձեռագրով: Դրանք գրչագրերում «ընդօրինակված են իբրև մի ամբողջություն» (Առաջաբան, էջ XXV):

Ապա, եա դրանք համարում է ոչ թե մեկ կամ երկու հեղինակների գործ, այլ «պատմական նյութերի ժողովածու, որ պարունակում է զանազան նամակներ, պատմություններ, ժամանակագրություններ, աղոթագրքերից հատվածներ և որ այդ նյութերի հավաքող խմբագրողն է Հովհան Մամիկոնյանը. «Հովհանը կեղծաբար չէ,— ասում է նա,— ինչպես պնդել են որոշ բանասերներ: Նա իր հիշատակարանում ազնվությամբ հայտնում է... որ ինքը կազմել է ժողովածուն երկու արխիվից՝ 10 «պատմենն» վերցնելով վաճառի արխիվից, իսկ 28 «պատմենն»՝ բարգմանելով Ուռնայի կրճատվոր Մարմառայի մօտ եղած նյութերից: Իրեն «Հովհանին է միայն մի «պատմենն»՝ «Ցիշատակարանը», որի համար և խնդրում է նիշել իրեն (էջ XXV): «Հիշատակարանում» իսկապես որ կա վկայություն, թե սր. Կարապետի վաճառի վաճառականների համար սովորություն է եղել, որ ամեն մեկն իր ժամանակ տեղի ունեցած դեպքերը, հատկապես հեռուական գործերը, գրի առնե և «թողեալ գրով ի նոյն եկեղեցին» (էջ 287): Իսկ այն, որ Հովհանի «Հիշատակարանում» անհշտություններ են տեղ գտել, դրանք Աբրահամյանը ենթադրում է արտագրողների ձեռով հետագայում կատարված ընդմիջարկություններ. այդ մասին այժմ գծվառնում ենք որոշակի բանասեր: Հետագա ընդմիջարկություններ է համարում Ա. Աբրահամյանը նաև Խալաթյանցի նշած

¹ Արեղյան Մ., Ծրկեր, հ. 9, Ծրեան, 1968, էջ 447 և հետևյալները:

այն հասկանալու, որոնք ենթադրվում են Ազաթանգեղոսից կամ Խորենացուց բաղված:

Փոքր ինչ ավելի հավանական պետք է համարել այն ենթադրությունը, ըստ որի Ջենոբի գրչին են պատկանում միայն «Պատասխան ի քղոյն ասորոց և պատմութիւն յիսն Իննականեան տեղեկացն» և «Վասն պատերազմին որ յԱրձանն եղև» պատճենները:

Մեկ այլ հարց է նաև այն, որ Ազաթանգեղոսն ու Փափստոս Բուզանդը Տարոնի քեմի առաջին վանահայր են հանաչում Աղբիանոսին և ոչ լին Ջենոբին, ինչպես պնդում են Մ. Էմինը, Բր. Խալաթյանը և ուրիշներ: Ազաթանգեղոսը կառվերի կործանումը դնում է Տարոնի Վանեվանյան մենյակում, որը տարբեր է սբ. Կարապետից և քաղականին էլ հեռու նրանից¹:

«Որ յաստիճան եպիսկոպոսութեան լինելին արժանի կարոյ,— ասում է Ազաթանգեղոսը,— առեալ ձեռնադրութիւն ի նմանէ (այսինքն որ. Գրիգորից). որոց առաջնայն՝ Աղբիանոս Կանու, որ լապա կողմանցն Եփրատական գետոյն լինեալ վերակացու...»: Անմիջապէս հետո էլ ավելացնում է. «Եւ զԱղբիանոս զայր ճշմարիտ և աստուածասէր՝ վերակացու քղոյր տրեւեալեան դրան բանակին»²:

«Եվ քաղապորը (Խոսրով Կողակեր),— գրում է Փափստոսը.— Աղբիանոս եպիսկոպոսին ավելց հոգաւ եկեղեցու Մանավազյանների ավանն ու նրանց նախապետի քուն արողանիստ գլուղը... յուր քոյրը սանմաններով և ճրտաշուքը եղած զավառակով՝ Եփրատ գետի կողմերում»³: Ինչպես տեսնում ենք «Իննականեան տեղյաց» մասին երկուսն էլ ոչ մի ակնարկություն չեն անում: Ըստ Արամամյանի՝ ժողովածուի պարունակած ամենաինքն լայնքերը Գրիգոր Լուսավորչի, Տրդատի, Կեսարիայի Ղևոնդիոս հայրապետի և ասորի չորս եպիսկոպոսների (Քեկտուրի, Անաստասի, Աբյուղատի և Մարկեղոսի) ապոկրիֆ նամակներն են, ինչպէս նաև Ջենոբի՝ «Պատասխանի քղոյն ասորոց եւ պատմութիւն վասն Իննականեան տեղեկացն...», և «Վասն պատերազմին որ յԱրձանն եղև» գլուխները, որոնց պատմականությանն ու իսկատիւյունը նա երբեք չի կասկածում: Դրանք Արամամյանի կառնիքով նախապէս գրված են եղել ասորերեն, որից էլ հետագայում քարգմանվել են հայերեն: Այստեղ անմիջապէս նշենք, որ մեզ ավելի հավանական է քվում, քե այդ նամակները նախապէս հունարեն են գրված եղել, քանի որ ուղարկվում էին Կապադովկիա (Կեսարիա) և ավելի արևմուտք, օրտեղից ենեց Հայաստան էր եկել Գրիգոր Լուսավորիչը: Կարելի է ենթադրել նաև, քե Ջենոբը ոչ մի պատճեն էլ գրած չլինի, այլ Գրիգոր Լուսավորչի հրամանով ասորերեն քարգմանած լինի վերջ հիշատակված երկու պատճենները՝ ասորի քարագիշերին ուղարկելու համար: Գր. Լուսավորիչը ոչ ասորական կրթություն ուներ և ըստ ավանդությունների՝ ոչ էլ այդպիսի ծագում: Նա կամ իրո՛ք պարթևներից էր, կամ բուզանդական կողմից (կապադովկացի) եկած հայ: Ե՛վ Գրիգորը, և՛ Ջենոբը այն օրերին, այսինքն Յ-րդ գաւթի վեր-

¹ Արեղյան Մ., Նշված աշխատությունը, հ. Ա, էջ 189 և հ. Գ, էջ 447:

² Ազաթանգեղոս, Հայոց պատմություն, Երևան, 1983, էջ 470:

³ Փափստոս Բուզանդ, Հայոց պատմություն, Երևան, 1968, էջ 70:

չերին կամ 4-րդի սկզբներին. հայկական կրթություն ունենալ չէին էլ կարգ: Այլևս չենք խոսում այն բոլոր տեղանունների, անձնանունների և այլ կարգի անվանումների մասին. որոնք տեղ են գտել գրի՝ Զենոբին վերագրված քառնում և որոնց արմատը, հիմքը բուն հայկական է. ինչ որ վաղուց ի վեր արդեն ցույց է տրված բանասիրության կողմից: Այնուհետև Տառնում քրիստոնեական հավատը հաստատելուց և այնտեղ Զենոբին եպիսկոպոս (վանահայր) կարգելուց հետո Գր. Լուսավորիչը ամենայն հավանականությամբ նրան պատվիրում է բարգմանել դրանք ասորերեն և ուղարկել ասորի քաղաքներին. որպեսզի նրանք իրենց ձեռքի տակ որոշ «փաստական» նյութեր ունենային՝ իրենց քաղաքությունների ընթացքում: Անհավանական չենք նամատում հաև, ինչպես Ա. Աբրահամյանն է պնդում, որ այդ նյութերից (համակերթից) մի քանիսը, կամ վերհում հիշատակված երկուսը, իսկապես, ասորերեն էլ գրված լինելն եննց իր՝ Զենոբի կողմից և հետագայում Հովհաննի կամ մեկ ուրիշի կողմից հայերեն բարգմանված՝ «ժամանակագրական որոշ կապակցությունն աստիճանաբար»:

Ասկի վերջապես, որ Աբրահամյանն էլ, ի նկատի ունենալով «Հիշատակարանում» տեղ գտած ժամանակագրական որոշ անհշտություններն ու Հովհաննի՝ Մամիկոնյան եպիսկոպոսների ջարհում երեսունհինգերորդը ինչ-վելու փաստը, նրան համարում է ոչ քեյոս կամ ինկուրոզ դարձրի հեղինակ, այլ ուրեքորդ դարի:

Իսկապես, «Հիշատակարանում» տեղ գտած մի քանի մուր և անորոշ վկայություններից, ինչպես հաև իր ժամանակ տեղի ունեցած զեպեների հաշտության կամ իմացության հանգամանքից ելնելով պետք է հավանական համարել բանասիրության մեջ գրեթե նշմարողության ուժ ստացած այն ձերարդությունը, քե այս գործի հեղինակը, կամ հավաքող-խմբագրողը ապրել է 8-րդ դարից ոչ վաղ (Մ. Արեղյան, Մ. Մկրյան, Ա. Աբրահամյան և ուրիշներ): Հիրավի, եննց իր վկայակոչած ժամանակաշրջանին (7-րդ դարին) վերաբերող փաստական անհշտություններն ու անախրոնիզմները ավելի առաա են Հովհաննի «Պատմության» մեջ, քան 8-րդ դարին վերաբերողները:

Բանասիրությանն ու պատմագիտությանը ոչ պակաս վեների և տարա-ձգարծությունների տեղիք է տվել հաև «Տառնի պատմության» պատմագրագափարական բովանդակության, այսինքն նրա պատմականության, նրա պատմական և գրական արժեքի գնահատության խնդիրը: Բանն այն է, որ մինչև այսօր էլ նրապարակ են հանվում ուսումնասիրության հանգ. գրվում են գրեթե կամ փոքրածավալ հոդվածներ, որոնք՝ հետևյալով դարավոր տվանդայրին կամ քաղաքականացնում, գերազնահատում են այս գործի պատմա-հետաաական հշտակությունն ու արժեքը մեր հին մշակույթի հանադության համար, կամ հանիրավի, բարբոսին ժխտում, արհամարհում են

՝ Տե՛ս այդ մասին՝ Հ. Գ. Մենեվիչյան, Մատենախոսական Միհրան Հովհաննիսյանի «Զենոբ Գլակ հանդես արդիական քննադատությամբ», «Հանդես ամսորեայ» 1912, էջ 485 և հետևյալները: Տե՛ս հաև՝ Բ. Ուլուբաբյան, «Ոսկե շղթա», Երևան, 1979, էջ 46—47:

այն՝ իբրև պատմական արժեք ներկայացնող գործ և նշում են միայն նրա գրական-բանասիրական, վիպական արժեքը:

Հիմնվելով բուն «Պատմության» տված փաստերին՝ դժվար չէ նկատել, որ իրոք, նրա գաղափարական բովանդակությունը երկու առանձին մասերի բաժանելը և դրանցից յուրաքանչյուրը տարբեր հեղինակների վերագրելը կամայական է: Մի խողովուրդ, իրր զեռ մինչև օրս էլ պաշտպաններ ու նետհորդներ է գտնում¹: Պարզապես 8—9-րդ դարերի սահմաններում ապրած և ար. Պարապետի վանքում գործող մեկը՝ Հովնաթ Մամիկանյանը, որ հավանել-խմբագրել ու կազմել է սույն «Պատմությունը», իր կատարածի նկատմամբ հավատ ներշնչելու, այն ամբողջական և կոռ դարձնելու, հազարավոր անցյալ ու ներկա անցքերի միջև կապահպանություն ստեղծելու մտադրությամբ՝ իբրև ականատեսի գրավոր վկայություն է ներկայացրել Տարածում թիստոսնեություն մոտի, տարածման ու հաստատման մասին եզրած ճիշտականություններ: Ուղեք այդպիսին վկայակոչել է Զենոբ Ասուրուն, որի գրած. բն՝ բարգմանած. բն՝ ուղղակի պաճած-պանպանած զանազան բղբերն ու զուրյուններն միացրել, հարմարացրել, կցել է իր մոտ եղածին կամ ուրիշ տեղերից բերվածին և ներկայացրել իբրև մի օրինավոր ամբողջական գործ: Այս բանը երևում է մասամբ նաև նրա թողած «Հիշատակատանից», որի հավաստիությունը, ինչպես վերը նշեցինք, նույնպես կասկածելի է:

Հենց վերոնիշյալ հանգամաններն են պատճառ դարձել, որ կասկածի տակ առնվի այս նետաբեռնական աշխատության պատմական նշանակությունը:

Դեռ իր ժամանակին Գր. Խալարյանը համեմատելով և ցույց տալով այն աղբյուրները, որոնցից իբր ֆաղվածաբար օգտվել է այս «Պատմության» հավաքող-խմբագրողը, գալիս է այն համոզման, բն. «... Զենոբի գրածը արդարեւ (Գաբրիելյանի խոսքն է) է դարձա մի հայի կարկառուն համարելու է»: Եվ փանի որ այդպես է, ուստի այն պատմական արժեք կառող է ներկայացնել այնքանով, որքանով որ այլոց կողմից է գրվել: Այդ հարցի պարզաբանմանը, սակայն, նա այնքան էլ կարևորություն չի տալիս:

Հարցն ավելի հանգամանալից բնություն է ենթադրել Մ. Արեղյանը: Գրի առաջին մասի վերաբերյալ գիտնականը Լեռնակցնում է, բն «Զենոբի Պլակի այս գործն առանձին պատմական արժեք չունի, որովհետև՝ 8-րդ դարից ոչ վաղ զանազան աղբյուրներից ֆաղած-ստեղծ մի պատմություն է: Աղբյուրների մեջ ավելի տեղ պիտի տալ ազգային ճկողնացիական հետին ավանդույթուններին (ընդգծումը մերն է. — Վ. Վ.) և, որ գլխավորն է՝ այդ աղբյուրների մեջ պիտի մտցնել նաև ժողովրդական ավանդությունները: Այդպիսի ավանդություններից ենք համարում Գիսանն և Դեմետր աստվածների մասին պատմածները և Տրգատի կոթվը Տարածում: Կարծում ենք, ժողովրդական ծագում ունի և բռնի պատերազմը, որ անում են Գիսանի

¹ Տե՛ս՝ К. В. Аймазян, «История Тарона» и армянская литература IV—VII веков», Ереван, 1976, стр. 3 и другие.

և Դեմետրի ծառայողները՝ մասնակցությամբ Աշտիշատի բռնաբռնության: Աղբյուրների նկատմամբ արված դիտողությունը միանգամայն նիշտ է և անառակագույն: Ռայց ինչ վերաբերում է՝ թե սույն գործը «առանձին պատմական շրջեմ չունի», պետք է որոշ վերապահումներով ընդունել, մասնավորապես, որ ինքը նույնպես վերապահումով է ասում «առանձին արժեք չունի»: Նշանակում է, այնուամենայնիվ, ընդունում է նրա որոշ արժեք ունենալը: Ուրիշ տեղերում էլ Արեղյանը շատ ներամտաբեկ և խռությամբ հեղափոխ է հղել է այդ գործի պատմական արժեքի այս կամ այն կողմը:

Այս կապակցությամբ ուշագրավ եզրակացության է հանգել պրոֆ. Մ. Մկրտչանը²: Ինչպես Հովհան Մամիկոնյանի, նույնպես և 7-11-րդ դարերի մյուս պատմագրական գործերի երեսն զարդ նա կապում է ժամանակի նայ հասարակական-քաղաքական և դրա հետ միասին՝ մշակույթի ծաղկման ու առաջադիմության համընդհանուր երևույթների հետ: Եվ հենց այս առումով էլ ընդգծում է այդ գործի պատմական ու հասարակական արժեքը: Արեղյանի տիրապետության հաստատման և մանկեղական լծի ծանուցման ժամանակաշրջանը համընկնում է 7-րդ դարի վերջերի և 8-րդի սկզբների հետ, այսինքն մատավարապես այն ժամանակաշրջանին, երբ խմբագրվել-կազմվել է «Տարանի պատմությունը»: Ճնշումն ու հավանակը կիրառվում էր առանձնապես բրիտանական գաղափարախոսության, կրոնի և նրա վարչապետության բնույթի հետևողների նկատմամբ: Անհրաժեշտ էր ամօսական, հաստատուն դարձնել, հավերժացնել այդ հավատի հիմքերը, նաև նրա օրինակապետությունն ու իրավունքները: Թերևս ավելի շատ այս նկատառումով է, որ Հովհանը վկայակոչում է 4-րդ դարում՝ Գր. Լուսավորչի օրերում ապրած Զենոբ Գլակին, նույն դարաշրջանի ավանդությունները կամ այդ մասին վկայություն տվող հետագա շրջանի մեծ մատենագիրներին՝ Ագաթանգեղոս, Մ. Խորենացի և Եսայան:

«Տարանի պատմության» գրվելու շարժառիթների և նպատակների վերաբերմամբ պակաս ուշագրավ չեն նաև Գր. Խալաթյանի դիտողությունները: Նա գտնում է, թե դրանով պատմիչը ձգտել է որպեսզի օր. Կարապետի հիշողությունն ու վանքը՝ ոչ միայն իբրև առաջին սրբաբան հերկայացնելով, այլև այդ վանքին «... տասներկու մեծամեծ դաստակերտ առանգելի ապահովել շահալուծ» (ընդգծումը մերն է. —Վ. Վ.), (ընդամենը ավելի բան 25 հազար ծովա կամ հեղանամար), որպես թե հենց Տրդատ Բագստուրի և Գրիգոր Լուսավորչի կողմից հաստատված ու կենդանի լինելու: Այդպես նույն վարվում էին, ավելացնում է նա. «...վանքապատական կայունները որևէ ձեռննդությունից ապահովելու եւ կամ՝ ընդհակառակը, նոցա սահմանները ավելի ընդարձակելու դիտմամբ՝ հնագույն հշակապոր անձնավորությունների — սուրբերի, քաղաքապետների — հեղինակություններին դիմել և նոցա վերագրել վանքերի վավերաթղթերի հաստատումը»³: Այդ մասին վկայությունները

¹ Արեղյան Մ., Երկեր, 4. Գ, էջ 447:

² Մկրտչան Մ., Հայ գրականության պատմություն, 1976 թ., Ե., 267—281 և 317—326 էջերը:

³ Գր. Խալաթյան, Զենոբ Գլակ, Վիեննա, 1893, էջ 61:

քաղմարիվ են Հովհան Մամիկոնյանի «Պատմության» մեջ՝ ճատկապես Ջենարին վերագրված մասում:

Ուշադրության արժանի հանգամանք է, օրինակ՝ Լեո Գրիգորը ստիպում է քաղաքում բնակվող քրիստոնեությունը և նրանց էլ եննց հույն տեղում հիմնադրված վանքի պաշտոնյաներ է հաստատում, որանք միաբնական Գրիգորից խնդրում և պահանջում են, որպեսզի նա իրենց համար քաղմին հանի վանքի ունեցվածքից և զանաքեռություններից: Սուրբ Սանակի Կանոնագրում նույնպես նշված է նետկայր. «Կոտկերի մայր ուսմունքից մեր ազգի դարձի ժամանակ, որ եղավ սբ. Գրիգորի ձեռքով», և Լեոն ժողովրդին (արդեն քրիստոնյա) և իրենց քաղմին էին ուղարկում զանաքեռությունից, նույնպես և մնացած եկամուտներից: Հատկանշական է, որ եննց ինքն՝ Գրիգորը, Տեղատի համաձայնությամբ, հատուկ կանոններ է սահմանում ժողովրդից տասանորդ հարկ վերցնել Բանանների համար, Բանաններից էլ՝ Եպիսկոպոսների համար, նաև երկրի պառլամենտից ու զոհաբերությունից քաղմին՝ ինչպես Եկեղեցու, նույնպես և նրա ամբողջ ապաստանության համար: Կամ նետկայր փառք, իր առաջին իսկ գրության մեջ դիմելով Կեսարիայի Ղևոնդիոս հայրապետին, նա նշում, ցույց է տալիս և զովաբանում այն տեղանք՝ քաղմություն, առատաբեր և բնակության համար հարմար, որտեղ առաջինը կործանում է նետանոս Բաներին (կոտները, մեծյանները) և հիմնում քրիստոնեական աղաքատեղին: Դրանով ցանկանում է շահագրգռել, որպեսզի չմերժեն և գան: «Եւ եթէ գայցեմ,— ասում է,— զամենայն Ժրկիրդ Եկեղեցաց և Հարժայ ձեզ առաջի առնեմք... Զեր եղիցի և քր գինի ձեր, որչափ կենդանի էք դուք և մեք»:

Ինչ վերաբերում է Հովհանին պատկանող քաղմին, ապա այնտեղ նույնպես կան քաղմարիվ վկայություններ կալվածքների, դաստակերտների, նվիրատվությունների և այսպիսի այլապիսի հանգամանքների վերաբերյալ: Դրանց բոլորի գլխավոր գաղափարն այն էր, որ հաստատվեն ու օրինականացվեն տեղական, դասային ավատատիրության ունեցվածքային-սեփականատիրական իրավունքները: Հովհանի մոտ առատ լիաստե կառ մասնավորապես սբ. Կարապետին պատկանող կալվածքների, իրաւաւորների և Մամիկոնյան իշխանների կողմից՝ ամեն հաջողակ պատերազմից հետո վանքին ավարամասից քաղմին և հաւուտ նվերներ հատկացնելու վերաբերյալ, Բանի որ յորեւ բն միշտ սուր Կարապետի աներկույր գործընթաց, նրա Լեկնային օգնության շնորհիվ են իրենք հաղթում Բանակով նույնիսկ տասնապատիկ ավելի թշնամիներին: Հովհանը ձգտում է համոզել, բն այդ կարգը, սովորույթը վաղուց ի վեր գոյություն է ունեցել, այսինքն Տեղատ Մեծի և Գրիգոր Լուսավորչի ժամանակից: «Եւր սուրբ Գրիգորը հիմնադրեց Եկեղեցին (սբ. Կարապետը),— ասում է նա,— և նշխարներ ամփոփեց այնտեղ, Գիսանն կոտի գտնված տեղն էլ տեւոնական լեւոյի հոտեր կանգնեցրեց... Նախկանին էլ իր ձեռքով բոլոր վանքերի վանահայր կարգեց, բոլեց այնտեղ նաև Բաղասուններէ կրօնավարների, տասնեկու դաստակերտ ավեց նրանց, որպեսզի տեղի բնակչությանն ապաստանեն, դրանք են

Կուսույթը, Մեղաքն, Քրեխր, Տումբր, Խորնին, Կեղեր, Քաղուն և այլն, որոնք մեծամեծ և բազմամարդ ավաններ էին, ինչպես որ կա գրով հիշատակված Մամիկոնյան իշխանների մատյանում¹։

Պրոֆ. Ա. Աբրահամյանն էլ իր հրատարակության առաջաբանում հշիշ է, որ «Մամիկոնյանի պատմության մեջ կան արժեքավոր տեղեկություններ Հայաստանի տնտեսական հարաբերությունների մասին, հատկապես Մշուսը, Կարապետի ունեցած կալվածապատկան գյուղերի մասին²։ Ապա բերում է այն փաստը, որ պատերազմում հաղթողները «Տվին երկու հարյուր ձի, հաղթության առաջին ավարամասը՝ եկեղեցուն»։ Ձևայած Հովհանի մոտ երգանավարները, ավաններն ու դրանցում բնակվող ծխերի թվերը բավականին ուռնացված են, օակայն կարևորն այն է, որ դրանք պատմական իրողություններ են, որոնք իրենց հերթին նպաստում են ներկա գործի պատմական արժեքի բարձրացմանը։ «Տարոնի պատմությունը» պատմական տնտեսական արժեք է ներկայացնում նաև քրեատնեության տարածման համար՝ նրանց և հերանոսների միջև մղված երկարատև ու համառ սրբաբարի փառապատերազմության և բազմաթիվ այլ տեսակետներից։

Այսուամենայնիվ, ինչպես արդեն ցույց են տվել ուսումնասիրողներից շատերը, այս գործի կարևորությունն ու արժեքը մեզ համար ավելի մեծ է քնդհանրապես հայ մշակույթի, նրա զարգացման օրինաչափությունների, պատմաբանային հատկանիշների բնության և արժեքավորման տեսակետից։ Այս իսկ առումով «Տարոնի պատմությունը» առաջին հերթին հանդիսանում է որպես մի անփոխարինելի աղբյուր ժողովրդական քառափյուռության՝ ժառրիներ ժամանակներում հյուսված ու պատմվող գանազան ավանդությունների, գրույցների, վիպական այլնայլ ստեղծագործությունների ուսումնասիրման և զննատման համար։ Ճիշտ է նկատվել, թե այդ գրույցներն ու հեռուսական պատմությունները ստեղծված-նորոգած են հատկապես Մամիկոնյան տոհմի և սբ. Կարապետի փառքն ավելի բարձրացնելու, նրանց հայրենանվեր քաղամ գործերը գովերգելու և սերունդներին ավանդելու նպատակով, մանավանդ որ դրանք հավաքողն ու կազմողը նույնպես Մամիկոնյան մի անձնավորություն է։ Այդ գրույցներն ու ավանդությունները վաղուց ի վեր մեծ ժողովրդի մեջ պատմվող, հավանաբար մի-տասն էլ «պարօից պատերազմի վիպական ցիկլից» մնացած գրույցների պատմափյուններն են, հերթին ամբողջական, հերթին էլ խեղաթյուրված, որ նուսնի են մինչև 8—9-րդ դարերը։

Մյուս կողմից դրանք պատմական իրողությունների՝ Տարոնի, նրա շրջակա գավառների, քնդհանրապես օտար գավառների բռնապետական լծի դեմ հայ ժողովրդի մղած հերոսական կռիվների և սկզբնական քաղաքացիական պատերազմների գեղարվեստական-վիպական արձագանքն են, ուստի և այս տեսակետից էլ մեծ արժեք ունեն և գեղագիտական անուշադալի հետաքրքրություն են ներկայացնում։ «Ի՞նչ է Հովհան Մամիկոնյանի «Տարոնի պատմությունը», — գրում է այդ մասին Մ. Արեղյանը։ — Շատ պարզ կեր-

¹ Տե՛ս՝ Թարգմանություն մեջ, էջ 48։

² Վերջ նշված աշխատությունը, առաջաբան, էջ 31։

պով ժողովրդական գրույցներն մի ժողովածու, որ իրական սլաւմայան հետ գործ չունի, և քննակառակն՝ ունի ժողովրդական գրույցներն ամեն հատկութիւն: Միամիտ ընթերցողն էլ դժվար թէ հավատա այդ պատմվածքների եղելւորյանը, նույն ինքն հեղինակն այդ զգացել է. որ «Յիշատակա-րանի» մեջ գրում է. «Աղաշնմ գմանկունս եկեղեցւոյ Աստուածոյ, զի յոր-ժամ զշաւարտութիւնս զայս ընդօրինակէմ, մի ինչ քուեացի ծաղր ումեմ, այլև զիմ պատենանն անպակաս և լի գրով դրոշմեսչիք զհետ զեկեացդ»¹:

Պետք է նկատել նաև որ լե՛ Զենոբին և թե՛ Հովնան Մամիկանյանին վերագրված բաժիններում պատմական յեպհեթ ու երևույթների արձագանգ-ները՝ լեզունով վերածված, տեղ են գտել գրվածքի մեջ իբրև իրողութիւն-ներ:

Այդ տեսակի ուշագրավ գրույցներ են՝ օրինակ Տրդատի և Գրիգոր Լուսավորչի առաջին անգամ Տաւռն գալը, Տրդատի պատերազմը Նյուսիսա-կանների (Նյուսիսցիներ) դեմ և հաղթութիւնը, որի տարբերակները գտնում ենք Փապստոս Բուզանդի (այստեղ կոչվր վառողը Փոբո Խոսրովն է) և Մովսէս Խորենացու մոտ: Ապա՝ ուշագրււթյան արժանի և բանասիրության մեջ շատ տարակարծութիւնների առիթ հանդիսացած գրույցների շարքում պետք է ճիշատակել Դեմետր և Գիսանե եղբայրների մասին եղածը. այստեղ նրանք ազգութիւնը հնդկներ են, ապստամբել են իրենց թագավորի դեմ և պարտվելով փախել Հայաստան (Տաւռն), ուր լավ ընդունելութիւն են արժանացել, փառք ու պատիվ վայելել, իսկ հետագայում իրենց ժառանգ-ների կողմից աստվածների շարքում դասվել ու պաշտվել իբրև կառնիք: Այս գրույցի մեջ, սակայն, ինչպես նշել ենք նաև ծանօթագրութիւնները բաժնում, նրանց հայրը կամ Արծան Բամապետն է, կամ իրենք են հայր ու որդի: Դարնայ Արեղյանն է նկատել, որ այս գրույցի յիմքում երևում է Մամիկի և Կոնակի մասին եղած հայտնի ավանդութիւն մի «մթնացած ճի-շողութիւն հետին դարերի»: Մովսէս Խորենացու, Փապստոս Բուզանդի և Սեբեոսի մոտ եղբայրները, որոնցից իբր սերվեց ու առաջ եկավ Մամիկոն-յան տոհմը, ծագումով շինացիներ են և ոչ հնդկներ:

Արդյոք համանման մի գրույցի կամ միեւնոյն տեղանքից առաջ եկած մի պատումի հեռավոր արձագանգները չե՞ն առավածաչնչյան Աղբամեղիք և Սանասար եղբայրների, կամ թե մեր մեծ վեպի՝ «Սասնա ծռերի» հախ-նիքներ Սանասարի ու Բաղդասարի՝ Բաղդադից փախստական գալու և Սա-սանում ճիմնավարվելու մասին զոյսութիւն անեցող ավանդութիւնները:

Զենոբին վերագրված մասում տեղ է գտել մի շափազանց հետաքրք-րական և անկախ պատմութիւն եւս՝ Արծուանյաց Վարդապետիկ իշխանի Մարիամ տիկնոջ և որ. Կարապետի միաբանների միջև տեղի ունեցած մի-ջադեպի մասին: Եվ վերջապէս Տաւռնում՝ հանուն Բրեստոնեական ուսմանիք և ընդդէմ հեթանոսութեան մղված պայքարի մասին, հրաշապառում զեպ-հերով լեցուն ավանդութիւնները, որ առատուհն սփռված են «Պատմու-թյան» մեջ:

Ինչ վերաբերում է Հովնանին վերագրված բաժնին, ապա պետք է ասել.

¹ Արեղյան Մ., նշվ. աշխատ., հ. Ա, էջ 188.

որ ժողովրդական պարզ ու պատկերավոր գրույցների մի հռչակալ ժողովածու էլ այդ է, որ այդպիսին լինելով՝ պարունակում է, սակայն, շատ առժեռապես հյութեր պատմական իրականության, ժամանակաշրջանի հասարակական հարաբերությունների, կյանքի, կենցաղի, հերոսական պատերազմների, օտար ժողովուրդների հետ ունեցած հարաբերությունների և ժամանման աշխարհ խնդիրների վերաբերյալ:

Հերոսները Մամիկոնյաններն են, որոնք սերնդից սերունդ, անձնուրաց կերպով պայքարում են Տարոնի և Հայաստանի ընդամիների դեմ: Նրանց զգնում և օժանդակում են հայոց մյուս զավառների իշխաններն իրենց գործերով և ոչ պակաս փառությամբ ու համարձակությամբ, փան Մամիկոնյանները: Ռեանկ նույնպես այն գրույցների կամ իրական պատմությունների ավելի ժողովրդականացած, վիպականացած տարբերակներն են, որոնք դրանից առաջ հանդիպում են Սերենի «Պատմության» մեջ: «Հովհան Մամիկոնյանի մասի մեջ, — գրում է Արեղյանը, — հին վեպից մեզում է Մուշեղի գրույցը, որ ընդարձակված է Գալլ Վանանի և հաջորդների գրույցներով իբրև «Պատերազմ Տարոնայ»¹: Իսկապես, անմիջապես նկատվում է, որ այս հերոսները, նրանց գործողությունները, նրանց մտածելագներպր ավանդական վիթխան է: Մուշեղ Մամիկոնյանը Տարոնի և ամբողջ Սասունի իշխանն է, որին Հայաստանի մարզպան է կարգում պարսից խոսրով արհամ: Նրան հաջորդում են Գալլ Վանանը, որա որդի Սմբատը, որա որդի Վանանը, որ «մայրենոմ» կամսարական է կոչվում: Վերջում «Պատմության» մեջ տեղ են գտել նաև Միծառնի խաչի և Տիրանի մասին ժողովրդի մեջ պատմվածքավոր գրույցները, որոնք, սակայն, ռուսումնասիրողներից միանգ կարծիքով, հետազայում են ավելացված՝ բրիչների կողմից: Պատմվածքի վիպական քնավորությունը երևում է առաջին հերթին նրանից, որ Մամիկոնյան տան իշխանները, որոնք բոլորն էլ անմնացորդ նվիրյալ հայրենասերներ են և Բաջ պատերազմող, գործողությունների սկզբում դեռևս գրեթե մանկահասակ սլառանիներ են, քայց փիշ ժամանակ անց, արդեն հարյուրամյա և ավելի գառամյալ ծերունիներ: Նրանք պատերազմում երբեք պարտություն չեն կրում. շնայած այն հանգամանքին, որ այդ բոլոր կոնվները մղվում են հայոց հողում, Տարոնի շրջակայքում, և բշնամական գործերն էլ միշտ հայերից բազմապատիկ ավելի են: Նաո ճեպաբեբական է, որ նույն Մամիկոնյանները Փավստոս Բուզանդի մատ էլ երբեք պարտություն չեն կրում: Այնտեղ Վառակ Մամիկոնյանը շարունակ կռտորում է պարսից ամբողջ քանակը, կամ Նապունն է միածի փախչում ազատվում, կամ մեկը զինվորներից՝ մազապործ գնում և հայտնում է եղելությունը: Այստեղ էլ գրեթե նույնն է, քայց ավելի ևս շափազանցված ու վիպականացած: Վանան Մամիկոնյանն այստեղ ինքն է միայն մի զինվորի «գրուցատար» ուղարկում, իբրև արհամարհան բշնամու նկատմամբ, կամ քե ինքն անձամբ է գնում, երբեմն նույնիսկ միայնակ, խաբում, հիմարացնում է բշնամու և՛ զորքերին, և՛ զորավարներին: Վերջում էլ կտրում է զորավարի գլուխը, վերցնում նրա զենքերը, ամբողջ ինչքն ու ունեցվածքը և ողջ առողջ վերադառնում: Պար-

¹ Արեղյան, նշված աշխատությունը, էջ 452:

զապէս էպօսին հատուկ միապականացման է ենթարկել Հովհաննէ իր պատմելիքը: Վահանի օրդի Սմբատը, որը Սեբեոսի «Պատմութեան» մեջ ավելի է մոտենում իրական-պատմականին, նույն վիպական Սմբատ Քաջուտունին է, որը այստեղ Մամիկոնեյան է: Մեր օրդի Վահանը նախնաքար իր պապ Գայլ Վահանն է և այլն: Այդպէս են և մյուսները:

Մի անգամ պատերազմում Սմբատը այնքան մարդ է կոտորում թշնամիներէից, որ սուրբ բռնակից կոտորվում է նրա ծնոքում և դաստակն էլ մածուցվում-կաշում է բռան մեջ: Ուրեք շաբաթովում են դաստակը շի պոկ-վում բռան միջից: Ստիպված հեռմայում է բերել մի պարսկի, գլուխը կտրում են, տաք արյունը հոսում է Սմբատի ձեռքին, նոր միայն դաստակը բույանում և պոկվում է բռան միջից: Զավեշտը, ծաղրական ու երգիծական հատվածները առատորեն սփռված են Հովհաննի մոտ: Նման երգիծանքն ինչպե՞ս ժողովրդական վիպական մտածողությանը հատուկ մի երևույթ է, որը սնվելով նինգեբորդ դարի ավանդներից, անցել է 7—8-րդ դարերին, գեղեցիկ դրսևորում է գտել մեր մեծ լպստում՝ «Սասնա ծռերում», ապա՝ փոխանցվելով 10-րդ ու հետագա դարերի պատմագրութեանը՝ այդպիսով հաւաքակել: Հիշենք, թե երգիծական ինչպիսի ախանջիկ նկարագրներով էր Սասունի ժողովուրդը ծաղրում կազբաղիներն և մյուս հաւկանաններին: Ահա մի երկու օրինակ Հովհաննի «Պատմութեան» մէջ: Մուշեղի գիճվորները (Վահանի կարգադրութեամբ) կտրում են պարսից զորավար Միհրանի գլուխը և շղարկելով այն նրանց թագաժողին, պատվիրում են հաղորդել հետևյալը. «Այս մարդը, երբ մարզպան եկավ մեր երկիրը, այնքան զորեղ էր դեմ առ դեմ ախայան կանգնելով՝ խաղաղեղակ էին ռազմ, բայց շկարողացանք գտնել: Հայններից էլ շնամարտակվեցինք զնայ խնդրել, քանզի ներ յիսերիմ թշնամիներն են: Ձեր զորքի մօտ էլ նայեցինք, տեսանք նրանց մօտ էլ զնդակ չկար: Ստիպված կտրեցինք այս գլուխն ու խաղացինք: Արդ, իմացանք, որ Շահաստանից եկել եք թուրք քաղաք [որ մի] երկիր է տափարակ ու զաշտած: Գիտենք, որ զնդակ պիտի խաղաք, ահա՛վասիկ, վերցրեմք ներ քոջ որդու գլուխը և քոզ ձեզ խաղաղեղակ լինի սերնդից-սերունդ: Մեկ այլ առիթով Սմբատը հետևյալ բովանդակությամբ նամակ է շղարկում պարսից խոստով արքային. «Կամ եթե՞ տարվա հարկը կտաս ինձ, ապա է, քանի որ քո զորքն ու նրանց ահաստները իմ երկրի հացն ու խոտը կերան, և փայտի արժեքը, որ իբրեւ վառելիք օգտագործեցին, և չրիներ, որ խմեցին, և այն տանարների գինը, որ իմ հայր Վահանը այրեց [այնտեղ պատուարված] քո գիճվորների պատհառով, և ռապունի գինը՝ հիշուն հագար դահեկան, որով քո գիճվորների զարչահառ ու արշունաքաքախ զգեստները լվանալ տվեցինք ու հագանք: Ապա թե՛ ոչ, դամ [միայն] հարյուր մարդով քո վրա և ամբողջ Պարսկաստանը գերեվարեմ բերեմ Տարոնում լցնեմ և քո այդ կուռքերի տեղն էլ բերեմ բներին կապեմ, որ դրանց փոխարեն ձեզ համար հաշենք»:

Մագրական Եկիսոսություններով և միմյանց նկատմամբ անվանա-

¹ Տե՛ս Քարգմանեւթյան մեջ, էջ 81:

² Նույն տեղում, էջ 80:

կումեներով լի է Հովհաննի պատմվածքը: Բաճե՛ք այն է, ինչպես նկատե՛ք նե սասմանաթրոգներինց ամենի, որ Հովհաննի ասեղծած գեղարվեստական կերպարները այլևս ազատախոհ են, գերե՛ Ռիթստենեական մոռայի՝ շարիճ բարոյքյամբ պատասխանելու: Գոգմասիկ քարոզի և մտածողության կաշկանդումներինց: Նրանի շարիսգանց նամարածակ են, անխնայ՝ իրկրի ամեն մի թշնամու նկատմամբ, նույնիսկ շեն խուսափում քշնամուն նառցելության, խորամտեղության, ամեն միջոցով նադրելու: ճնարավորությունինց: խորամտեղությանն այստեղ արդեն դիտվում է իբրե խելացիություն, իմաստքություն, ճնարամտություն: Սմբատը անմարդկային ճաժանությանը է վերաբերվում գերի մնացած քոլոր թշնամիների նկատմամբ՝ անկախ տարիինց և տեղինց: Նա շատ հեռու է Փավստոսի ներկայացրած Մուշեղի ասեղանական մեծամեծությունինց: Եւ խղնմտանինց:

Ժողովուրդը Հովհաննի մեռ միշտ մասնակինց, գործակինց կամ ակամատե է իր ներսների գործողություններին, նա ակամա՛ մասնակցություն ունի թե՛ իր աշակցությանը, թե՛ ռզնորելով ու ռզնչելով, թե՛ իր առողջ, չափատեսական, պայծառ իրկիճանով, որոնք բոլորն էլ նատուկ են մեր նանհարեղ էղութե՛ն: Այդ է թերեւս պատճառը, որ Հովհաննի «Պատմությունը» լիզվի և ռնի առանձնանուկություններն տեսակետինց էլ շատ է մոտենում ժողովրդական պատմելածին, նրա ռնին, կարծես թե նույնանում է նրա նեռ: Ինչ որ է, ընդունելով և գնանատելով նանդերն այս գործի գրակամ-գեղարվեստական անուրանայի մեծ տրժեքը, ժողովրդական քանանյաւությանն նեռ անեցած նրա անխղիկ կապը, տյնատմեհայնիվ, այն մեզ նամար մնում է իբրե պատմության սկզբնաղբյուրային նշանակություն ունեցող, պատմական և հասարակական փաստերի առատությանը աշի՛ ընկնող մի երկ: Հենց այդ գիտակցությանը էլ ձեռնարկել ենք սույն քարզմանսը:

ՏԱՐՈՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՈՐ
ՔԱՐԳՄԱՆԵԼ Է ԱՍՈՐԻՆԵՐԻ
ԶԵՆՈՐ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԸ՝

ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՔՈՒՂԹԸ,²
ՈՐ ԳՐԵՅ ԵՎ ՈՒՂԱՐԿԵՅ ԿԵՍԱՐԻԱ

— Աստվածային սիրով պատվված և բոլոր մարդկանցից
փառաբանված, երիցս երանելի տեք Ղևոնդ Հոգելից և սուրբ
Հայրապետին, մեծ ու հոյակապ Կեսարիա՝ քաղաքի քահա-
նայապետին. Ձեր սուրբ ձեռնադրությունից ի վեր՝ մեր փա-
նաքիմացության այս առաջին թուղթը, ահա, ողջուններով և
սրբությամբ թող հասնի ձերդ փառավորությանը և ապա՝ տիե-
զերքին համայն։

Հույժ գոհ ենք աստծուց, որ իր հայրախնամ ողորմությամբ
խզճաց մարդկային ցեղին՝ իր միածին որդու աշխարհ պալով,
որը առաքելական քարոզչությամբ աշխարհի բոլոր ազգերին
երկնային քաղաք հրավիրեց, որով և այս աշխարհի մեծա-
զույն մասը փառքի հասավ։ Քանզի այստեղ եկած [Քրիստո-
սի] երկու լծակիցները՝ սուրբ Հոգու շնորհիվ այդպիսի վիճակ
ընդունեցին, որ թեև գրանով իսկ հեռացան ճշմարտությու-
նից, սակայն աստծու ողորմած կամքը զթաց [մեզ] մեր
նվաստության համար։ [Ըստ այդմ էլ] կամեցավ և սբառնե-
լիքներ գործեց մեր ժամանակներում, որը դուք հենց մեղա-
նից լսեցիք։ Մանավանդ ձեզանով կրկին գոհություն ենք
մատուցում աստծուն, եույնսպես և ձեզ՝ օրհնություն, որով-
հետև հայոց աշխարհին շնորհեցիք կենաց գանձը՝ սուրբ

Հովհաննես Մկրտչին, [ընծայելով] իբրև միջնորդ աստծոս
և մարդկանց. նրա գալստյամբ շափազանց ուրախացավ մեր
հացոց երկիրը, ինչպես այնտեղ Հորդանանը՝ Քրիստոսի գա-
լստյամբ:

Եվ այս ամենը, ահա, ժանուցում ենք ձեզ, որպեսզի իմա-
նաք, թե ինչպես [այնտեղ] Քրիստոսի ջուրն իջնելով մահը
կործանվեց, նույնպես և այստեղ սրա գալստյամբ դժոխքի
դռները խորսակվեցին: Որովհետև հենց այստեղ է գտնվում
Զորորդ Հայք անվանված երկիրը,⁵ ուր և ավարտվում է Երկ-
րորդ Հայքի սահմանը՝ Տավրոս կոչված լեռան [ստորոտում],
որ կտրում անցնում է մինչև պահլավական Պարսկաստանի
դռները: [Հենց] սրա շուրջն է ընկած Մամիկոնյանների
պատկանող երկիրը. և հենց այստեղ էլ երկու տեղ մահն էր
բույն դրել: Դրանցից մեկում, հատկապես, այնքան էր որ-
ջացել, որ սուրբ հոգին հայտնի դարձրեց, թե հենց դա է դժոխ-
քի դուռ կոչվածը, որին հնդիկներն ու պարսիկները իննակըն-
յան են անվանում, և որի Գիսանե կուռքով ու նրա որդի Դե-
մետրով պարծենում են տեղի բնակիչները:

Ուստի ձեռնարկեցի շտապ կարգով կործանել սատանայի
այդ պատկերները. և նույն այդ մատուռի տեղում հաստատեցի
սբ. Կարապետի և Աթանագիենես վկայի նշխարները: Դրա
հետևանքով էլ տապալվեց ու կործանվեց մահն իր զորու-
թյամբ, և այժմ նույն իննակնյան վայրում Աստծուն են պատ-
վում երկրպագելով: Ապա նաև նույն տեղում թողեցի Քրիստո-
սի երկու կենդանի վկաներին՝ Անտոնին և Կրոնիդեսին, որոնց
դու ինքդ՝ քո սիրո և բարեպաշտության շնորհիվ մեր հայոց
աշխարհին ընծայեցիր:

Նրանց որպես կետ⁶, [սահման] հավիտենության նշա-
նակեցինք ընդմիշտ Քրիստոսի հետ խաչվելու, սակայն կեն-
դանի են մարմնով՝ հանուն ուրիշների (մարդկային ցեղի)
բարեբարության. որոնց և համարում եմ՝ ինձ շնորհված
աննյութեղեն գանձ: Այլև աղաչում եմ, որպեսզի մեր հանգեպ
ունեցած քո սիրո և մտերմության համաձայն մյուս ընծա-
ներն էլ շնորհ անես ինձ: Քանզի «...Հունձք բազում հասեալ
են ի Քրիստոս ևւ սակաւք մշակք»^{*}: Ահա, աղաչում եմ

^{*} (Քրիստոսի [սերմանած] առատ հունձքը հասել է, բայց մշակները
սակավ են): Այստեղ գործածված է իբրև թեմա՝ խոսք:

քիզ, որպեսզի դուրս բերես մշակներիդ տիրոջ հունձն անելու նրանցից մեկը, որ խնդրում ենք քեզանից, Եղիազարոսն է, իսկ մյուսը՝ հայոց եպիսկոպոս Սիուսը, Զենոբ Ասորու եղբայրը. նա, որին ինձ հետ առնելով բերեցի և ձեռնադրեցի Մամիկոնյան տան եպիսկոպոս: Մանավանդ ադգենացիների Տիմոթեոս եպիսկոպոսին ենք խնդրում ուղարկես, որի մեծ հմտությունը դպրության ասպարեզում ինքդ էիր գովարանում: Այդպիսի մեկը շատ օգտակար է մեր երկրում և նրա օգնությունը ստացած կլինենք քո աղոթքներով: Ուստի և հարատև ճգնությամբ շատերին օրինակ հանդիսանալով և տիրոջ տված շնորհներով ուսուցանելով՝ ողջ եղեք, տիրոջ անունով բազում մարդկանց օգնելու և մեզ համար էլ բարեխոս լինելու, ամեն...

**ՊԱՏՃԵՆ ԵՐԿՐՈՐԴ, ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐԻ ՈՒՂԱՐԿԱԾ ԹՂԹԻ
ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ, ՈՐ ԻՐ ՎԵՐՋԻՆ ԺԱՄԻՆ ԳՐԵՑ
ԿԵՍԱՐԻԱՅԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԸ**

Աստվածամերձ ու երջանիկ եղբայրդ Քրիստոսի, ուրախաբար նամակդ հասավ մեզ և կատարյալ խնդությամբ լցրեց իմ բաղձովիշտ անձը: Ու թեպետ հարատև տրտմության պատճառով խորին անձկության մեջ էի, սակայն Զեր երախտագիտական նամակը շարժեց մեր դանդաղկոտությունը: Եվ կարդալով այն՝ գրածիդ համաձայն գոհություն մատուցեցինք մեր տիրոջը. որովհետև անտես չարիր նաև հյուսիսային ազգերին՝ ճշմարիտ հավատից երիցս զրկվածներին, որոնք մինչև օրս էլ դեռ իրենց մոլորեցնողներին աստված են համարում: Քանզի այդ բանը ճշմարտության հակառակորդը՝ սատանան ինքը սովորեցրեց նրանց, որպեսզի շարունակ խավարում խարխափելով, ընդմիշտ զրկված մնային աստվածաճանաչությունից: Սակայն հանկարծահաս եղավ նրանց մարգարեի խոսքը, թե՛ ժողովուրդներ, որ խավարում էք բնակվում, ահա՛, տեսե՛ք աստվածիմացության մեծ լույսը: Քանզի թեև արեգակն արդարության շատ վաղ ծագեց արարածների վրա, բայց քո ժողովուրդները օրը ցերեկով որմերի մեջ էին դեգերում, ինչպես խավարամած գիշերում:

Ուստի՛ այս անգամ ևս աստված խղճաց նրանց և իջավ փրկելու անմարմին փարավոնի ձեռքից։ Որովհետև գերադաս համարելիք ատանջվել, օրպես Մովսեսը, որ ազատելով նրանց դուրս բերեց Սինայի անապատը,⁸ ուր գազանների ոտքն անգամ չէր դիպել, որտեղից էլ իսպառ հալածվեցին Շամն ու տանջանքը։ Ահա, քանի որ քո շնորհիվ դրանց համար ծագեց արեգակն առդարության՝ Քրիստոսը, և դու ընտրվեցիր սուրբ առաքյալներ Բարդուղիմեոսի ու Թադեոսի փոխարեն, ուստի և միտքդ բեր նրանց նահատակությունը և երբեք մի խոտորվիր նրանց բաց արած շավղից, մանավանդ որ դրա համար որևէ պատճառ էլ չկա. և հիշի՛ր, որ տերը նրանց շինելու համար կոշեց և ոչ թե քանդելու։ Եվ քանի որ Կարապետն էլ դեռ նոր է ոտք դրել ձեր հայոց աշխարհը, ուստի և իմ անունն էլ գրիր մատչանումդ, որով և շրջնության մասը ստացած կլի։ Նեմ քեզանից հետո եկողներից։

Այլև բարյաց խրատն ևմ տալիս քեզ. այդ Իննականյան տեղանքը, որի մասին շատերն են ասում, թե բարեբուխ է, հատկացրու այն որպես բնակության տեղ կրոնավորաց դասի համար։ Հաստատիր դրանք այն նույն կանոններով, որ տեսար այստեղ մեր կրոնավորների մոտ։ Իսկ ճգնակեցության կարգն էլ պետք է ուսանես սուրբ Անտոնից, որի մոտ ոչինչ պակաս չկա ավագ Անտոնից։⁹

Քեզ զորավիգ լինելու նպատակով սբ. Անտոնի աշակերտ Ծպիփանին էլ համոզեցի գալ այդ Իննական վայրերը, իր հետ բերելով բառասուն հոգի՝ խարադանազգեստ և ճգնակյաց, աշխարհիկ կյանքից հրաժարված և պարկեշտ վարքով ապրողներ։¹⁰ Բայց Ծպիփանին կկարգես դրանց ու մեր մյուս եղբայրներն՝ վերակացու։¹⁰ Եվ դրոշմիր հավիտենական հուշարձան, որպեսզի գյուղաքաղաքների կամ դաստակերտների բնակիչներից ոչ մեկը ալեքսանդրացիների օրինակով չգործի՝ ամենուրեք տերունական տաճար կառուցելով, առանձին բնակվի։ Հավաքիր նույն տեղում մի հարյուրի չափ մարդ, հատկացրու նրանց համար մեծամեծ ու հարուստ գյուղեր և ավաններ, որպեսզի վանքերի էարիքները նրանք բավարարեն և իրենք էլ միայն ճգնությամբ ու աղոթքով պարապեն։ Խրատիր նաև այդտեղի իշխանավորներիդ, որպեսզի եկեղեցու զարդ լինեն՝ աղքատասեր, կրոնավորասեր ու երկյուղած։ Բայց մա-

տուռների շինութիւնները շարձենա կրօնավորութեան համար քնակութեան վայր, այլ դրանց մեջ քահանաներ ու քորեպիսկոպոսներ կկարգես, նրանց համար դաստակերտներ կհասկացնես և աղքատանոցներ շինել կտաս, որպէսզի այնտեղ բժշկվելու եկողները շտրտնշան, ինչպես որ նախկինում ուխտի եկածներին խորանի դռանն էին քնեցնում:

Այս ամենն, ահա, այդ ձևով անել տուր: Իսկ ինչ վերաբերում է Տիմոթեոս և Եղիազարոս եպիսկոպոսներին, որ ինձանից թախանձանոք խնդրում ես, նրանք դեռ այն ժամանակ գնացին, երբ դուք բագիւններն էիք կործանում. և մեզ էլ հարցման պատասխանն էիք ուղարկել: Եղիազարն իր քաղաքից փախստական գնաց, որովհետեւ նրա վրա հարձակվեցին հերետիկոսները և հալածեցին դեպի Հոռմի կողմերը: Իսկ Տիմոթեոսը, ինչպես լսեցի, գնաց Երուսաղեմի կողմերը, որպէսզի այնտեղ Ավետարանը հելլենական լեզվով թարգմանի: Ես էլ իսկն մահվան ցավին եմ հասել, և շփտեմ, թե ինչքան է մնում ինձ ապրելու, որի պատճառով էլ ծուլանում եմ նրանց նամակ գրել: Ինքներդ գրեցեք և հայտնեք նրանց ձեր միտքը, [պատմեցեք] նաև այդ տեղերի գեղեցկութեան մասին: Եվ առավել ճշգրտութեամբ նկարագրեք նրանց, թե ի՞նչ ահարկու էր ձեր և քուրմերի միջև [տեղի ունեցած] սլաութաբազմը, երբ մեր մոտից գնացիք: Ապա գաղտնի նամակով ցույց տվեք նրանց նշխարների տեղը, որպէսզի լսողների մոտ ոչ մի կասկած չմնա, թե [դրանք] չեն բերվել:

Իսկ եթե մեր որպիսութիւնն ես կամենում իմանալ, սպաս կասեմ, որ կյանքս ավարտված է արդեն և մահին եմ աչքս հառած: Սակայն հիշի՛ր, որ թեև մեր մեջ արտաքին մարդք աղնատվում [ապականվում] է, բայց ներքին՝ [հոգևոր] կենաց նորոգումն է սկսվում: Եվ մեր կյանքն էլ թող տեք Աստվածը ձեզ պարգևի, որ անձամբ առաջնորդելով հոտդ՝ կարողանաս բանավոր փարախը դեպի վերին Սիոնը փոխադրել: գրանով, նաև [սուրբ] աղոթքներովդ Քրիստոսը գուցե մեր հոտին էլ բարի աչքով նայի, քանզի հովվապետի երեվելով մենք ևս մեր մշակների հանդեպ վարձատրված եղինք: Ողջ եղեք ի տեք Հիսուս Քրիստոս:

Իսկ երբ որ պատմագրավորները վերադարձան սբ. Գրիգորի մոտ, նրանց Տարոնում չգտան, ուստի անցան գնացին Հաշ-սենքի կողմերը՝ Արարատյան գավառի Վաղարշապատ քաղաքը։ Եվ հանելով նամակը բազմության առջև նրան հանձնեցին. այն կարդալով՝ թագավորի հետ միասին, շափազունց տրամեցին, առավելապես Եղիազարի հալածանքների և հայրենի երկրից [նրանց] հեռանալու պատճառով։ Ապա ինքը՝ թագավորը,¹¹ չորս գահերից իշխանների հետ միասին, նյուստրացիների Եղիազար եպիսկոպոսին և աղդենացիների՝ Տիմոթեոս եպիսկոպոսին [խնդրանքի գիր], հղեցին և այս է պատճենը գրության.¹²

— Տիրոջը ցանկալի Լղբայրներիդ և հալածական մշակներիդ, Տրդատ [մեծ] թագավորի և բոլոր իշխանների մասնակցությամբ՝ հանուն կենաց խոսքի, հղում ենք ողջո՞ւյն ի տեք...

Ամեն ոք, ով հանձն է առնում աստծո կամքին ծառայելը, պարտավոր է հալածական լինել, որովհետև նրա քարոզչությունը ոչ բոլորի համար է ընդունելի։ Ինչպես որ այժմ ձեր մասին իսկ լսեցինք, թե հալածական եք ձեր բնակչության վայրերից. հանձն եք առել լինել օտարական հարազատ երկրի ու քարեկամների համար, առ ոչինչ համարելով պանդխտության վիճակը, այլև թափառական գնացիք և շգիտենք էլ, թե ո՞ւմ մոտ և [ո՞ւր] հանգրվանեցիք։ Ահա, երանի ենք տալիս ձեզ աստանդական կյանքի համար, բայց ձեր իմաստությանը՝ ո՛չ։ Մանավանդ գիտեիք, որ թագավորն մեր լի է քրիստոնեական հավատով և մեր աշխարհն էլ՝ աստվածապաշտությամբ, հապա էլ ինչո՞ւ հղաք փախստական դեպի այդ հեռավոր և օտար երկիրը։ Գիտեիք նաև, որ մեր բոլոր գավառներին եպիսկոպոս ու քահանաներ են հարկավոր. իսկ սրանք, որ զանազան կողմերից եկել-հավաքվել են, ի՞նչ են [սրանք], հայոց վեց հարյուր քսան գավառների համար. ամեն մի գա-

¹¹ Բուն տեքստում նրբեմն գործածված է աղդենացի (փոխ. աղդենացի) ձևով։

¹² Գլխակարգության և պատճենների վերաբերյալ տե՛ս ներքևում №2 բացատրությունը։

վառի մեկ կամ ամենաշատը երկու քահանա հաղիվ թե հա-
նի։ Ռոմվհետե այստեղ մանուկները գեռ դպրանոցի են և ոչ
մեկը նրանցից հասուն չէ քահանայության։ Մինչդեռ դուք
[բռնում] կրոնավորների առած դեպի օտար ու հեռավոր
կողմերը գնացիք։

Ուստի, եթե շե՞ք ուզում այլևս ձեր երկիրը դառնալ, ադա-
լում ենք՝ մեզանից մի՛ հրաժարվեք, այլ ամենայն վստահու-
թյամբ, այն մարդկանց հետ, որոնց ձեզ մոտ ենք ուղարկում,
հոգեացե՛ք գալ։ Եվ եթե դաք, Հարքի և Եկեղյաց զավառները
քովանդակ ձեր առջև կդնենք. ուր կամենաք բնակվել, ձերը
թող լինի ու ձեր հետևորդներին՝ որքան ժամանակ, որ կեն-
դանի ենք մենք և դուք։ Իսկ Մամիկոնյան աշխարհը, թե հաճո
է քեզ, ինչպես որ ինքդ էիր ասում, թե Իննական կողմերն
ինձ բաշխիր, այնտեղ հենց քո հղբորը ինքս ձեռնադրեցի
հպիսկոպոս։ Եվ նրա շափազանց թախանձանքների համար
այդտեղի անունն էլ փոխեցինք ու նրա [ալիլի] անունը Գլա-
կա վանք դրինք¹²։ Այնքան ջերմեռանդ է սպասավորությունը
սր. Կարապետում, որ մինչև անգամ ամբողջ վանքը քար ու
կրով կառուցեցինք։ Եվ ինձ թվում է, թե մինչև մահ ոչ մեկին
չի կամենա տալ, իսկ մեզ էլ վայել չէ վերցնել իրենից, որով-
հետև առանց ուրիշների օգնության մեծ ջանք է թափում.
եկեղեցին էլ արդեն ինքը կառուցեց, որի միմիայն հիմքը ես
դրի։ Բայց եթե ինքը կամենա տալ, մենք ուրախ կլինենք և
դեռ, ի հավելումն, դաստակերտն էլ ես կտամ։ Իսկ թե այդ էլ
չհղավ, ապա երկիրն ամբողջ ձեր առջևն է, որտեղ որ վայե-
լուչ եք գտնում, թող ձերը լինի, որպեսզի ձեր ցանկացածնե-
րից ոչինչ թերի չգտնեք մեզանում։

Ողջ լինե՛ք ի տեր...

Ապա այն առաքյալները, որոնք Կեսարիա էին եկել, նա-
մակը առան, տարան մինչև Ուռհա, այստեղից Կեսարիա վե-
րադարձան, բայց այնտեղ էլ [նրանց] չգտան։ Այնտեղից
ելենելով Սրուսաղեմ գնացին, դարձյալ նրանց շահնդիպեցին,
բայց այստեղ իմացան, որ երկուսն էլ Հռոմ են գնացել։ Եվ
երբ Հռոմ գնացին, լսեցին, որ Սղիազարը տասներկու մար-
գարեններին թարգմանելու նպատակով ասորական Միջագետք
էր գնացել։ Իսկ Սգիպտոսի հպիսկոպոսներ Բեկտորը, Անաս-
տասն ու Գայոսը, հրք տեսան թուղթը, շատ ուրախացան ու

խնդացին, քանի որ իրենք էլ հալածական շրջում էին Եղիա-
զարի հտնից: Եվ շտապ կարգով նույն բաները մեկ այլ նա-
մակում գրեցին և ուղարկեցին Կորնթոս՝ Տիմոթեոսին ու Սն-
քիկոս սարկավագին, որը բազմաթիվ լեզուների քաջատեղյակ
էր, կանչեցին նրա մոտ, իսկ իրենք վերադառնալով Միջա-
գետք Եղիազարին այնտեղ չգտան, ուստի վերադարձան Երու-
սաղեմ:

Մյուս պատճառն էլ [նրանց գնալու] դրա համար էր¹³ մեկն
էլ Մենանդրի աղանդի քննության պատճառն էր, որովհետև
այն ժամանակ դեռ շատերն էին պահում այդ պղծութիւնը:

Երբ գնացին Երուսաղեմ և այնտեղ էլ Եղիազարին չգտան,
հենց նույն օրը վախճանվեց Երուսաղեմի հայրապետը, որ
կարծես [այդ բանը] հաճելի էր երուսաղեմացիներին,¹⁴ քանզի
Դայասին քերեցին ձեռնադրեցին Երուսաղեմի հայրապետ:
Իսկ Բեկտորն ու Անաստասը վերադարձան Կեսարիա:

Եղիազարը դալիս ճանապարհին հանդիպեց Գրիգորին ու
Տրդատին. շափազանց ուրախացավ և նրանց հետ գնաց հա-
սով Հռոմ քաղաքը: Բազում օրեր այնտեղ մնաց, ապա խըն-
դրեց որևէ մաս սուրբ առաքյալների նշխարներից՝ ձախ ձեռքը
Անդրե առաքյալի և մի փոքր մասունք Ղուկաս ավետարանի-
չից, որոնք վերցնելով իրենց հետ, մեծավ խնդությամբ վե-
րադարձան Հայոց աշխարհը: Տրդատը անցավ գնաց իր եր-
կիրը, [ոստանը]՝ Արաքատյան գավառի Վաղարշապատ
քաղաքը. իսկ Գրիգոր սուրբը որոշ ժամանակ մնաց Տարոնում՝
իր մոտ ունենալով սուրբ առաքյալների նշխարները: Քսան-
հինգ օր հանգիստ առավ Գիսանե կուռքերի տեղում գտնվող
Լենակնյան [Գլակա] վանքում, ուր հանգչում էին սուրբ Կա-
րապետի նշխարները:

Եվ առաքեց Մամիկոնյան տան իշխաններին՝ գտնելու մի
լեռնաբնակ ու վայելուչ տեղ. սրանք գնալով բազում օրեր
հետազոտեցին, բայց ոչ մի գավառում հարմարավետ տեղ
չգտնելով վերադարձան [ձեռնունայն],¹⁵

Այնժամ սուրբ Գրիգորը եկեղեցու սպասավորներին կար-
գադրեց երեքօրյա աղօթք անել. իսկ ինքը եկեղեցի մտնելով
տարածեց ձեռները սուրբ առաքյալների նշխարների և թուր,
Կարապետի տապանի առջև ու աղօթքի հետևյալ խոսքերով
դիմեց զեպի երկինք.

— Տե՛ր բազմադուժ և ողորմած Աստված, որ քննիչ ես իրավանց և ողորմածութիւն պարգեհող, դու որ ներողամտությամբ հիշեցիր քո բարեգթութիւնը մոռացած մարդկային ցեղը, բոլորովին շքարկացար և առհավետ շանտեսեցիր, այլ կարգեցիր մեզ վերակացու այս քահանայական դասին, տուր մեզ իրավունք և [ժամանակ] հատուցանելու մեր առաջին հայրերի պարտքը, որոնք սուրբ ավետարանի քարոզչությանը դիմադարձ հանդիսացան, որոնց մեզքերի պատճառով ամենուրեք մահը աիրեց և կորուստն ապականության, և մահվան կապանքը անեծքով շղթայեց բոլորին՝ արժանացնելով նրանց դժոխոց կայանին*, որոնց շարը համոզեց մնալու ունայնության [խաւարում], որպէս թե ճշմարտության [լույսի] մեջ մնալիս լինեին։ Բայց մեզ շնորհեցիր ճանաչել քո սուրբ անունը և ժառանգորդ լինել երկնային արքայությանդ՝ սուրբ առաքյալների հետ մեկտեղ [հավասարապես]։ ապա հեռավորների ու մերձավորների միջև խաղաղութիւն հաստատեցիր՝ քո միածին որդու գալստյամբ և սուրբ առաքյալների քարոզչությամբ, որոնք ավետարանական շրջագայությամբ ամբողջ աշխարհը բժշկեցին¹⁶։

Առաւելագուցնա է և այն, ինչ որ քո բարձրակամ ողորմածությամբ [մեր] աշխարհում գործեցիր այս սուրբ Կաթապետի ձեռքով, որն իր մարմնով բուժեց աշխարհն ամենայն։ Մանավանդ, որ բարեգթությանդ առաւել հաճելի եղավ քնակվել այս տաճարում, որի հիմքը՝ քո իսկ ակնարկությամբ, թե՛ շնորհվեց դնել հենց նույն տեղում, որում մեր հավատի հիմնը խաբսխված պիտի մնա անդրդվելի՝ մինչև վերջին դատաւանի օրը, հորժամ դաս և կրկին նորոգես նրան անապական մաքրությամբ։ Նրան, որ խաւարի ու ճշմարտության միջնորդ եղավ,¹⁷ և հետո էլ վերստին դառնալով բազմելու է միածնիդ աջ կողմը՝ անասելի փառքով պսակված։

Դու, տե՛ր զորությանց, մտիկ տուր քո երկնային անձեռափնրտ բարձունքից և մատնացույց արա պատշաճ հանգստորան, որպէս [վկայարան] քո սուրբ առաքյալների նշխարների համար այս երկրում, հանուն քո անվան ժեժության և ի պա-

* Հավանաբար՝ Գեհենի մասին է խոսքը։

տիմ ամենասուրբ երրորդութիւնդ ալժմ և միշտ և հավիտ-
յանս հավիտենից։

Երբ ավարտեց աղոթքը, այնժամ հայտնվեց նրան տիրոջ
հրեշտակն ու ասաց.— Վեր կաց, գնա գեպի Տավրոս լեռան
ստորոտը և ես ցույց կտամ այն տեղը, որ տիրոջը հաճելի
թվաց սրբերիդ բնակվելու։ Իսկ նա մեծազ խնդությամբ դուրս
եկավ, առավ սբ. առաքյալների նշխարներն ու գնաց հենց
նույն տեղը, որ ցույց տվեց նրան տիրոջ հրեշտակը։

Նախ օրհնեց տեղանքը, ապա պատվիրեց հայթայթել
սուրբ վկայարանի կառուցման համար շինանյութ։ Դրեց ախ-
տեղ սուրբ առաքյալների մասունքը և կարգեց եկեղեցու
պաշտոնյաներ՝ տասներկու հոգի (քժ.ան) ու այն հանձնեց
Ծղիազարին, և վանքն էլ անվանեց Ծղիազարի վանք։ Ապա
մեծ տոն կատարեց այնտեղ սրբոց նշխարների բնակեցնելու
օրը՝ ժողովրդի բազմությամբ հանդերձ, ուր շատ-շատերը
բժշկվեցին։¹³

Ապա այնտեղից ինքը՝ առնելով իր հետ Ծղիազարին, տա-
րավ նրան թագավորաբնակ վաղարշապատ քաղաքը, որտեղ
[նույնպես] ցնծության մեծ տոն կատարեցին։ Իսկ [Տրդատ],
թագավորը հրամայեց այդ առթիվ հավերժացնել սուրբ առաք-
յալների հիշատակը զվարթ տոնախմբություններով և պատա-
րագ մատուցելով։ Այդ նույն օրը եղավ նաև բոլոր պարտա-
տերների ու հանցապարտների ազատագրման օր. իսկ նրանց
էլ, որ բանտերում էին և շղթայակապ, հրամայեց ազատել
երկաթյա կապանքներից։

Այդ նույն ժամանակներում Բեկտորն ու Անաստասը Բյու-
զանդիայում հանդիպելով այն մարդկանց, որոնք Տարոնի
Աշտիշատից էին գնացել, լսում են նրանցից առաջին պատե-
րազմի մասին, թե ինչպես իրենց դեմ ելան Դիսանի կռատան
քուրմերը, մինչև սուրբ Գրիգորի Տարոն գալը։ Լսում են նաև
երկրորդ պատերազմի մասին, որը տեղի ունեցավ Տրդատի
ու հյուսիսցիների իշխանի միջև, և թե հույները ինչպես զար-
մացած — [հիացած] էին, լսելով Տրդատի քաջագործություն-
ների մասին։ Այս ամենը, երբ լսեցին Բեկտորը, Անաստասը,
Բենովնասը, Աքյուղասն ու Մարկեդիոսը, զարմացան այնտեղ
կատարվածի վրա և փութով հետևյալ նամակը գրեցին սուրբ
Գրիգորին.

Աստվածային և փառավորյալ սրբազան մեծ Հայրապետիդ Հայոց՝

Ողջո՞ւյն ի Տեր¹⁹։

— Սուրբ Հայրապետիդ աջով գրված, անաղարտ սիրով ու հոգեպարար մտերմությամբ լի պատմական գիրն ընթերցեցինք Հոռմ քաղաքում և շափազանց խնդությամբ գոհություն հայտնեցինք Աստծուն։ Յանկանում էինք գալ քո հրավերով, սակայն մեր շգալու պատճառը Ծղիազարը հղավ, որը Միջագետքում էր դեգերում, և Հոռմից գալով՝ այնտեղ էլ շգտանք նրան։ Ուստի հարկ եղավ նրան գտնելու, նույնպես և սրբազան վայրերը տեսնելու համար Ծրուսաղեմ գնալ՝ սուրբ Միմաքոսի մոտ, որի վախճանվելուց հետո նրա փոխարեն աստվածային նախատեսությամբ Գայոսին Ծրուսաղեմի հայրապետ ձեռնադրեցին։ Իսկ մենք, ահա, Բյուզանդիայում ենք, որովհետև ակդեմացիների հպիսկոպոսը Ծգիպտոս էր գնացել և ջանում է նրանց հաշտության համոզել, որոնք մեզ հալածեցին։ Քանզի գրել էր մեզ, թե ակդեմացիք քաղաքը ինձ են [հանձնում], բայց նյութատրացիք դեմ են. ուստի լավ է, որ գուք մնաք Բյուզանդիայում, մինչև ես մյուս քաղաքները գնամ։ Դրա համար էլ, ահա, մենք ուշանում ենք գալ, որովհետև ձեր երկիրը հեռու է, իսկ մենք անկարող՝ թափառական և սուղ էյանքի պատճառով։ Բեկտորը տառապում է ջերմախտով, իսկ սուրբ Մարկեղիոսը՝ տեսողության պակասից։

Ուստի, աղաչում ենք քեզ, երջանիկ մշակդ Աստծո, որ հրամայես սպասավորներիցդ մեկնումեկին մեզ գրով տեղեկացնելու ձեր ճանապարհորդության պատմությունը, Հայոց աշխարհը գալն ու այնտեղի բրմերի դեմ մղած առաջին պատերազմը. ապա Հոռմից ձեր երկրորդ գալն ու հյուսիսցիների դեմ մղած պատերազմը։ Թող տեղեկացնի նաև նշխարների մասին, որոնք հետդ տարար՝ որտե՞ղ ես դրել կամ ո՞ւմ ես թողել դրանց սպասավորելու. անվանի՞ք են, ինչպես ոմանք են պնդում, թե՛ ոչ։ Կամ Կրոնիգեսին ու Անտոնին, որոնց սրբությամբ համայն եկեղեցիներն են պարծենում, որտե՞ղ թողեցիր. հապա՛ թե ի՞նչ եղավ նրա աշակերտ Ծպիփանը կամ ո՞ւր են Ծղիազարն ու Զենոբը։ Այս ամենը ստուգապես գրիք մեզ, աղաչում ենք, որպեսզի Տիմոթեոս և պիսկոպոսի մոտ

գնալիս կարողանանք նամակով տեղեկության տալ նրանց մասին: Այս բոլորը մեզ կարի անհրաժեշտ է և դուք մի հա- սկաղեք կատարել: Եվ թող սուրբ հոգու շնորհները մեան հա- վաստացյալներինք վրա: Ողջ լինե՛ք ի Տեր:

Երբ ընթերցեցին նամակը, սուրբ Գրիգորը Զենոբ Ասորուն հրամայեց ճշտությամբ գրել թե՛ առաջին և թե՛ երկրորդ պատերազմի մասին, նաև նշխարների մասին, թե ուր տեղա- գրեց, և Անտոնի ու Կրոնիզեսի մասին, թե ինչպես են ապրում: [գործում] կամ ո՞ւր են: Իսկ լեռների ու բլուրների նշանները, ասում է, հակառե-անվանե գրեք, նաև այն մարգկանց մասին, ավերի պատերազմն հրահրեցին և թույլ չէին տալիս կուսերը կործանել:

Այս ամբողջ պատմությունը ճշտությամբ կգրես և կազար- կես, ասաց: Սակայն Զենոբն աղաչեց սկզբում գրել նախ եռա- բովի մահվան պատմությունը, ապա շարադրել ամբողջ եղե- լությունը,²⁰ քայց գրան սուրբն Գրիգորը հավանություն չավեց և բավական համարեց վերահիշյալը միայն գրել: Թանգի օրինավոր չէ, ասում է, ասորիներին այդ ամբողջ պատմու- թյունը նամակով շարադրել²¹, այլ միայն այն, ինչ իրենք խեղրեցին՝ կգրես և կուղարկես: Մրան համաձայնվեց Զենոբը և վերջրեց ու ասորի եպիսկոպոսներին գրեց այն [բաների] մասին միայն, ինչ որ իրենց երկրի սահմաններում կատար- վեց: Եվ այս է պատճենը գրության:

Տիրաջը սիրելի և երջանիկ եպիսկոպոսներին:

Զենոբ անարժան ծառայիցս և [բոլոր] հայաստանցիներից

ձերդ սրբությանը հույժ սիրով ողջո՞ւյն ի Տեր

— Երբ ձեր պատվական աղով զբված առաջին թուղթը հասավ մեր սուրբ Գրիգոր հայրապետին, անթերի սրախու- թյամբ գոհացանք հայր Աստծուց, քանզի հասկացանք, որ գազարեցին հալածանքներն այդ կազմերից: Հրամայեց իս- կայն և եթ ձեր նամակի պատասխանը գրելու[ն] ձեռնարկել, որչափով որ ձեր հարցասիրությունն էր գոհացում պահան- քում, և շեղյաժ ամանք քանկացան առօրինի ձեզ ուղարկվելիք պատասխանը, սակայն ես աչքադիպի բան մտքովն իսկ չանց- վ սցրեց, այլ անհախանձ դատով ձեր ուղածը գրով հիշատա- կել հրամայեց:

Դուք նույնպես \ ոչնչով մի աղավաղեք այս համառոտ պատմութիւնը՝ պատճառ բերելով, թէ Ագաթանգեղոսն այդ բաները չի հիշատակում. քանզի ես նրանից ավելի առաջ գրեցի:²² Իսկ թագավորների ժամանակագրութիւնը չշարադրեցի, որովհետեւ սուրբն Գրիգորը հրամայեց ոչինչ ավելի գրել, քան ձեր ուզածն է. մանավանդ որ պատշաճ համարեց Արշակունի և մյուս քաջ ու [հզոր] թագավորների պատմութիւնը Հայոց երկրում թողնել, և ձեզ ձեր գրածի պատասխանն ուղարկել, որ հենց ինքը՝ սուրբ Գրիգորն այս գրվածքը համարեց ասորոց պատմութիւնը: Ուստի և ես այս պատմութեան ըսկիզբը ձեր հարցումն եմ դնում:

**ՋԵՆՈՔ ԱՍՈՐՈՒ ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ ԱՍՈՐԻՆԵՐԻ ԹՂԹԻՆ,
ՆԱԵՎ ԻՆՆԱԿԵՅԱՆ ՎԱՅՐԵՐԻ ԵՎ ԱՐՁԱՆՈՒՄ ՏԵՂԻ
ՌԻՆԵՅԱԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ**

Վաղաքշի որդի Խոսրովը²³ իր թագավորութեան օրերում ցանկանում էր լուծել իր եղբայր Արտեանի* մահվան վրեժը [պարսիկներից]. և [ահա] որոտաձայն միմյանց վրա են հարձակվում երկու թագավորներ՝ հայոց և պարսից: Ապուհույժ սաստկացավ պատերազմը պարսիկների վրա, իսկ հայոց արքան հզորացավ ու սկսեց ավերել պարսից երկիրը՝ տասը տարի շարունակ, և սպանելով ու գերեվարութեամբ ջանում էր հիմնահատակ կործանել: Նրանց միջև միջնորդ եղավ ճեռաց թագավորը,²⁴ քայց չկարողացավ հաշտեցնել երանց սրտերը: Սակայն նույն Արշակունյաց ազգից մի [մարդ], որի անունը Անակ էր, խորհրդակցեց պարսից արքայի հետ՝ գալ սպանել Խոսրովին և իբրեւ վարձ ստանալ Պարտավի Պահլավ [քաղաքը]: Սրան սիրով համաձայնվում է պարսից արքան, որովհետեւ Պարթևը ոչինչ չէր խնայում Խոսրովի սպանութեան համար: Այնժամ [Անակը] վեր է կենում, առնում իր եղբորը, կնոջն ու որդիներին և [իբրեւ թէ սիրու պատճառով] փախստական գալիս է Խոսրովի մոտ: Երկրորդ տարին լրանալուց հետո՝ գարնանը, մինչ Խոս-

* Արտեանայ — իմա՝ Արտավանի:

Իրավք նախապատգամավում էր պարսից վրա հարձակվել, մի տեղամ որո՞ւ ժամանակ Անակը բարեկամական զրույցի պատրվակով մեկուսացնում է Խոսրովին, հանկարծակի բերելով, իր եղբոր հետ միասին, սրերը բարձրացնելով հարձակվում են և թագավորի մարմինը գետին գլորում, իսկ իրենք բոլորը յուրայիններով ջրասույզ արվեցին ու կործանվեցին, շահացրին ժամանել [Պարթևի մոտ]։ Պարսից արքան սակայն Խոսրովի մահվան օրը սուր կարգեց, իսկ Պարտավ քաղաքը Անակի սերնդից կենդանի մնացածներին նվիրեց։

Այն ժամանակ, երբ Անակը Պարսկաստանից դուրս գալով՝ եկավ հասավ Արտազ գավառը՝ Թադեոս սբ. առաքյալի հանգրստարանը, նույն ժամանակ էն ասում և նույն վայրում է տեղի ունեցել սրբոյն Գրիգորին հղ[ի]անալը, նա, որ տիրոջը ծառայելու կարգը հաստատեց [մեզանում]։

Արդ, գեուս Խոսրովի կենդանության օրերում Բուրտարանունով մի մարդ պարսկական մի անվանի և [նշանավոր], տոհմի, Անակի հետ գալով մինչև Արտազ գավառը՝ այնտեղից ելավ գնաց պանդխտելու Գամիրքի կողմերը։ Գալով Կեսարիա՝ նա իրեն կին է առնում մեծատուն և հավատացյալ մարդկանցից մեկի՝ Նվթադեի քրոջը՝ Սոփիին և մեկ տարի ապրում են Կեսարիայում։

Ապա տաավ իր կնոջը և նորից գնաց Պարսկաստան. նրանց ետևից Նվթադեն հասնում է Արարատյան գավառ ու կանգ առնում Վաղարշապատ քաղաքում, որտեղ էլ Սոփին դառնում է ծծմայր, [կուրծք է տալիս] մանուկ Գրիգորին և ինչպես դայակ համարձակորեն սնուցանում էր մեր Լուսավորչին։

Ահա, երբ Անակը սպանեց Խոսրովին, որը մինչդեռ կենդանի էր, հրաման տվեց [թագավորը] Անակի ամբողջ ազգատոհմը սրի քաշել։ Հրաման արձակեց նաև [հենց] իրենց Արշակունի (իմա՝ պարթևական) ամբողջ ազգը ոչնչացնել, նաև Անակի կնոջն ու որդիներին։ Ուստի և ում գտնում էին Արշակունի տոհմից, բոլորին անխտիր սպանում էին։ Իսկ Բուրտարը, երբ թագավորից լսեց այս հրամանը, շտապեց մշտնել Անակի կնոջ՝ Ուգուհիի մոտ,* վերցրեց նրա գրկից Գրիգոր մանկանը և տվեց իր կին Սոփիին։ Իսկ նրա մյուս եղբորը,

* Կոչվել է նաև Ուգուհի (Մ. Ք.)։

որի անունը Սուրեն էր, մանկաբարձները փախցրին պարսից ղուռը. այնտեղ սնվեց, [սլահվեց] իր հորաքրոջ մոտ, որը հեփթաղների Ջիվանշիր թագավորի կինն էր։ Սա երբ մեծացավ, խոսքովուհու մահից հետո, գնաց [անցավ] ճենաց երկիրը, մնաց այնտեղ տասը տարի և ճենաց երկրի վրա թագավորեց տասնինը տարի²⁵ Այդ մասին ոմանք պատմում են, թե Գրիգորի եղբորը Զգոն էին կոչում, որ է Հակոբ²⁶ սակայն ստույգ չգիտեն, որովհետև այդ Հակոբը սբ. Գրիգորի հորաքրոջ որդին էր և նրա մոր անունն էլ խոսքովուհի էր։ Իսկ երբ նրա մայրը մահացավ, նրա հայր Տիրանից էլ թագավորությունը խլեցին ու [վերացրին], որովհետև լինաց Ռեգես արքան սպանեց նրան պատերազմում։ Այնուհետև Հակոբը յուր քույր Սակդենեի հետ մնաց այնտեղ։ Մի առ ժամանակ հետո նրա քրոջ որդին անցավ գնաց գթաց (գոթերի) աշխարհը և թագավորեց այնտեղ²⁷ սրան հետագայում մեծն Տրդատը, երբ դեռ հունաց թագավորի մոտ էր գտնվում, բռնեց [ձերբակալեց]։ Քանզի հենց սա էր, որ պատերազմով եկավ հունաց Դիոկղետիանոս կայսեր դեմ պատերազմի, ինչպես որ այս բաները պատմում է Ագաթանգեղոսը։

— Ով երանելիդ Բեկտոր, [եթե ճշմարիտն ես ուզում իմանալ այդ բաները, ապա] հելլենական գրերով ընթերցի՛ր հեփթաղիներիցյան կամ ճենաց թագավորությունների մասին, որը կգտնես Բարդա անունով պատմադրի մոտ՝ Ուռհա քաղաքում²⁸։

Ապա Բուրդարը վերցնելով յուր կնոջն ու մանուկ Գրիգորին, իր աներորդի²⁹ Ծվթադեի ետևից գնաց կապադովկացիների աշխարհը։ Այստեղ նրան (Գրիգորին) մկրտում է, տալիս ուսման, սովորեցնում է նրան ասորի և հելլեն դպրությունն ու լեզուները, վարժեցնում աստվածաբանության մեջ։ Երբ դարձավ տասներկու տարեկան, ապա Դավիթ անունով մի աստվածապաշտ մարդ ամուսնացնում է նրան իր Մարիամ անունով դստեր հետ։ Իսկ երբ ծնվեցին նրա երկու որդիները, որոնցից [անդրանիկի] անունը Վրթանես դրին և կրտսերին Ռստակես (Արիստակես), նրանց մայրը կուսանոց մտավ՝ (կանանց վանքը)։ Կրտսեր որդին գնաց նիկոմաքոս անունով մի ճգնավոր մարդու հետ, իսկ ավագը մնաց յուր դայակների մոտ և հետագայում ամուսնացավ։

Իսկ նրանց հայրը ելավ զնաց Տրդատի մոտ իր հոր [դավաճանության] պարտքը հատուցելու և մնաց նրա մոտ այնքան ժամանակ, մինչև որ [Տրդատը] իր հոր փոխարեն թագավոր դարձավ։ Տրդատը նրան շատ օրեր գանակոծեց և մեծամեծ տանջանքների ենթարկեց՝ կուռքերին զոհ չմատուցելու համար։ Բայց երբ Գրիգորի անհրաքրոջից իմացավ, թե սա իր հորը՝ Խոսրովին սպանող Անակի որդին է, նրան նետեց Խոր Վիրապը, ուր մնաց տասնհինգ տարի³⁰։ Դրանից հետո ամբողջ հայոց երկիրը դիվային հիվանդությամբ բռնվեց. նույնպես ինքը՝ թագավորը, վարազների հետ [շամբուտների մեջ] էր բնակվում։

Մինչև նախարարները, հրամանովն Աստծո, եկան և հանեցին նրան (Գրիգորին) Վիրապից։ Դուրս գալով՝ նա բոլորին հավաքեց իր մոտ, որոնք վեց օր շարունակ նրա առջև կեցած՝ ոչինչ չուտելով և չըմպելով, լսում են նրա վարդապետության քարոզչությունը։ Սա եղավ առաջին ծոմապահությունը, սբ. Գրիգորի ժամանակ, որին Հոռմում Սեդեհատրոսը շատ հավանեց, ուստի ինքը, նաև Կոստանդիանոս թագավորը, նույնպես և եզիպտացիների ամբողջ քաղաքը պահք մտան, որոնց և առաջնեկ (նախակարապետ) ենք համարում։

Երբ լրացավ նրանց պահոց օրերը, թափվեց նրանց վրայից վայրենական մորթին և նրանց դիվաբնակ մարմինները բժշկություն ստացան։ Ապա ձեռնարկեց նրանց սովորեցնել տերունահան տներ (եկեղեցիներ) կառուցելը և հրամայում է քահանաներ կարգել, որպեսզի հովվեն նրանց։ Եվ տիրոջ հրեշտակի խոսքով [նրանք] ցանկանում են հենց իրեն կարգել հովիվ, որը և հանձն է առնում, ապա նրան է տալիս իշխաններից ոմանց՝ բազում զորքով և առաքում է [նրան] կապադովկացիների երկիրը՝ Կեսարիա քաղաքը, Ղևոնդ մեծ հայրապետի կողմից ձեռնադրվելու։ Այդ ժամանակ [նրանք] դուրս գալով Վաղարշապատ քաղաքից զնում անցնում են Բասենի գավառը, գալիս հասնում են Եկեղյաց գավառի Երիզա ավանը՝ այնտեղ որ կուռքերի մեհյաններն էին, որոնց հենց ինքը կործանել տվեց, և այնտեղից էլ անցնում են Կեսարիա։ Այստեղ [Ղևոնդը], մեծաշուք պատիվների արժանացնելով, տալիս է նրան Հովհաննես Կարապետի և Աթանազիոսի վկայի սուրբ նշխարները։ Իսկ եթե ցանկանում եք

իմանալ, թե Կարապետ սուրբի նշխարները ո՞վ բերեց Կեսարիա, [Կասեմ]^{*} Հովհաննես Ավետարանիչը: Նրա նա դուրս եկավ Պատմոս կղզուց, եկավ Եփեսոս և այնտեղից էլ՝ Երուսաղեմ, ապա մայրիկին հրամանով երևացած տեսիլքի համաձայն, գտավ նրա գերեզմանը, նույն գիշերը վերցնելով Հովհաննես Կարապետի սուրբ մարմինը տվեց Պողոկարպոս եպիսկոպոսին, որ իր աշակերտն էր և հրամայեց տանել Եփեսոսի եկեղեցին, որ ինքը կառուցեց և անվանեց այն սուրբ Աստվածածին:

Ավետարանիչի այս աշխարհից փոխվելուց հետո, Կարապետի սուրբ նշխարքը մնաց Եփեսոս մինչև Դեկոս (Դիոկղետիանոս) թագավորի ժամանակները:

Սրա ժամանակ Եփեսոսում նստում էր Ակղենոսի աշակերտ Փարմեդոսը, որ հետո այնտեղից հալածվելով դալիս է Կեսարիա, յուր հետ ունենալով սուրբ Կարապետի բոլոր նշխարները՝ գլխից բացի: Եվ դնելով դրանք սր. Սերեդոնում՝ ոչ թե դադանի, այլ բացահայտ, մնաց այնտեղ մինչև Դիոկղետիանոսի թագավորելը: Երբ. սր. Գրիգորը ձեռնադրվելու համար Կեսարիայի Ղևոնդ հայրապետի մոտ էր եկել, թեպետ բազում անգամ խնդրեց [Գրիգորը] սր. Կարապետի նշխարները, սակայն նա չցանկացավ տալ, մինչև վերջին գիշերը հասավ տիրոջ հրամանը՝ բաժանել և կեսը նրան տալ: Իսկ վաղ առավոտյան շատ կոիվներ ժողովեցին, մինչև նախարարները կըշռեցին տասներկու հազար դահեկան քաղաքապետի համար. և այսպես բոնուֆյամբ (ստիպողաբար) դուրս եկան քաղաքից: Սակայն Անկեղ (Անդեղ) տան իշխանը խորհուրդ [տվեց] գիշերով հարձակվել քաղաքի վրա. բայց այդ բանը իմանալով՝ հայրապետը համոզեց նրանց և խաղաղեցրեց, Ապա երկու հազար դահեկանի փոխարեն նրանց հանձնեց Աթանասոսին և վկայի նշխարները և այդպիսով հաղիվ կարողացավ սիրով ու հաշտությամբ նրանց հանապարհ դնել: Նա սր. Գրիգորին տվեց նաև երկու լուսափայլ ակեներ^{*}, որոնք Հոռմի հայրապետն էր տվել իրեն: Պատվիրակները Կեսարիայից մեկնում են Սերաստիա և որոշ ժամանակ այնտեղ մնում: Այստեղ [Գրիգորը] ժողովում է կրոնավորների դատը, մի

* Այդ մասին տե՛ս Ժաննաֆարություն 28:

քանի վարդապետներ ու հրաշագործ պաշտոնյաներ է հրա-
վիրում Ալեքսանդրիայից. սրանցից մեկը Դիմաոխոսն էր, որին
Դովնադատի* եպիսկոպոս կարգեց, Նվ ասորիներից շատե-
րին էլ բերեց։ Այնպես, որ ինձ նույնիսկ թույլ շտվեց նյուսա-
րիա վերադառնալ՝ [զոնե] իմ եղբայր Եղիազարին հրաժեշտ
տալու³¹։

Ապա այստեղից դուրս գալով անցանք մինչև Թորդան, ուր
սպասավոր կարգեցինք Սուրտինոս Եփեսացի վարդապետին՝
բոլոր գավառների համար։ Այնտեղից էլ դուրս եկանք և ուղում
էինք անցնել Կարին ու Հարք գավառները։ Բայց իշխաններից
ոմանք սուրբ Գրիգորին հասկացրին, թե Տարոնի գավառում
ղեռևս կանգուն են երկու բազիններ, որոնք դեերին են պաշ-
տոն մատուցում։ Նվ նա էլ դիմեց եկավ, որպեսզի սրանք ևս
կործանի։ Նկավ Պալունյաց երկրի Կուառս գյուղաքաղաքը՝
Գիսանե ավանը։ Բայց այնտեղ գտնվող քրմերից ոմանք ան-
դետ մարդկանցից լսեցին, թե վաղն առավոտյան կործանելու
է մեծն Աստված Գիսանեն ու Դեմետրը. ուստի գիշերով դուրս
եկան կռատներից, բոլոր գանձերը լցրին գետնափոր տնե-
րում ու իրենք լուր ուղարկեցին Աշտիշատի քուրմերին, թե՝
շուտափույթ հավաքեցեք պատերազմելու ընդունակ բոլոր
մարդկանց և շտապեցեք առավոտ վաղ հասնել մեզ մոտ,
սրովհետև մեծն Գիսանեն կռվի է դուրս գալիս ուրացող իշ-
խանների դեմ։ Կուառսի զորքերը նույնպես դարանամուտ
եղան այգիների ցանկապատերի մոտ, ոմանք էլ անտառնե-
րում դարանեցին։ Իսկ նա, որ գլխավոր քուրմն էր՝ անունը
Արծառն և իր Դեմետր որդին՝ վերցնելով Կուառսի քրմական
տանից շորս հարյուր հոգի, բարձրացան Կուառսի հանդիպա-
կաց լեռան վրա ու այնտեղ սպասեցին, մինչև մյուս տեղերից
օգնական զորքերի ժամանելը։ Իսկ հայոց զորքերը³² վաղ
առավոտյան դուրս եկան և անցան լեռան ստորոտը, ինչպես
որ սովոր էին միշտ ասպատակել**։

Իսկ սբ. Գրիգորը իր հետ առնելով Արծրունյաց, Անձեաց-
յաց և Անգեղ տան իշխաններին, փոքրաթիվ զորքով, ընդա-

* Ամենայն հավանականությամբ՝ Դովնա (Դվինի) դաշտի, ինչպես
ունեն ՍՎՊ օրինակները։

** Գործածված է շրջելու, ուտամնասիրելու իմաստով։

մենք երեք հարյուր մարդ, երկրորդ [երրորդ] ժամին բարձրացան նույն քլուրն ի վեր, որտեղ որ Արձանն էր թաքնված։ Գալիս էին անհոգ և ոչինչ կասկած չունեին։

Եվ երբ մոտ էին բարձունքի ելման տեղին, [հանկարծակի] առաջ անցան Արձանն ու Դեմետրը, հնչեցրին պատերազմի փողերը և խիզախորեն հարձակվեցին նրանց վրա։ Այս բանը տեսնելով իշխանները առաջ նետվեցին. երիվարները սկսեցին վրնջալ, և պատերազմը բորբոքվեց։

Այստեղ Անգեղ տան իշխանը ձայն տվեց.

— Առաջ անցիր, Սյունյաց իշխան և տես, գուցե հյուսիսցիներին իշխանի զորքերն են։ Իսկ նա առաջ գնաց, բայց չկարողացավ հասկանալ, թե ովքեր են։ Ետ դարձավ և ասաց.

— Գրիգորին իր ընկերների հետ փախցրու տար մի անվտանգ տեղ, չլինի թե [թշնամիները] բռնեն նրանց, և մենք թագավորի առջև ամօթահար մնանք։ Իսկ դու մեկնումեկին ուղարկիր մեր զորքին իմաց տալու, որ ետ դառնան, քանզի մեր դեմը մեծ բանակ է և շատ դրոշներ են փողփողում։ Անգեղ տան իշխանը սբ. Գրիգորին հանձնեց Մոկաց իշխանին ու ասաց, թե շտապ հասցրու Ողական անառիկ ամրոցը, մինչև տեսնենք, թե ի՞նչ կլինի։ Իսկ ինքը երեք մարդ ուղարկեց զորքին իմաց տալու։

Մոկաց իշխանը առնելով սբ. Գրիգորին՝ զառիվայր լեռներով ետ դարձավ և ցանկանում էր իջնել Կուառս։ Բայց տեղացիները ուղեցին նրա ճանապարհը փակել. այդ բանը տեսնելով սբ. Գրիգորը հասկացավ, որ իրենց լուրջ վտանգ է սպառնում։ Նշխարները վայր իջեցրեց գյուղի դիմացը մի աղբյուրի մոտ՝ ձորի այն կողմը, դրեց և հաստատեց [նշանագրեց] այնտեղ։ Եվ տերը թաքցրեց այդ տեղն, ու ոչ ոք չկարողացավ տեսնել, մինչև [հետագայում] սբ. Գրիգորը նորից վերադարձավ այնտեղ։

Ապա այդ գյուղի բնակիչները հետապնդեցին մեզ, իսկ մենք հեծնելով ձիերը՝ բոլորս փախստական գնացինք մինչև ամուրն Ողական և նրանցից առաջ մտանք ամրոցը, որովհետև ամրոցաբնակները մեզ ընգառաջ ելան և ներս տարան։ Բայց գյուղի բնակիչները եկան անցան մյուս կողմն ու պաշարեցին ամրոցը։ Մենք ճարահատյալ գիշերը գաղտնի սուրհանդակ ուղարկեցինք Անգեղտան իշխանի մոտ և բացատ-

րեցի՜նք մեր վիճակը և գրով տեղեկացրինք նրան իրերի դրու-
թյունը: Նա ընտիր սուսերավորներից չորս հազար ղինվոր
ուղարկեց Ապահունիքի իշխանի գլխավորությամբ, որոնք
շուտափույթ եկան, անցան գետի մյուս կողմը և երեք օրվա
ընթացքում գրավեցին քաղաքներն ու շինությունները, ավե-
րեցին, պարխույները հիմնահատակ կործանեցին: Սվ մարդ-
կանց էլ՝ բերին աշնտեղ անցկացրին [իրենց մոտ]: Ապա
իշխանները բարձրացան բլուրը և տեսան, որ Արձանը բնդա-
մենը չորս հարյուր մարդ ուներ. [սակայն նրանք] հանկար-
ծակի հարձակվեցին քաղաքի իշխանների վրա ու նրանց զոր-
քերին փախուստի մատնեցին: Բայց հայոց մնացած զոր-
քերը, երբ լսեցին կովի բոթը, աճապարեցին բոլորը քլրի գա-
գաթը հասնել: Այնժամ Արձանն առաջ գալով սկսեց անարգել
հայոց իշխաններին և ասաց.

— Առաջ եկե՛ք, ով դավանակործան մարդիկ, հայրենի
աստվածներին ուրացողներ և թշնամիներ բարեփառ Գիսանի:
Մի՞թե չգիտեք, որ այսօր ձեր դեմ մեծն Գիսանեն է կովի
ելել և մատնելու է ձեզ մեր ձեռքը. կուրությամբ ու մահվամբ
է կործանելու ձեզ: Բայց իշխանն Արծրունյաց առաջ գալով
պատասխանեց.

— Դու, որ խրոխտանում ես մեր դեմ, եթե հանուն շատ-
վածների ես մարտնչում՝ սուտ ես, եթե հանուն հայոց երկրի՝
րնավ իսկ անմիտ եք, որովհետև սրանք են, ահա իշխանն
Անգեղ տան, և իշխանը Սյունյաց տան և ուրիշները պատվա-
կան ալրերից, որոնց ինքներդ էլ լավ եք ճանաչում³³, իսկ
Դեմետրը՝ որդին Արձանի, ասաց.

— Լսեցե՛ք մեզ, հայոց իշխաններ, այս քառասուն տա-
րի է, ինչ ժառանգում ենք մեր մեծ աստվածներին և քաջ գի-
տենք զորությունը նրանց: Գիտենք, որ իրենց սպասավորնե-
րի, [պաշտողների] թշնամիների դեմ իրենք են մարտնչում:
Այժմ մենք շենք կարող պատերազմով ձեզ ընդդիմանալ, որով-
հետև սա տունն է հայոց թագավորի, և դուք էլ արքայի իշ-
խաններն եք: Բայց ահա, այս թող հայտնի լինի, որ թեև ձեզ
հաղթել շենք կարող, սակայն գերադասում ենք մեռնել մեծ
աստվածների զոհարանի վրա, քան թե նրանց ձեր ձեռքով

³³ Հաճանքար գերեզմարած մարդկանց (Մ. Ք.):

կորուսանված ու ապականված տեսնել: Դրանով էլ իսկ կյանքը
աանցինք և մահը նախընտրեցինք: Բայց դու, որ իշխանն ես
Անկեղ տան, առաջ արի՛, մենամարտենք ես և դու:

Այնժամ մեղտեղ եկան Արծանն ու Անկեղ տան իշխանը և
միմյանց վրա հարձակվեցին: Արծանը հասցրեց տեղով հար-
վածով նրա ազդրին և քիչ էր մնում գետին գլորեր: Բայց իշ-
խանը նրա կողմը դառնալով գոչեց. «Իմացի՛ր, Արծան, որ
այսօր դու պետք է հենց այստեղ արձանանաս: Ապա սուրբ
վեր բարձրացնելով թափով հարվածեց նրա աչ ուսին և գլու-
խը պարանոցից անջատեց: Եվ [Արծանը] գլխատված գետին
տապալվեց. ապա նրա վրա արծան կիտեցին. այժմ էլ նույն
տեղում թաղված է, ուստի և լեռը մինչև օրս էլ Արծան են կո-
չում: Եվ մինչ այս բոլորը տեղի ունեցան, Վիշապ քաղաքից
փութանակի եկան հասան քուրմերի զորքերը, և շատ-շատե-
րը Պարեխից ու Մեղտիից՝ բոլորն առհասարակ եկան հասան
նրանց օգնության: Ոմանք էլ Հաշտենքից գալով այնտեղ հա-
սան. ընդամենը ինչպես հետո հենց իրենցից իմացանք, հինգ
հազար շորս հարյուր հիսուն հոգի*։ Իսկ երբ հասան լեռան
կատարին, երկու զորքերի միախառնվելու բոթը մեկ հասավ.
ապա քրմաց խմբերը իրար միանալով հարձակվեցին հայոց
զորքի վրա, փախուստի մատենեցին նրանց և գյուղի գիմացի
զառիվայրով [նրանց] ներքև վոնգեցին: Իսկ գյուղացիք էլ
մեր փախչող զորքի գիմաց դարանամուտ սպասում էին. և եր-
կու կողմերից հայոց զորքին մեղտեղ առնելով սկսեցին կո-
տորել: Սակայն Անգեղ տան իշխանը ճեղքելով քուրմերի պատ-
նեղը, անցավ նրանց [թիկունքը]. նա բլրի զառիվայր կող-
մում տեսավ հետիոտն մարդկանց, որոնք հսկա վեմերով հրի-
վարներին շատ մեծ վնասներ էին հասցնում: Իսկ Դեմետրը,
երբ տեսավ, որ Անգեղ տան իշխանը դեպի բլուրն է բարձ-
րանում, թողեց մնացած զորքին և նրա ետևից գնաց³⁴, մյուս
զորքից շատերը նույնպես քառաորոժի այնտեղ հասան: Եվ
երբ բարձրացան բլուրը, միմյանց դեմ դարձյալ ճակատ կազ-
մեցին: Բայց մեր իշխանները կանգնած սպասում էին իրենց
շորքերին, որովհետև դեռևս ոչ բոլորն էին հավաքվել:

Շորս հազարը Մեղտիում դեռ գերիններին էին հսկում, երեք

* Ուագրում՝ հինգ հազար և շորս և և ծայր (Մ. Թ.):

հազարը անցել էին Բասին ու Հարթ, իսկ մնացածներն էլ դադարաւորաբար սփռված գետնա ասպատակում էին³⁵,

Սվ երբ միմյանց դեմ հակառակադմեցին և կամենում էին արդեն հարձակվել, երեկոն իջավ: Ուստի հենց նույն տեղում էլ բանակ դրին և սպասեցին լույսը բացվելուն: Երբ լուսացավ, եկան հասան հայոց զորքերը, իսկ Տիրակատար քաղաքից էլ մի խումբ՝ յոթ հարյուր հոգի*, եկան քուրմերին օգնության: Ահա, երբ եկան և երկու կողմն էլ գուպար կազմեցին, քրմական զորքը վեց հազար ինը հարյուր քառասունչեց հոգի եղավ, իսկ հայոց իշխաններինը՝ յոթ հազար ութանասուն հոգի: Այնժամ հեշեցին պատերազմի փողերը և բոլոր կողմերից միմյանց վրա հարձակվեցին: Սկզբում հայոց զորքը հաղթում էր քրմերին: Բայց Հաշտենքի իշխանը, որ հայոց իշխանների հետ էր, իր յոթ հարյուր զինվորներով անջատվեց ու անցավ քուրմերի կողմը և սկսեց կռվել հայ իշխանների դեմ: Այդ քանը տեսնելով հայոց զորքերը հուսալքվեցին, որովհետեւ նա այնքան ուժեղ, կորովի և քաջ պատերազմող էր, որ բոլոր հայ իշխանները դողում էին նրանից: Սվ անխնա սկսեց կոտորել ու արյուն հեղել, մինչև որ ամբողջ զորքը թախանձագին աղաղակներով Սյունյաց իշխանին դիմեց: Իսկ սա (Սյունյաց իշխանը) ձայն տալով գոչեց.

— Այ գայլակորյուն, հորդ քարքե՞րը [ղարծյալ] հիշեցիր և նույն շաղախակերությանը վերադարձար: Իսկ նա պատասխանեց.

— Այ արծվաձագ, դու որ թևերիդ [զորությամբ] ես հպարտանում, երբ ակնատիս լարերի մեջ կընկնես, ես իմ զորությունը այն ժամանակ ցույց կտամ քեզ: Բայց Սյունյաց իշխանը շերերաց թշնամու հանդեպ, այլ հարձակվելով նրա վրա՝ մուրճով հարվածեց նրա սաղավարտին, ապա զորքից անջատելով փախցրեց նրան դեպի արևելյան կողմի լեռը, այստեղից էլ բշեց [նրան] դեպի Իննականյան վայրը, հասնելով ցած գլորեց երիվարից, իջավ կտրեց գլուխը և մարմինը գահավեժ անելով գոչեց.— Թող տեսնեն անգղները մարմինդ և իմանան, որ արքե՞րն է հոշոտել այդ նապաստակին. ու ինքը

* Բնագրի տողատակում նշված է. է. զրչագիր՝ քարք են եկին յապի թրմին Դեմետրեայ յորդույն Արձանայա (էջ 89):

և ա վերադարձավ: Ուստի և այդ տեղն էլ մինչև այսօր Արծ-
ւիք է հայտնում:

Իսկ Արծրունյաց իշխանը կովի նետովելով՝ անջատեց [յու-
բայիններից] Աշտիշատի Մեստակես անունով քրմապետին,
հետապնդեց մինչև անտառի ծայրին գտնվող բացատը: Երբ
հասավ նրան, Մեստակեսը կարողացավ խոցել նրա աղդրը.
ավելի բորբոքվեց իշխանը, եռաց նրա մեջ արյունը. վրա հա-
սավ, կտրեց քրմապետի գլուխը և պարանոցի հետ միասին
վայր նետեց, իսկ դիակը ձորից ցած գլորեց, որի համար էլ
այդ տեղը Մեստակող են կոչում: Իսկ Արջուց իշխանը փախ-
չելով թաքնվեց նույն վայրում: Արծրունյաց իշխանը տեսավ
նրան, բայց շտեմեմունքով. ապա գնաց մոտեցավ ու հան-
կարծակի հարձակվեց նրա վրա: Մա ուզեց փախչել դեպի
անտառը, բայց վայր ընկավ և ջարդված մի փայտի կտոր
մտավ սիրտն ու աչքտեղ էլ մեռավ: [Արծրունյաց] իշխանն
էլ երկու նժույգները առնելով հտ դարձավ. այդ տեղն էլ Ար-
ջուց ձոր անվանվեց: Եվ երբ հտ դարձավ կովի վայրը, տե-
սավ, որ Անգեղ տան իշխանն ու Դեմետրը մենամարտում են
միմյանց դեմ. [Դեմետրի] վրա հարձակվելով պատռեց նրա
աջ ուսն ու նրան վայր գցեց, ապա կտրեց նրա գլուխն ու գցեց
իր մաղախը: Այնուհետև ընկան զորքի մեջ ու անխնա սկսե-
ցին կոտորել՝ հազար երեսուն մարդ անշունչ փռեցին: Բայց
նույն կովում Դեմետրը սպանել էր Մոկաց իշխանի որդուն,
և այդ բանը մեծ վիշտ պատճառեց իշխաններին:

Արդ, երբ պատերազմում Դեմետրը ընկավ, Սյունյաց իշ-
խանը հնչեցրեց խաղաղության փողը և երկու կողմերից դա-
դարեցրին կոտորածը: Այստեղի բնակիչները, երբ տեսան, որ
սպանվածները քուրմերն էին, խնդրեցին իրենց իշխաններից
դադարեցնել պատերազմը, որպեսզի թաղեն իրենց մնակնե-
րին: Եվ նրանք թույլ տվեցին: Ապա երկու կողմերից սկսե-
ցին հավաքել իրենց մահացածներին. դրանք այնքան շատ
էին, որ գերեզմանի տեղ չմնաց, ուստի լցրին բոլորին մի փո-
սի մեջ, հուշարձան կանգնեցրին նրանց վրա ու գրեցին հե-
տևյալը.

— Տեղի ունեցավ արաքի՜ն պատերազմը. այստեղ է ճանգ-
չում հույժ փառամարտիկ Արձան քրմապետը, նրա հետ նաև

հազար երեսունուր հոգի, որոնք կովեցին հանուն Գիտանե կառնեի և հանուն Քրիստոսի*:

Այս բոլորը, ահա, գրեցին ասորերեն և հելլենական գրերով, հունական և արաբական (իսմայելացի) նշաններով (իմա՝ թվանշաններով)³⁷:

Իսկ իրենք իջան գիշերելու Իննականյան կոչված վայրում: Եվ շուտափույթ սուրհանդակ ուղարկեցին սր. Գրիգորին տեղեկացնելու [կատարվածը], իրենք էլ մնացին այնտեղ, ոմանք դիտարկեցում, զորքի մյուս մասն էլ՝ անտառի մոտ հղած աղբյուրի [դիմացի] մարգագետնում:

Իսկ մենք ամբողջից դուրս գալով վերադարձանք այն նույն հանապարհով, որով փախել էինք: Երբ հասանք գյուղի մոտերքը, մոլորվեցինք, որովհետև խիստ մութ գիշեր էր, սակայն այգեստանների կողքով հեռ խարխափում էինք: Հանկարծակի սր. Գրիգորի պահած նշխարներից մեզ համար պայծառ լույս ծագեց՝ առավել քան արեգակի հառապայթները: Եվ այնքան ժամանակ մնաց, մինչև բոլոր բնակիչները՝ կին թե տղամարդ, մանուկ թե ծեր դուրս թափվեցին դիտելու տեսիլքը: Եվ սարսափահար սկսեցին ապաշխարել. և հենց նույն ժամանակ նշխարներն առած ման էին տալիս ամբողջ գյուղում ու ցնծության տոն էին կատարում մինչև առավոտ:

Ապա առավոտ վաղ բարձրացանք-եղանք Արձան լեռը և կարդացինք գրածը: Երկար ժամանակ սր. Գրիգորը սգում էր զուր տեղը նահատակվածների համար, այնուհետև վերցրեց սր. Կարապետ Մկրտչի աշ[ը], կնքեց և մի այսպիսի շրջաբերական գրեց ամբողջ գավառին. — «Թող Տիրոջ աչքը այս երկրի վրա լինի և պաշտպանի թշնամիներից: Եվ եթե [ներանք] տիրոջից խիստ տանջանքներ կրեն իրենց մեղքերի պատճառով, բայց իրենց թշնամիները ոչ թե զորանան-հարատևեն, այլ շարով կործանվեն: Եվ հերձվածողները, [մոլորյալները] թող բնակություն չգտնեն այս հողի վրա: Թող սուրբ Կարապետի աչքը կնիք և պահապան լինի և տունն այս հավիտյանն կանգուն մնա՝ սերնդից-սերունդ: Ենք միաբերան

* Առաջին պատերազմն եղե, որ յոթ պատերազմող Արձան քրդապետն, որ կայ այսր ի թաղման և քնդ նմա արս ԹԼԸ. և զայս պատերազմ արարաք վասն Գիտանե կառնե և վասն Քրիստոսիմն:

«ամեն» ձայնեցինք, և արձագանքը հասավ մեր ականջին։ Իսկ երբ իշանք Էկանք Իննականյան վայրը, հայոց իշխանները ընդառաջ ևկան մեզ՝ ավետելով Դեմետրի կործանվելը, նրբ Էասանք այնտեղ, տեսանք կռասուներ քարոքանդ արված և տասնհինգ կանգուն բարձրություն ունեցող արձանը շորս մասի քաժանված։ Այնժամ [կռատան] սլաշտոնյաները այնպիսի վայնասուն աղաղակ բարձրացրին, որ դեերն անգամ մարդկային ձայնով ողորում էին՝ ասելով.— «Վայ մեզ, քանզի մեռյալների ոսկորները հալածելու են մեզ երկրի երեսից»։ և այդ նույն պահին մարդկային հեմք ունեցող թևավորների կերպարանքով Բռան գնացին Աշտիշատի կողմերը։ Բայց դեերից ոմանք, ինչպես մոծակների անհամար բազմություններ, կամ ինչպես թանձրամած տեղատարաի հարձակվեցին ամրոխի վրա. սակայն քուրմերին առհասարակ տանջելով՝ խոշտանգելով մահվան դուռը հասցրին[ք]։ Այստեղ սուրբ Գրիգորը մոտ գնալով բժշկեց նրանց, ապա հրամայեց կործանել Գիսանե կուռքին, որովհետև սղնձից էր և ուներ տասներկու կանգուն երկարություն և երկու կանգուն ու մեկ թիզ լայնություն։ Բայց երբ կործանողները ներս մտան, տեղի սպասավորները ողբաձայն աղաղակներով նրանց վրա հարձակվեցին՝ դռնելով.— Նախ մենք կմեռնենք, ապա նոր միայն մեր այս մեծ աստվածը։

Իսկ զորքերն իրենց մեջ առնելով սպանեցին նրանցից վեց մարդ, ապա նոր կարողացան խորտակել այդ կորստյան բույներ։ Բայց դեերը գոչում էին.— Թեպետ և դուք մեղ հալածում եք այստեղից, սակայն ով որ հանդգնի ապրել այստեղ, նա երբեք հանգիստ չի գտնի, որովհետև ինչպես որ քաղաքի դռներից մեծաքանակ զորք կարող է ներս մտնել, նույնպես և այստեղ դեերի մուտքն է։ Եվ մանավանդ անշաի շատ են Գիսանեի կռատան դեերը, որքան որ սանդարամետի անդրնդոց։ Սակայն անհավատալի ու անմիտ է նրանց սպառնալիքը։

Երբ զորքերն ավարտեցին կուռքերի կործանումը, սբ. Գրիգորը ձեռնամուխ եղավ եկեղեցու հիմնադրմանը։ Բայց քրովհետև պատրաստի շինանյութ չկար, վերցնում էին անտաշ ու տձև քարերը և կուռքերի քնակավայրում կիր գտնելով՝ ևկե-

դեցու հիմքը դրեցին հենց այնտեղ, որտեղ Դեմետրի կուտունն էր [հիմնված] եղել:

Տասներկու օր շարունակ այնտեղ ջանք թափեց, կառուցեց և ցանկանում էր սր. Կարապետի բոլոր նշխարները այնտեղ հաստատել, սակայն տերն ինքը այդ բանը [ներան] թույլ չտվեց. ուստի ավելի հասարակները վերցրեց և կավաշեն տապանը դրեց, քանդի հողեղենն էր և ո՛չ ոսկեղեն: Դրա համար էլ սովորությունն չէ մեռած մարդկանց ոսկորները ոսկով պատել: Եվ այդ նույն տապանը տեղավորելով նույնատիպ մի պղնձյա տապանում՝ այնտեղ դրեց նաև մի թանկագին լուսափայլ ակ[ն], որը Կեսարիայից էր քերել... և անունը Ղիդոն էր³⁸. Իսկ այդ բոլորը նա կատարեց ոչ թե ուրիշների ներկայությամբ, այլ գաղտնաբար: Ես և Աղքիանոս Եպիսկոպոսը վերցրինք բրիչը, ծածուկ Լրկու մարդահասակ փոս փորեցինք, այնտեղ տեղավորեցինք սր. Կարապետի նշխարները և փոսը խճաքարերով լցրինք: Իսկ ինչ որ այնտեղ դրինք հետևյալն էր. ուսագլուխը մինչև արմունկը, ձախ թևը թիկունքի հետ միասին, աջակողմյան ազդրի ոսկորը և մարմնի այլ և այլ մասերի մանր ոսկորները: Նաև Աթանագինեսինը՝ գլուխն ու աջ ձեռքը մինչև գոտին, կտրելով ամփոփեցինք այնտեղ. և կա նույնությամբ կավաշեն տապանում ամփոփված: Այդ մասին, եթե ուզում եք ստույգն իմանալ, հարցրեք Իսիդոն՝ ասորի թարգմանչից, և նա ձեզ կասի:

Այն, որ Կարապետինն է՝ Արշակունիների³⁹ դուռն անկյունում է՝ նրանից մեկ թղաչափ հեռու, և գետնից էլ կես թիղ բարձրությամբ կտեսնեք նշանացույցը: Նույնպես և գրեց սր. Դրիգորը պղնձյա տախտակի վրա և դրեց այնտեղ բեմի վրա, ինչ որևէ կին արարած չպիտի համարձակվի այս եկեղեցու շինից ներս մտնել⁴⁰, որպեսզի չլինի թե տրորի պատվական նշխարները: Տիրոջ անհաշտ թշնամությունը թող լինի նրանց հանդեպ, ովքեր այնտեղ մտնեն կամ նույնիսկ նրա վրա նայեն: Տախտակի վրա այս գրածը Պիսիդոնն էլ նույնիսկ կարդացել է: Իսկ Աթանագինես[ս]ինը սեմի հենց ձախակողմում

³⁸ Պետք է լինի Պիսիդոն, ինչպես ունեն վենետիկյան հրատարակությունները (Ս. Թ.):

⁴⁰ Այդ մասին տե՛ս № 53 բացատրությունը:

է. և այդպէս աներևոյթ կան պահւած: Բայց եթէ որեւէ մեկը կամենա գտնել՝ չի կարող, թեկուզ քառասուն կանգուն էլ փորի: Երբմհետև այդպէս եղաւ իրերի պատճառը, [ինչպէս որ ասացինք]: Երբ նշխարներն իրենց տեղը հաստատեցինք ու ծածկեցինք, այդ ժամանակ սբ. Գրիգորը, մեզ հետ միասին, երեք անգամ ծունր դնելով, իր ձեռքերը դեպի արեւելք տարածեց և այսպէս խոսեց.

— Աստված աստվածոց և տեր տերաւնց, որ կատարում ես քո անունով երկյուղածների կամքը և անտես չես առնում նրանց աղաչանքը, որոնք քեզ են դիմում: Դու, տե՛ր, որ խնամքով պահեցիր այս և մինչև այստեղ բերիր ու հանգչել տվիր, հովանի արա աջդ այս տապանների վրա և սրանց ոսկորները կնքիր քո անխաթար զորութեամբ, որպեսզի ոչ մեկը չհամարձակվի սրանք հանել այստեղից, մինչև հաժուր դատաստանի և սրանց ու բոլոր սրբերի հարութեան օրը: Իսկ եթէ սուրբ այրերից որեւէ մեկը կջանա աղոթքներով ու ջերմեռանդութեամբ հանել դրանք, աղաչում եմ՝ մի՛ լսիր և հայտնի մի՛ անիր: Այլև նրանք, որ հույսով ու հավատով կգան եկեղեցու դուռը բժշկվելու, սուրբ Կարապետի օգնութեամբ բժշկիր նրանց: Իսկ եթէ կցանկանան ոմանք իրենց ցավն իրենք կրել, այդպիսիները տանջվելով մարմնով՝ հոգով կապրեն հանդերձյալների մեջ: Ապա՝ սրան ծառայող սպասավորաց դասը պահպանի՛ր, որ զգուշավորութեամբ ծառայեն քեզ, քանզի դու զորավոր ես ամենայնի և քեզ փառք հավիտյանս:

Այս ամենը երբ խոսում էր, այնժամ լսվեց ձայն երկրնքից, որն ասում էր.

— Թող լինի այնպէս, ինչպէս դու ես ցանկանում, և ոչ ոք թող չիմանա դրանց դուրս բերելու գաղտնիքը. և ովքեր ծառայեն ինձ այս նույն տեղում սուրբ և առաքինի վարքով, թող այդպիսիները մասնակից լինեն այդ [ասածդ] բարիքներին: Եվ գետինը շարժվելով տեղը լցվեց [ծածկվեց],

Իսկ հաջորդ օրը՝ վաղ առավոտյան Սյունյաց իշխանի մոտ բերին քուրմերից մեկին և նրան աղաչում էին՝ ցույց տալ [թաքցրած] գանձերի տեղը, ինչպէս նաև գետնափոր բնակարանի դռները: Բայց լասաց և [գերադասեց] նույն կախաղանի վրա մեռնել: Եվ ոչ մի կերպ հնար չեղաւ գտնել [թաքցրածը], թեպետ կարծում էին, թէ եկեղեցու հիմքի տա-

կը լինի, ուր Գեմետրի մեհյանն էր [եղել]։ Քանզի հկեղեցու հիմքը դրված է ճիշտ նույն տեղում, նույն լափով՝ լայնությամբ և երկարությամբ. միայն այն տարբերությամբ, որ նրանց աղոթարանը (երկրպագելու կողմը) դեպի արևմուտք էր։ Գիտանի տաճարը, որ հորդարուխ ազրյուրի արևելյան կողմում էր [գտնվում], երկու քալաշափ հեռավորությամբ միայն, նույնպես քարուքանդ արին, ստուգեցին, քալց դարձյալ չգտան։

Արդ, երբ լքացավ նրանց՝ այստեղ գտնվելու իննեքորդ օրը, Այունյաց իշխանը գնաց հասավ Կուառս ավանը և գյուղում հզած զօրքին համոզեց գալ մկրտվելու, և նրանք էլ հանձն առան գալ նրա հետ։ Այդ ժամանակ սր. Գրիգորը տոնելով նրանց իջեցրեց Այծաանա ձորը և մկրտեց. այդ տեղը [գտնվում է] Կարճկոնքի դիմացը՝ Աստղունք բերդի արեւելյան կողմում, որտեղ որ քրիստոսազարդ օծմամբ Գրիգորը մկրտեց նրանց և սուրբ Սրբորդությանը հավատացողներ դարձրեց։ Այդ նույն ժամանակ տեղը հրեղեն սյան տեսքով մեծ լույս իջեցրեց մկրտվածների վրա, որը ամբողջ երեք ժամ կանգնած մնաց այդ սխրալի քահանայապետության ընթացքում, ապա աներևույթ եղավ և ծածկվեց տեսողությունից։

Այնտեղ մկրտվածների թիվը շուրջ հինգ հազար էր։ Այնուհետև դուքս բերելով նրանց տեղավորեց տերունական տաճարի կալվածքում։ Եվ սր. Կարապետի տոնը կարգադրեց կատարել միշտ նավասարդ ամսի 1-ին։ Ապա տալով նրանց քահանաների ձեռքը՝ հրամայեց տանել գյուղը, իսկ նշխարների թաղված տեղում հրամայեց խաշ կանգնեցնել և կանանց այնտեղ մկրտել։ Երբ այս բոլորը ավարտեցին, սր. Գրիգորը հավաքել տվեց քուրմերի և կառտան պաշտոնյաների բոլոր մանուկներին և ազաշում էր դառնալ դեպի աստվածային հավատքը։ Սակայն նրանք հանձն չառան կատարել, այլ դիմելով իշխաններին ասացին.

— Լավ իմացե՛ք և [լավ հիշեցնե՛ք], որ եթե կենդանի մնանք՝ փոխարենը կհատուցենք ձեզ, իսկ եթե մեռնենք՝ տպաւորւածները մեք փոխարեն կհատուցեն։

Այս խոսքերը լսելով Անգեղ տան իշխանը հրամայեց խուզել նրանց մազերը և տանել Փայտակարան քաղաքի բանտարանը՝ շարս հարյուր երեսունութ մարդ։ Բայց ամենազար-

մանալին նրանց կեքպարանքն էր, քանզի բոլորն էլ սկամբթ էին, գիսախռիվ և զանգրատեփի, որովհետև ծագումով հնդիկներ էին⁴⁰։ Դրա պատճառն այն էր, որ այստեղ գտնված կուռքերն էլ՝ Դեմետրը և Գիսանեն, հնդիկ իշխաններ էին, հարազատ եղբայրներ*։ Սրանք փախչելով հնդկաց թագավորից՝ հալածական եկան մեր աշխարհը։ Երբ եկան հայոց Վաղարշակ թագավորի մոտ, սա Տարոնի երկիրը հանձնեց նրանց տիրապետելու. քաղաքն էլ նրանք կառուցեցին և անունը դրին Վիշապ։ Հենց նրանք էլ գալով Աշտիշատ՝ հիմնադրեցին կանգնեցրին այն նույն բազիլիկները, որ Հնդկաստանում էին պաշտում։ Այսպե՛ տասնհինգ տարի անց թագավորը սպանեց երկուսին էլ և երկիրը հանձնեց նրանց որդիներին՝ Կուառի, Մեղտեսի և Հոռիի իշխանությանը։ Այնուհետև Կուառը կառուցեց իր ավանը և անվանեց այն Կուառս. Մեղտեսը այնտեղի դաշտավայրում կառուցեց մի ավան և կոչեց Մեղտի Իսկ կրտսերը անցավ դեպք Պալուսյաց գավառը. սա էլ այնտեղ կառուցեց իր ավանը և կոչեց այն Հոռեանք։ Մի ժամանակ անց երեք եղբայրները խորհրդակցեցին և բարձրացան Քարքե լեռան վրա, տեսան որ ընդարձակածավալ որսատեղ էր, զովասուն, ունեի խոտի և փայտի առատ պաշարներ։ Այն դարձրին իրենց համար դաստակերտ և կանգնեցրին այնտեղ երկու կուռքերին. դրանցից մեկին անվանեցին Գիսանե, իսկ մյուսին՝ Դեմետր և նրանց համար սպասավորության գրին իրենց տոհմը՝ սերնդից-սերունդ։

Եվ քանզի Գիսանեն գիսավոր էր, ուստի նրա պաշտոնյաներն էլ գես ունեին [ծամ էին պահում], որը և [Գրիգորը] հրամայեց կտրել։ Եվ քանի որ նրանց սերունդն էլ, երբ քրիստոնյա դարձան, կատարյալ չէին իրենց հավատի մեջ, բայց չէին համարձակվում իրենց հալենի կրոնը բացահայտ պաշտել [և իրենց կռապաշտ լինելը ի հայտ բերել], ուստի խորհությամբ այդ քանը հնարեցին՝ ծամ էին պահում մարդկանց զլխներին, որպեսզի այդ տեսնելով հիշեն իրենց նախնիներն պիղծ գործերը։ Դրա համար ես աղաչում եմ ձեզ՝ զգույշ

* Այս ժառին մանրամասները տե՛ս Մ. Աբեղյան, Երկեր, Գ. Ա, Երեվան, 1966, էջ 290 և հետևյալները։

կացն՝ք, չլինի թե նույն քաները ձեր երկրում էլ արմատ գցեն ու [բույն դնեն]:

Բայց մենք դառնանք նորից նախկին դեպքերին:

Երբ սուրբ Գրիգորը հիմնադրեց եկեղեցին և նշխարները ամփոփեց այնտեղ, Գիսանե կուռքի գտնված տեղն էլ Տերու-նական խաչի նշանը կանգնեցրեց, ապա Անտոնին և Կրոնի-դեսին թողեց այնտեղ իրրև եկեղեցու սպասավորներ: Իսկ Սպիտանին իր ձեռքով բոլոր վանքերի վանահայր կարգեց և թողեց այնտեղ քառասուներեք կրոնավորների, որպեսզի տեղի քնակչությանը սպասավորեն: Տասներկու դաստակերտ էլ հատկացրեց նրանց. դրանք են Կուառսը, Մեղտին, Բրեխը, Տումբը, Խորնին, Կեղքը, Բազուն և այլն, որոնք մեծամեծ և բազմամարդ ավաններ էին, ինչպես որ կա գրով հիշատակ-ված Մամիկոնյան իշխանների մատչանում: Կուառսն ունի երեք հազար և տասներկու երդահամար*, հազար երեսուն հեծյալ և երկու հազար երկու հարյուր հետևակ: Մեղտին ունի երկու հազար յոթ հարյուր ծուխ, ութ հարյուր հեծյալ և հա-զար երեսուն հետևակ: Տումբը՝ ինն հարյուր ծուխ և չորս հարյուր հեծյալ: Խորնին ունի հազար ինը հարյուր վեց ծուխ, յոթ հարյուր հեծյալ և հազար յոթ հետևակ: Իսկ Բրեխն ունի երեք հազար երկու հարյուր ծուխ, երկու հազար քառասուն հեծյալ, ութ հարյուր քառասուն աղեղնավոր հետևակ, հազար ութանասուն տեղավոր և երկու հարյուր ութանասուն պար-սավոր:

Ահա այս ավանագյուղերն էին, որ ի սկզբանե կուռքերին ծառայելու համար էին տրված, և իշխանները դարձյալ հատ-կացրին եկեղեցու տնօրինությանը՝ երեսուն տարով: Այս այս-պես հաստատված է սբ. Գրիգորի կողմից:

Ապա, տասներկու օրից հետո գնացինք իջանք Մեղտի գյուղաքաղաքը և դիշերեցինք այնտեղ: Հանկարծ կես դիշերին մի մարդ եկավ և պատմեց, թե հյուսիսային կողմից մարդիկ են գալիս մեզ վրա, իսկ մենք վեր կացանք և ցանկանում էինք անցնել զետի մյուս կողմում գտնվող Հովանս (Հովհանս) ամ-

* Երդահամար կամ ծուխ ասելով այստեղ պետք է հասկանալ ամե-նայն հավանականությամբ տնձ, շունչ, որ նույնպես շատ մեծ լավազան-քութուն է, և որը սովորական մի բան է մեր այս հեղինակի համար (Մ. Թ.):

րոցը: Սակայն իշխանները գնացին մինչև քաղաքի դարպասը և տեղեկացան, որ ոչինչ էլ չկա: Ապա ետ եկան մեզ ընդառաջ և Արածանի գետի ափից մեզ ետ դարձրին: Նրանցից ոմանք առաջ գնալով մտան քաղաքը, իսկ ոմանք էլ մեզ հետ մնացին: Ըրբ երկու-երեք ասպարեզ հեռացանք գետից ու մոտեցանք մի փոքրիկ ձորակի և ցանկանում էինք անցնել գնալ մեհյանի տեղը, որովհետև որոշված էր այնտեղ ամփոփել [հաստատել] նշխարները, կառքերին լծված ջորիները չկարողացան անցնել գետի այն կողմը: Այդ տիրոջ հրեշտակը արգելեց սբ. Գրիգորին՝ ասելով.

— Տիրոջ համար հաճելի եղավ սուրբերիդ բնակությունն այստեղ հաստատել, որպեսզի այն հեռագույն տեղերին ապացուցեք աստվածային հրաշագործության զորությունը: Ուստի հենց այստեղ էլ ձեռնարկեցինք եկեղեցու շինարարությանը: Նույն ձևով էլ կարգավորեցինք նշխարների հանգստարանը, դրեցինք մի մարդահասակ քարե տապանում. իսկ երկու վկաներինը դրեցինք եկեղեցու աջակողմյան դռան մոտ: Բայց մյուս լուսեղեն ակը [սբ. Գրիգորը] դրեց նույն տապանի վրա, որպեսզի միշտ լուսավորեր նրան՝ իրենից ճառագող լույսով:

Ահա սրանք էր, որ ամփոփեցինք այնտեղ. Աթանագինեսինը՝ ամբողջությամբ, Կարապետինը՝ ձախակողմյան երկու ազդրերը, երկու սրունքներն ու ողնաշարի ոսկորների մի մասը: Մնացած մասերը՝ երկու ոտները, ահյակ բուխը և աջ ձեռքը մինչև արմունկը Կեսարիայումն էին վերցրել՝ որպես իրենց բաժինը:

Արդ, երբ նշխարները դրեցինք-ամփոփեցինք տապանի ներսում՝ նույնչափ խորությամբ, որքան Իննականյանն էր, նույն ձևով մեզ հետ միասին ծունկի գալով սբ. Գրիգորը նույն աղոթքը ուղղեց առ աստված, թե ոչ մեկը չհանդգնի հանել դրանք: Այստեղ էլ երկնքից նույն ձայնը լսվեց, որ ասում էր.— Ինչ որ խնդրում ես՝ կլինի, և ոչ ոք չի լինի, որ կարողանա հանել դրանք, եթե նույնիսկ գտնի էլ դրանց տեղը:— Այսպես խոսեց, և իսկույն [մի հանգստավետ] խաղաղություն պատեց մեզ բոլորիս, ինքն էլ աներևույթ հղավ բեռների [զամերի] նշաններով հանդերձ և անտեսանելի՝ բոլոր տեսնել փափագողներին⁴¹: Այս է, ահա, Արձանում տեղի ունե-

ցած առաջին պատերազմի պատմութիւնը, իսկ դրանից հետո ինչ քանի որ տեղի ունեցան, թողնում ենք ուրիշ պատմագիրներին, քանզի նրանք ժամանակագիրներ են թագավորաց⁴², Մինչդեռ մեր պատմութիւնը դառնում է նորից դեպի Տարոնում [կատարվածները], որոնց մասին ոչ մի տեղ գրված չկա:

ԱՐՁԱՆՈՒՄ ՏԵՂԻ ՌԻՆԵՑԱՄ ԵՐԿՐՈՐԴ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ⁴³

Հենց այդ ժամանակ էր⁴⁴, որ Տրդատ թագավորին լուր հասավ, թե Կոստանդիանոս կայսրը քրիստոնյա մկրտվեց, դադարեցրեց հալածանքը եկեղեցիների նկատմամբ՝ իմաստությամբ կառավարելով իր երկիրը: Ուստի և իրար մեջ խորհուրդ արին [Տրդատն ու Գրիգորը]՝ խաղաղության ու քարեկամության դաշինք կնքելու նպատակով կայսեր դուռը գնալ:

Արդ, մինչ Տրդատն ու սր. Գրիգորը պատրաստվում էին տեցնել գնալ Կոստանդիանոս թագավորի մոտ, եկան հասան Ապահունյաց գավառի Մանձկերտ (Մանազկերտ) քաղաքագլուղը, [Այդ ժամանակ] հյուսիսցիների արքան զորք հավաքեց, եկավ վրաց իշխանի վրա. նրան փախստական արեցին, բերին մինչև Կարին քաղաքը և ամբողջ երկիրը ավերելով՝ քառասուն և ութ հազար հոգի գերի տարան: Ուստի երբ վրաց իշխանի պատգամաբերը հասավ Տրդատ թագավորի մոտ և օգնական զորք խնդրեց, թագավորը երեսուն հազար զինվոր տվեց Ապահունյաց իշխանի ձեռքը և ուղարկեց վրաց իշխանին օգնելու: Սրանք [մոտ] մեկ ամիս՝ գնացին, ապա նոր հասան, ուստի և գերյալներից միայն մի փոքր մասը կարողացան հտ դարձնել: Երեք իշխանների ձերբակալեցին և այնտեղ սահմանապահներ (ուղեկալներ) թողնելով իրենք վերադարձան թագավորի մոտ:

Բայց ես աղաչեցի սր. Գրիգորին՝ թույլատրել գնալու իմ վանքը, որ սր. Կարապետի անվամբ հիմնադրվեց, որին թագավորն իսկ անձամբ ցանկացավ գնալ տեսության, թե ինչ-

⁴² Բնագրում՝ «...Ամսադեայ ժամանակս յամենին» (Ս. Ք.):

պիսի տեղում է կապուցված: Եվ դուրս գալով զոհատեղերից, ուղղվեց դեպի լեռնակողմն ու եկավ բանակ դրեց Արձանի պուխը, քանզի ընդարձակած: ավալ վաչր էր: Իսկ երբ թագավորի հետ միասին եկանք Իննակնյան կողմերը, ցանկացանք տեսնել սուրբ Անտոնին և Կրոնիդեսին: Բայց պաշտոնյաներն ասացին, թե արդեն մեկ տարի է, ինչ նրանց չենք տեսել: Խիստ տրամեց թագավորը, որովհետև վաղուց էր փափագում տեսնել նրանց: Այնժամ սբ. Գրիգորը Աղբիանոս եպիսկոպոսին երկու սարկավազների հետ միասին խնդրակ (նվիրակ, հետախույզ) ուղարկեց նրանց փնտրելու: Պատվեր տվեց նաև շատ զգույշ լինել, քանի որ վաղ առավոտյան նրանք (փախածները, թաքնվածները) դուրս են գալու անտառից՝ որևէ տեղ բլրի վրա: Դուք այնտեղ շատ զգուշությամբ թաքնվեք, որպեսզի չլինի թե ձեզ տեսնելով փախչեն: Սակայն շորս օր մնացին և չկարողացան գտնել, իսկ հինգերորդ օրվա լուսաբացին, ահա, լսեցին նրանց սաղմոսերգության ձայնը, որ գալիս էր անտառի արևմտյան կողմից՝ քաղցրահամ ու [բարբուխ] աղբյուրներից: Եկան բարձրացան անտառի կողմի [արևահայաց] բլուրը, որտեղ Դեմետրի զոհարանն էր (արարոցը), որին այժմ էլ Արևի բլուր են կոչում, որովհետև հենց այնտեղ էին նրանց դարանափոր խուցերը: Բարձրանալով բլրի գագաթը սկսեցին սաղմոսերգել այսպես.

— Լսելի արա, Տե՛ր, առավոտից ողորմության ձայնը քու Իսկ Աղբիանոսը դիմեց նրան (Անտոնին) ու ասաց.

— Թող քո բարի հոգին առաջնորդ լինի ինձ դեպի արդարության երկիրը: Այստեղ Անտոնը աղոթելով դարձավ Աղբիանոսին.

— Բարով եկար, ճանապարհորդ խաղաղության: Եվ նա ասաց.— Բարությամբ գտա ձեզ, օթևաններ սուրբ հոգու և ճրագներ հուսու: Այլև ավետիս տամ ձեզ, որ սբ. Գրիգորն ու Տրդատ թագավորը ձեր կացարանն են եկել և ձեզ տեսնել են փափագում: Իսկ նրանք պատասխանեցին.

— Եվ ձեզ ավետի՛ս, չար [սատանան] կործանվեց և Աստված այսօր դարձյալ խնդությամբ լցրեց բոլոր արարածների սրտերը՝ սուրբ հոգու գալստյամբ այստեղ: Ուստի և այդ բլուրն էլ կոչվեց Ավետյաց բլուր: Ապա Աղբիանոսը երկու սարկավազներին ավետարեց ուղարկեց. և մենք ևս այդ լսելով

շատ ուրախացանք: Դարձյալ նույն սարկավագներին իբրև ավետարեր ուղարկեցինք Արձանի ստորոտը [Տրդատին և մյուսներին] ավետիս տալու. սրանք նույնպե՛ս՝ մեծամեծ իշխանների հետ միասին, անհուն խնդությամբ լցված, եկան հասան վանքը: Իսկ այն տեղը, ուր ավետիսը տվեցին, հրամայեց վեմեր հաժարել [կուտակել], ուստի և կոչվում է Ավետյաց խաչ: Դրանից հետո սբ. Գրիգորը առավ իր հետ սպասավորների դասը և Տերունական խաչի նշանը՝ քահանաներով ու անուշաբույր խնկարկությամբ և առաջ շարժվեց. պաշտոնյաների ուրախաձայն աղաղակները անտառն էին թնդացնում: Իսկ երբ մոտեցանք այդ բլրին, նրանք ընդառաջ ելան մեզ, միասին բարձրացանք բլրի գագաթն ու սկսեցինք աղոթել: Ապա [նրանց] ողջունելուց հետո սբ. Գրիգորը այսպես ասաց.— Բարով գտանք ձեզ, թող խաղաղության այգաբաց լինի: Իսկ նրանք պատասխանեցին.— Բարով եկար, արուսյակդ (լուստ աստղ) արդարության, որ ամբողջ տիեզերքն ես լուսավորում, անապական մշակ [անզիղջ], երկնից բարձր աշտարակ: Եվ նրանց հետ երկար ողջագուրվելուց հետո, բարձրացանք դեպի եկեղեցին, քանի որ բլուրն այդտեղից այնքան էլ հեռու չէր, այլ փոքր-ինչ դեպի հյուսիս ընկած քաջատում էր, որը նայում է դեպի արևելք՝ մի զովասուն, բարձրադիր և գեղահայաց տեղ: Իսկ երբ ներկայացրինք նրանց թագավորին, երկար ժամանակ արտասվում էր թագավորը և նրանցից ապաշխարություն հայցում (օրհնություն խնդրում): Եվ մոտենալով համբուրեց նրանց ու նստեց վկայարանի առջև. իսկ նրանք բազմալեզու վարդապետությամբ խոսում էին և ուսուցանում իրենց [պաշտած] կրոնի սրբությունները: Թագավորը տասնևհինգ օր այնտեղ մնաց. այնուհետև այն նույն տեղում, ուր առաջ Գիսանեի տաճարն էր՝ բուժիչ ջուր [ունեցող] աղբյուրի առջև, կանգնեցրին Տերունական խաչի քարակոփ ու մեծադիր նշանը: Եվ բազմամբոխ ժողովրդով ցնծության մեծ տոն կատարեցին, որոնք տարբեր կողմերից գալով-հաժարվելով՝ բոլորը հարյուր հազար լորս հարյուր հիսուն հոգի եղան, շահաված թագավորի հետ եղած զորքն ու սբ. Գրիգորի ծառաներին. թագավորը հրամայեց համբել բոլորին և խաչի հենց տակը գրել ու թողնել հիշատակ անցնող և գալիք սերունդներին:

Իսկ երբ օրվա բոլոր արարողություններն ավարտվեցին, եկան թագավորին ներկայացան Վրաստանում հղած զորքերը: Երեք իշխաններին և շորս հարյուր հոգի էլ [գերված] ընտիր մարդկանց բերին ներկայացրին թագավորին, որը տեսնելով՝ թագավորը շափազանց ուրախացավ և իր գոհությունը հայտնեց Աստծուն, որ թշնամիներին իր ձեռքը մատնեց, ապա առավ նրանց և ուղարկեց Ողական ամրոցը: Իսկ իրենք առաջ շարժվելով՝ բազում օրեր գնացին, մինչև որ հասան Հռոմ քաղաքը և բավական երկար այնտեղ մնալուց հետո մեծաշուք պատվով հտ վերադարձան: Յնծագին ուրախությամբ եկան անցան Եկեղյաց գավառը, այստեղից էլ երեք օր հետո դուրս եկան և եկան հասան Պալոնյաց աշխարհը: Երբ հասան Կուառս գյուղը, որովհետև խիստ հոգնաբեկ էին, մեկ օր հանգիստ առան:

Արդ, երբ իշխանները Վրաստան գնացին և գերիներին հտ դարձրին, Աղձնիքի իշխանին, որին Դրով էին ասում⁴⁵, այնտեղ սահմանապահ թողեցին: Իսկ սա վաթսուն հազար դահնկան* կաշառք վերցնելով հյուսիսցիների իշխանից, սահմանը [անպաշտպան] թողեց և գնաց իր աշխարհը: Եվ դավաճանական այս ամբողջ գործը թագավորին բռնելու [ձերբակալելու] համար էր անում. այն էլ այնպես հմտությամբ և զգուշավոր կերպով [եկավ հյուսիսցիների իշխանը], որ թագավորին նույնիսկ թակարդը գցեց: Թագավորի ձեռքի տակ այդ ժամանակ ընդամենը երեսուն հազար (10) զինվոր էր մնացել, մնացած բոլորը անցել գնացել էին Մուշ ավանը: Եվ ահա, գիշերվա կեսին մենք [այն] սուրբ խաչի առջև, որը սբ. Գրիգորի կարգադրությամբ Սյունյաց իշխանը՝ Կանգնեցրեց, սովորական ապաշխարությամբ [աղոթքով] էինք զբաղված: Որովհետև երբ Տրդատը Իննականյան խաչը կանգնեցրեց, իսկ Անգեղ տան իշխանը՝ Հոռենից խաչը, նույն ժամանակ Սյունյաց իշխանն էլ Կուառսինը կանգնեցրեց. և սբ. Գրիգորն էլ այնտեղ գալով խաչերը օրհնեց, ապա երկու եկեղեցիները հիմնադրել տվեց: Ահա, հենց նույն ավուր գիշերվա պաշտամունքի ժամին, մինչև մենք Երեք մանկանց օրհ-

* Ամենայն հավանականությամբ պետք է հասկանալ 600 (ԿՃ— փոխանակ ԿՌ-ի) դահնկան, կամ մեր հեղինակին հատուկ շափազանցություններից է:

Ներդուճյունն էինք անում և թագավորն էլ՝ գալով մեզ մոտ
իշխանների հետ միասին, նույն աղոթքն էին անում, և ոչնչից
կասկած չունեինք, հակարժակի մեզ վրա եկան հասան, ինչ-
պես ամպերի ահեղածալն որոտը, որ [երկիրն է] զղբը-
դացնում, քանզի գյուղի առաջակողմը հետիոտներն էին շոր-
ջափակել, հետնա՝ողմն էլ հեծյալներն էին պաշարել: Ապա
սկսեցին պատերազմական փողերը հնչեցնել. շուրջ բոլորը
սառսիկ որոտում էր, և [ամեն կողմից] ձիերի վրնջյունն էր
լսվում:

Այնժամ մեր իշխանները նույնպես պատրաստվեցին պա-
տերազմի [դուրս գալ] նրանց դեմ, որովհետև լուսինը երկ-
նակամարի մեջտեղում էր: Թագավորը, սակայն, արգելեց
պատերազմի դուրս գալ ասելով՝ հիմա գիշեր է, և մենք թըշ-
նամիների քանակը չգիտենք: Իսկ եթե իմաստությամբ եք
ուզում գործել, ապա վեց հազար (ԶՌ) հոգի թող բարձրանան
Արձանի գլուխն ու այդեստաններում թաքնվեն մինչև առա-
վոտ, իսկ շորս հազար (ԴՌ) էլ թող Հաշտենից կողմը պա-
հեն, շորս հազարն (ԴՌ) էլ նրանց մեջտեղը անցնելով, այ-
գեստաններով թող գնան մինչև բարձրագիտեղերը և ուշադ-
րությունը մեր կողմը պահեն: Բայց շատ զգույշ եղեք, որ
չլինի թե ձեզ նկատեն և խորամանկությամբ փախչելով հան-
կարժակի ետ դառնան՝ շրջապատվեք ու խիստ ծանր վտանգի
մեջ ընկնեք: Այդպես բաժանելով զորքերին ուղարկեց, ինչպես
որ նախատեսել էր: Իսկ ինքը՝ թագավորն ու Գրիգորը մեզ
հետ միասին այնտեղի փոքրիկ ամրոցը մտնելով աղոթել
սկսեցինք:

[Այդ ժամանակ] սյունեցի զինվորներից մեկը հյուսիս-
ցիների զինվորներից մի պատանու ձերբակալելով բերեց թա-
գավորի մոտ: Եվ երբ տեղեկացավ [թագավորը], թե այդ բո-
լորը իր իշխանների կողմից է եղել, (այսինքն դավաճանու-
թյունը), և հյուսիսականների թագավորն էլ Գեղոհհոնն է ու
հենց իրեն ձերբակալելու համար է եկել հիսունութ հազար
(Մ և ԸՌ) զորքով, հրաման տվեց իր զորքին կենաց ու մահ-
վան պատերազմի նախապատրաստվել:

Իսկ երբ լույսը բացվեց, զորքերը թագավորի հրամանին
կազմ ու պատրաստ կանգնեցին⁴⁶, որպեսզի Արձան [լեռը]
բարձրանան: Բայց հյուսիսի թագավորը իր զորքին հրամա-

յից նրանց առաջն առնել: Վեց հազար (21) սպառազին մարդկանցով [նա] ցանկանում էր արգելք հանդիսանալ թագավորին. և նրանք շկարողացան առաջանալ մինչև Արձանի գլուխը ու շատ ծամեր այդպես կաշկանդված մնացին:

Այս բանը տեսնելով սուրբ Գրիգորը արտասուք հեղելով ասաց.— Հովհաննես Մկրտիչ Կարապետ Քրիստոսի, մի՞թե չես տեսնում դրանց արածը: Օգնության հասի՛ր և նշանավոր արա այս օրը մեր ազգի համար: Ապա վերցնելով սուրբ առաքյալների նշխարները կնքեց [դրանք] իր մատանիով: Եվ մի փոքր անց [գերբնական] ուժ ստանալով՝ Տրդատը գլուցազնաբար ձայն տվեց և օգնության կանչելով սուրբ Կարապետին, ճեղքեց առաջապահ զորագունդը և անցավ քլրի գաղաթը: Իսկ նրանք, որ գիշերը թաքնվել էին, հարձակվեցին և նրանց զորքերին մեջտեղ առնելով կոտորեցին ու փախցնելով՝ մինչև անտառի հարավային կողմը [հալածեցին]: Ինչպես թակարդի մեջ բռնելով՝ անխնա կոտորեցին, ուստի այդ տեղն էլ անվանվեց Թակարթներ:

Իսկ հյուսիսացիների զորքերը հարմար միջոց գտնելով հարձակվեցին գյուղի վրա և մեզ ամրոցից էին ուզում վտարել: Այս բանը նկատելով այն շորս հազար (71) հոգին, որ գյուղի վրա էին գնացել, հարվածեցին ու փախցրին նրանց զորքին դեպի գյուղամեջ, որտեղ նրանցից շատերի երիվարների գլուխները այգեզործները գլաջարդ (քարաջարդ) արին, հեծյալներից շատերն էլ վիմասպան եղան: Ապա մեր զորքերը նրանց ցրեցին այգիների մեջ և սկսեցին կոտորել. քչերը միայն ազատվեցին: Հազար և վեց (16 և 9) մարդ այնտեղ սպանվեցին: Իսկ Թակարթներում հազար յոթ հարյուր (175) մարդ ընկավ, որոնցից ութ հարյուր վեցը (85 և 9) պարսավորները կոտորեցին. բոլորը միասին շորս հազար երկու հարյուր հիսուններկու (712 և 5 և 50) մարդ սպանվեցին:

Եվ ապա ետ դարձավ թագավորը այդ փոքրիկ կոտորածից. հնչեցրեց ազդարար փողերը և սպասեց մինչև զորքերը բոլոր հավաքվեցին մի տեղ: Նրբ եկան հասան նշանակված վայրը, սուրբ Գրիգորին իջեցրին անտառում*, և երեք հազար մարդ շրջապատած՝ նրան էին պաշտպանում: Իսկ

* Գեոք է լինի անտառից, որտեղ պատասխարված էր նա (էջ 133...), ինչպես որ կա ձեռագրերի մեծ մասում (Վ. Վ.):

Հյուսիսացիների արքան առնելով իր զորքը գնաց Հաշտենքի տափարակ կողմերը։ Այնտեղից թուղթ ուղարկեց Տրդատին թե. — Եկ վաղը պատերազմենք (պետք է լինի՝ մենամարտենք) միմյանց դեմ. և դա թող լինի երկուսիս համար հավիտյանս անմոռաց օր (տեքստում՝ այսօր մեր մեջ թող լինի հավիտենական օր, էջ 133)։ Քանզի կամ ետկտաս իմ բոլոր իշխաններին և նաև տասնհինգ տարվա հարկ կամ եթե ոչ, ապա քարուքանդ կանեմ երկիրդ ամբողջ սրով ու գերությամբ, որպեսզի ճանաչես, [հիշես] քո խոզային կերպարանքը, ինչպես որ եղար քո զորքերի առջև։ Ահա, կարդա և ըստ այդմ էլ պատասխան տուր։ [Տրդատը] կարդաց թուղթը, սակայն ոչինչ չպատասխանեց, այլ երեսուն հազար զորքով արշավեց գնաց նրա դեմ պատերազմի. գնաց բանակ դրեց նրանց դեմ հանդիման՝ Հաշտենքի Մուշեղամարդ [գյուղում]։ Իսկ վաղ առավոտյան սկսեցին ճակատ կազմել ու ռազմի փողերը հնչեցնել։ Պատերազմական երկու թևերի պահապան կարգեց Բագրատունյաց իշխանին։ Զորքերի աջ թևը հանձնեց Մյունյաց իշխանին. իսկ ահյակը՝ Անգեղտան իշխանին, գահերեց իշխանին էլ իրեն թիկնապահ նշանակեց։ Եվ այսպես երկուստեք ճակատ կազմեցին ու պատրաստվեցին մարտի։ Իսկ երբ զորքերը բոլոր դեմ-դիմաց անցան [կանգնեցին], Հյուսիսի իշխանը հոխորտանքով խոսել սկսեց և ասաց.

— Արքադ Հայոց, դե առաջ ե՛կ... Եվ միմյանց հասնելով սկսեցին ինչպես մուրճավոր քարհատներ, կամ ինչպես դարբնոցի կռանահարներ [մեկմեկու հարվածել]։ Մեկը վեր էր բարձրացնում, մյուսը վար իջեցնում։ Որովհետև Հյուսիսի արքան էլ զորավոր և ահարկու էր, ինչպես Տրդատը, ուստի երկաթ ժամանակ կոփեցին միմյանց և ոչինչ դուրս չեկավ։ Արքան Հյուսիսի, սակայն, սկսեց թուլանալ և հասկացավ, որ խիստ վտանգ է սպառնում իրեն։ Եվ որովհետև ճոպանավոր էր, աճապարեց, նետեց պարանը և անցկացրեց Տրդատի պարանոցով ու աջակողմի թիկունքով, ապա արագորեն շուռ եկավ և ոլորեց պարանը, այնպես պիրկ ձգեց, որ Տրդատը չկարողացավ նույնիսկ իր ձեռքերը շարժել։ Բայց Տրդատը մտրակեց իր երիվարին և այնքան մոտիկից հետապնդեց Գեղոնհոնին, որ մինչև իսկ տասը քայլ իրենից առաջ չթողեց նրան։ Եվ երբ հասավ, ձայն տվեց նրան ու ասաց.

— Կատաղի շուն, խառանվեցի՛ր քո ջղերից։ Եւ՛ այն կողմից աչ ձեռքը վեր բարձրացնելով՝ մեծ թափով սուրը իջեցրեց նրա ձախ ուսն ի վար, կտրեց անցավ մինչև գոտին, ու երիվարի ողնաշարն էլ՝ գլխի հետ միասին, երկու կես անելով երկիր տապալեց։ Եվ խիստ զարմանալին էլ այն էր, որ գլուխը [Գեղոկհոնի], աչ ձեռքն ու աչ ոտքը, նույնպես և ձիու ողնաշարը մեջտեղից կիսվելով միասին գետնին թավալվեցին։

Այս բանը տեսնելով Անգեղ տան իշխանը ձախ թևով շրջանցեց և վրա գալով ձայն տվեց.

— Իշխանդ Սյունյաց, այծամեներիդ գունդը առաջ շարժիր, քանզի կործանվեցավ հոնր։ Իսկ նա մեջտեղից վրա գալով հարեց [կիսեց] նրանց երկու մասի և անցնելով հյուսիսականների աչ թևագլուխը կանչեց.— Աստեղահաշ, առաջ անցիր, մենամարտենք։ Բայց հյուսիսայինը հարձակվելով՝ կտրեց Սյունյաց իշխանի ձիու գլուխը։ Սա վտանգն զգալով փութապես խփեց սրով և կտրեց հյուսիսացիների իշխանի երիվարի ոտքը։ Եվ երկուսն էլ գետին ընկնելով՝ բուսն թափով միմյանց վրա հարձակվեցին։

Այնժամ Սյունյաց իշխանի թիկնապահներից մեկը զինվորներից մեկին հրեց գցեց նժույգի վրայից և մատուցելով այն իր տիրոջը առաց.— Հեծի՛ր, տեր։ Սա անմիջապես թռավ ձիու մեջքին և ետ դառնալով կտրեց [հյուսիսացիների իշխանի] գլուխն ու գցեց իր մաղախը։ Իսկ Անգեղ տան իշխանը, երբ տեսավ [ամբողջ] կատարվածը և [թշնամու] զորքերի փախուստը, շտապ ձեռնարկեց նրանց հետապնդելու, և ուժգին կերպով բախվեցին միմյանց։ Որոնց և թագավորը նույնպես հետամուտ լինելով, մինչև արևամուտ, ում որ դիմադարձ գտան, բոլորին անխնա կոտորեցին։ Ապա, որպես հանգստամիտ վայր՝ օթեան գտան Հաշտենից գավառի միջով անցնող գետի ափին։ Եվ երկուստեք բանակ դրեցին՝ նըրանք այն կողմից, սրանք էլ այս կողմից։ Իսկ վաղ առավոտյան, երբ այգաբաց եղավ, հյուսիսացիները համախմբեցին իրենց մնացյալ զորքերին, հարձակվեցին հայոց զորքի վրա և սկսեցին կոտորել։ Նույնիսկ այնքան հանդգնեցին [խրոխտացան], որ մինչև անգամ Մոփաց իշխանին իրենց մեջ առնելով՝ բազում մարդկանցով շրջապատեցին։ Եվ մինչդեռ խիստ նեղն ընկած աղաղակում էր. «Որտե՞ղ ես, իշխանդ Սյուն-

յաց, հասիր ինձ օգնությանք, նա ական թոթափել հասավ [այնտեղ] ու հալածեց նրան շրջապատած զորքերին: Բայց տեսավ, որ լարաշար խոցոտել էին նրա մարմինը, վերցրին տարան իր բանակը, և այնտեղ էլ մեռավ:

Սակայն Գեդեոնի զորապետը դարձյալ Տրդատ թագավորի դեմ եկավ, և բազում մեքենայություններով ու խորամանկորէն զործելով կարողացավ [Տրդատի] զորքի աջ թևը խիստ վնասել: Սա էլ զայրացած՝ ինչպես կատաղի և գազազած առյուծ, հարձակվեց նրա վրա և մեջտեղից հրկու կես արեց: Ապա առաջ անցնելով փախուստի մատնեց նրանց և հալածեց մինչև Հարթի կողմերը: Նրանցից շատերին էլ հետապնդեցին մինչև Կարին քաղաքը: Իսկ երբ թագավորն ու իշխանները հտ դարձան դեպի Արձանը և իջան սուրբ Գրիգորի մոտ՝ սբ. Կարապետի գտնված տեղը, մեծապես գոհություն էին հայտնում Աստծուն, պատարագ էին մատուցում, անհամար սպիտակ անասուններ, նոխազներ ու գառներ [ողջակեզ] մատաղ էին անում և աղքատներին բազում ողորմություն էին տալիս:

Երբ զորքերը բոլոր եկան հավաքվեցին, համբարեց և տեսավ, որ մեզանից սպանվել է հազար ութսուն մարդ, իսկ թշնամիներից՝ տասնհինգ հազար ինը հարյուր քառասունեկու մարդ:

Բայց թշնամիներից նրանք, որ փախստական գնացին մինչև Հարթ, Հարթի իշխանը վեց տեղից հարձակվելով կոտորեց նրանցից ութ հազար հիսունվեց մարդ: Եվ Վրաստան էլ մտնելով՝ նրանք շատ տեղերում շարդ կրեցին⁴⁷. այնպես որ ովքեր իրենց գավառը (իմա՝ աշխարհը—Վ. Վ.) հասան՝ ընդամենը վեց հազար էին, մինչդեռ երբ Տարոն մտան՝ հիսունութ հազար էին: Այս բոլորը տեղի ունեցան [Տրդատի և մյուսների] Հոռմից գալուց հետո, բայց զործվեցին Աղձնյաց նենգավոր իշխանի ձեռքով:

Ապա Իննակիյան սուրբ վայրերում երեք օր մնալուց հետո եկան բոլորը միաբան շարժվեցին գնացին դեպի Ապահունյաց գավառը, իրենց հետ տանելով նաև Ողական ամբո-

⁴⁷ Այսինքն՝ կենդանի մնացածները (Մ. Բ.):

ցում գտնվող [գերի] իշխաններին: Շվ շորս հարյուր հոգին էլ արքունի դիվանում բանտարկել տվեց [Տրդատը]:

Երբ եկանք հասանք առաջապահ զորքերին, որոնց նախօրոք էր ուղարկել, հրամայեց նրանց՝ բռնել Աղձնյաժ իշխանին, բերել և ծայրատի (անդամահատել), որը սակայն սուրբ Գրիգորը թույլ չտվեց՝ պատուհասների պատճառով, որպեսզի տարածամ աղետներ տեղի չունենան: Բայց կարգադրեց զբրկել իշխանական պատվից և արտաքսել Հայոց երկրից: Իսկ օրանց հաջորդող զեպրեբի մասին, եթե որևէ մեկը իմանալ է ցանկանում, թող այլ պատգամագիրներին դիմի⁴⁸:

Պոդ, այս ամենը, [որ պատմեցինք] մեզանից որպես [ձեր հարցումին] պատասխան կբավարարի ձեզ, իսկ եթե դուք կամիք գալ այս երկրում բնակվելու, իմացե՛ք. երկիրն այս բարեբեր է, օդն անուշաբույր, ջրերը առատահոս, դաշտավայրը՝ ընդարձակ և շուրջ բոլորը լեռներով պարսպված, ամրոցներ բազում, երկիր՝ հոտավետ և մայրաքաղաք: Ինչպես որ մանանան, որին մենք զազպա ենք կոչում, երկնքից էր [եղկրի] վրա իջնում, այստեղ էլ անտառների վրա է իջնում: Քանզի ձեր երկիրը խորշակահար է ու հացապակաս, իսկ սա ամենայն բարությամբ լցված, առողջարար. իշխանները կրոնաւեր են և սուրբ՝ շարիքների հանդես, աղքատասեր են և որբերի խնամակալ: Եվ աղոթքներով Ձեր թող տերը պահպանի ձեր հավատը, և ձեզ մշտնջենավոր խաղաղություն՝ շնորհով և Հիսուս Քրիստոսի: Ողջ կենա՛լ ի տեր այժմ և միշտ և հավիտյանս հավիտենից, ամեն:

**ԹԵ ՈՎՔԵՐ ԵՂԱՆ ԱՌԱՋՆՈՐԴՆԵՐ ՍՈՒՐԲ ԿԱՐԱՊԵՏԻ,
ՈՐԸ ՆԱԽ ԳԼԱԿԱ ՎԱՆՔ Է ԿՈԶՎՈՒՄ⁴⁹**

Զենորը Գլակա վանքի վանահայր մնաց քսան տարի: Նրան հաջորդեց Ծպիփանը՝ Անտոնի աշակերտը, երեսուն տարի: Մրա ժամանակ էր, որ սուրբ Գրիգորը եկավ Գլակա վանքը. քարձրացավ [ելավ] Ավետյաց կոչված բլուրը՝ Անտոնի և Կրոնիդեսի մոտ և շորս ամիս մնաց այնտեղ: Այնուհետև անցավ գնաց Մանյա կոչվող անապատը, որտեղ յոթ ամիս⁵⁰ մնալուց հետո վախճանվեց ի կենաց՝ ի փառս Աստծո:

Ապա եկավ նրա աշակերտը՝ Ստեփաննոսը՝ տասնհինգ տարի։ Սրա շորորդ տարում վախճանվեց սուրբ Անտոնը. իսկ ուղիղ երկու ամիս հետո՝ նաև սուրբ Կրոնիդոսը, Իննականյան վայրում մնալով քառասուն տարի⁴։ Եվ թաղված է եկեղեցուց փոքր-ինչ հեռու, հարավային կողմում։ Սա կառուցել տվեց եկեղեցի այնտեղ, ուր սուրբ Գրիգորը ամփոփեց իշխարները՝ Կուառսից այն կողմ, հորդաբուխ աղբյուրի կողքին, հաստատեց այնտեղ նաև վաթսուն կրոնավորների։ Ապա գալիս են.

Նփրեմը՝ քսանութ տարի,

Հովհաննեսը՝ տասը տարի,

Մակարը՝ տասնութ տարի, որ սուրբ Սահակի ժամանակակիցն էր,

Կյուրեղը՝ քսաներկու տարի⁵,

Գրիգորը՝ վեց տարի,

Անդրեասը՝ տասնմեկ տարի,

Ներսեսը՝ յոթը տարի,

Հովհաննեսը՝ երկու տարի,

Բարդուղիմեոսը՝ երեք տարի։

Սահակը՝ յոթ տարի։ Սա ժամանակակիցն էր հայոց Մովսես կաթողիկոսի, որ թվականությունը կարգեց, որովհետև քոյր ազգերի տոմարներին քաջատեղյակ էր։ Ապա Կոմիտասը՝ տասը տարի։ Մյուս Բարդուղիմեոսը՝ ութ տարի։ Սա մանուկ հասակից առաքինի՝ արք ունեցավ և սրբության պատճառով շատ սիրելի եղավ Մամիկոնյան Մուշեղ իշխանին։ Նա բազում կրոնավորներ կարգեց Գլակա վանքում. և իրենով [միասին] նշան երեք հարյուր իննսունութ մարդ⁶։ Սրա ժամանակ հունաց կողմից եկան շորս հոգի՝ սրբակրոն, ճգնակյաց և խոտաճարակ մարդիկ ու երկու տարի անապատում բնակվեցին։ Եկան ևս երկու սուրբ այրեր և բնակություն հաստատեցին այնտեղ՝ ոմանք Իննականյան վանքում, ոմանք էլ քարայրում, որը խաշի թաքցրած տեղի հարավ-արևելյան կողմում է։ Եվ այնտեղ մնացին երեսուն տարի։

Արդ, Մամիկոնյան տան իշխան Մուշեղի կենաց և Թողիկի հայրապետության օրերին Գլակա վանքում, սուրբ Կարապետի դռանը մի հրաշագործություն տեղի ունեցավ։ Արծրունյաց

⁴ Ավելի հավանական է կարծել «ե» ամիս (Մ. Ք.)։

Վարդպատրիկ անունով իշխանը, որը բազմաթիվ եկեղեցիներ ու վանքեր կառուցեց, ունի Մարիամ անունով մի բարեպաշտ կին: Եվ քանի որ ինքը Կեսարիա պիտի մեկնեի, առավ կնոջը, տարավ իր հորենական տանը թողեց և ինքը գնաց: Իսկ նրա կինը, քանզի խիստ փափագ ուներ այն սրբերին տեսնելու, որոնք սբ. Կարապետի վանքում էին, օրերից մի օր վերցրեց փոքրիկ, ծծկեր մանկանը, որ յուր առաջնեկն էր, մեծագույն սիրով ու ջերմեռանդությամբ եկավ սուրբ Կարապետի դուռը, բազում աղաչանքներով խնդրում էր սպասավորներին, որպեսզի թույլ տան մտնի եկեղեցին⁵³, Սպասավորները, սակայն, արգելում էին նրան իր այդ փափագը կատարելու: Բայց վերցնում են մանկանը տիկնոջ զրկից և տանում են եկեղեցի, տիրոջ սուրբ սեղանի առջև երկրպագեցնում են նրան, ապա բերում տալիս են տիկնոջը: Իսկ նա առնելով մանկանը՝ սկսեց արտասվել և իր գլուխը կոծելով ասել,— «Վա՛յ ինձ, մեղավորիս, որ զրկված եմ աստվածային բարուց: Ողբացե՛ք ինձ, ամենայն կանայք, մասնակից եղե՛ք իմ արցունքներին ամենայն ձայնարկներ: Թող լեռներն ինձ ծածկեն և թող բլուրներն ինձ վրա ողորմյա ասեն. գազանները թող ավաղեն ինձ և թռչունները թող վրշտակցեն ու խղճան ինձ: Թող հրեշտակները ապաշավեն իմ անձը և ինձ վրա թող դեերը հարձակվեն: Ողորմացե՛ք ինձ, սպասավորներդ սուրբ Կարապետի և թույլ տվե՛ք ինձ տաճարի ներսը տանել: Ապա դառնալով մանկանը՝ ասում էր. «... Որդյակ, ինչո՞ւ բաժանվեցիր իմ զրկից, ինչպե՞ս շխեղճացիր հարազատ մորդ: Մի՞թե ես շփեցի ու սնեցի քեզ, իսկ դու ինձ մենակ թողեցիր»:

Այս բոլորն ասելով՝ տիկինը բազմաթիվ անուշահոտ յուղեր էր հանում տալիս սպասավորներին և ասում.— «Վերցրե՛ք սրանք և թույլ տվե՛ք ինձ ներս մտնել»:

Պատգամ էր հղում նաև տեղի Թողիկին և խնդրում, որ վերցնի ուղարկած իրերն ու իրեն եկեղեցի ներս թողնի: Բայց նա պատասխանում է.— «Այսպիսի կարգադրություն չենք ստացել առաջիններից (նախորդներից) և ոչ էլ մենք կարող ենք այդ բանն անել: Արդ, եթե հանուն հավատի ես անում [այդ բոլորը], ապա այդչափ շանք թափելդ էլ քնդունելի է: Ուստի

չափից ավելին պահանջելով՝ մի ձանձրացրու մեզ և զնա խաղաղությամբ»:

Եվ նա ասում էր.

— Ո՛չ, այդպես չէ: Եթե ձեր իշխանության համար եք ասում, ես ձեզանից չեմ վախենում, իսկ եթե Կարապետի՝ մեր հանդեպ ունեցած թշնամանքի համար է, մի՞թե ինքն էլ հենց կնոջից չծնվեց: Մի՞թե տերն՝ ինքը կնոջից չծնվեց. և մարդարեններն ու առաքյալները նույնպես կնոջից չծնվեցին: Ահա, ես մտնում եմ, ով տե՛ր, և իբրև բարեխոս ինձ հետ քո մայրդ ունեմ: Մի՛ ուղղիր ինձ քո բարկության ցասումը և թող չլինեմ այս աշխարհից անարգվածների թվում: Քանի որ ինքդ էլ կնոջ կաթով սնվեցիր, գոնե ինձ էլ տաճարդ մտնելու արժանի արա...

Եվ այս ասելով ներս մտավ՝ տաճարի որմերը համբուրելով. ապա գնաց սուրբ սեղանի առջևը ծունր դրեց և ասաց.

— Նայի՛ր, տե՛ր, խորտակված սրտին իմ և ողորմությանդ արա ինձ՝ քաղում վիրավորյալիս, քանզի ողորմությամբ հիշալար շնա լինի: Ուրեմն, թող հավիտյանս օրհնյալ լինի անունը քո...

Իսկ երբ դուրս եկավ եկեղեցուց, այնժամ զայրացան, բորբոքվեցին, տրտմեցին եկեղեցու սպասավորները կատարվածի համար. տիկնոջ համար կերակուր նույնիսկ չպատրաստեցին: Ինքը, սակայն, իր սպասավորներին կարգադրեց կրոնավորների համար ճաշ պատրաստել: Երեք հարյուր իննսուն և հինգ հոգի տիկնոջ պատրաստած սեղանին մասնակից եղան: Երբ ճաշը վերջացրին, տիկինը դառնալով նրանց ասաց.

— Ո՛վ սրբասեր եղբայրներ ու աստվածային պատվիրանները գործադրողներ, այսօր ցնծացե՛ք ինձ հետ միասին, քանզի տերն մեր ներեց ինձ և իմ սրտի փափազը կատարեց: Արդ, օրհնեցե՛ք ինձ և ճանապարհ դրեք խաղաղությամբ... Այնժամ եկեղեցապանն ու կրոնավորներից մին սեղանից վեր կացան, գնացին սուրբ Կարապետի դուռը և ծունր իջնելով ասացին.

— Ո՛վ տեր, գու կներե՞ս այն կնոջը, որ այդ բանն արեց, և բոլոր կանանցից միայն նա համարձակվեց քո տունը մուտք գործել: Ահա, ցույց տուր զորությանդ նշանը նրան, որպես տպացույց բոլոր ազգերին և խթան բազմաց ամենայն:

Իսկ երբ կնոջը ճանապարհ դրին և իրենք ետ դարձան, տիկինը մոտեցավ մի փոքրիկ զառիվայրի, որը Մադակի քարձուներին է, և ելավ բարձրացավ այնտեղ, նայեց դեպի փոքր ամրոցը և զարմանալի տեսիլք երևաց նրա աչքին. նետեց մանկանը դայակների մոտ ու գոչեց.

— Տեսնում եմ, ահա՛, այս մի գիսավոր եկեղեցուց դուրս եկավ և ամպերի մեջ որոտալով դեպի ինձ է գալիս: Տեսնում եմ նրա մոտ զենք [սուրսայր], արյամբ ներկված ու խնամքով թաքցրած: Բայց խոսքը դեռ բերանումն էր, հարվածեց [տեսիլքը] նրան և այնտեղ հոգին ավանդեց: Այս բանը տեսնելով՝ ժառանգորդ փութացին հայտնել եկեղեցու սպասավորներին, իսկ վանահայրը, երբ եկավ տեսավ, սաստիկ զայրացավ եկեղեցականի վրա և շատ տրտմեց ու շատ ժամեր արտասվում էր: Ապա սպասավորների հետ միասին վերցրին [տիկնոջ մարմինը], տարան՝ ուր իրենք էին, նրա համար գերեզման պատրաստեցին և դրին մեջը: Այնուհետև քարե խաչ կանգնեցրին նրա վրա և գրեցին այսպես.

— Ով մարտնչել հանդգնի

Եկեղեցու դեմ Աստծո,

Սուրն այս խոցի թող նրան*...

Նվ այսպես դրված մինչև օրս էլ անընչելի կա նույն տեղում: Իսկ մանկանը [վանահայրը] վերցրեց հանձնեց դայակներին, որ պահեցին մինչև արքունքի հասավ: Ապա վանքն առնելով՝ ուսուցանեց և իր մահվանից առաջ նրան կարգեց նույն եկեղեցում վանահայր:

Բայց նրա հայրը՝ Արծրունյաց իշխանը, երբ Կեսարիայից եկավ և լսեց կնոջ մահը, շատ վշտացավ, սակայն [վանա] հայրը մխիթարեց նրան: Մտածեց [իշխանը] մի եկեղեցի կառուցել, ուստի գնաց մաքտիրոսաց վկայարանը, վանքի մատակարարի մոտ շինանյութ ձեռք բերելու համար: Նվ հենց այնտեղ էլ շինել տվեց մի հոյակապ ու վայելուչ եկեղեցի՝ իր կնոջ հիշատակի համար և անվանեց այն Աստվածածին: Զարդարել տվեց այն հրաշալի ապարանքներով և սուրբ Կարապետի Գլակա վանքը նույնպես զարդարեց: Սա նաև Կուսառն

* Որ ոք յանդգնեցի մարտնչել

Հեղ եկեղեցի Աստուծոյ

Այս սուր եղիցի քեզ մեա...

ու Պարեխը ետ վերադարձրեց սուրբ Կարապետին, որովհետև
ասորեն իշխաններից մեկը վերցրել էր երկուսն էլ ու նվիրել
աի գուսանի: Կյուրեղ վանահայրը, սակայն, նզովեց նրան:
Ծվ ահա, կարճ ժամանակ անց իշխանը որսի է դուրս գալիս
և ձիուց ընկնելով հոգին ավանդում է: Նրա որդին թեպետ ետ
էր վերադարձրել ավանները, սակայն [ներանք] ետ շառան,
մինչև որ ինքը՝ իշխանը տվեց: Ահա այս իշխանն էր, որ կըշ-
տաց քսաներկու հազար դահեկան⁵⁴, տարավ տվեց մյուս իշ-
խանին, գնեց երկու ավաններն էլ և անխախտ վճռով նվիրեց
սր. Կարապետին: Նա սուրբ Կարապետին նվիրեց նաև երկու
ավաններ իր տիրապետությունից՝ Արտամեսը և Գոմսը:

Այս նույն ժամանակներում սպանեցին պարսից Որմիզդ
առքային, իսկ նրա որդի Զամբ խոսրովը փախստական գնաց
Հռոմների Մորիկ կայսեր մոտ: Էլնտեղ մկրտվելով քաղկե-
զոնական հավատով, մեծ զորքով վերադարձավ պարսից
ապստամբների վրա և երկիրն էլ գրավեց:

Արդ, մինչև Հունաստանից խոսրովը կգար, այս նույն իշ-
խանը Տարոնի, Մշո, Խութա և Մասնո տեղ Մուշեղին առավ
տարավ Դվին և հաստատեց հայոց մարզպան: Ապա տալով
նրան հայոց զորքից երեսուն հազար հոգի, յոթանասուն հա-
զար էլ ինքը առավ հունաց զորքից, գնացին դեպի Բալխաս-
տան⁵⁵, սակայն հպարտացան, գոռոզացան, չցանկացան հա-
յոց զորքի հետ մեկտեղ բանակ դնել, այլ անցան գնացին մեկ
օրվա ճանապարհ հեռու՝ դեպի դաստակերտը և այնտեղ իջե-
վանեցին:

Իսկ Նիհորճեն՝ (Նիխորճեսը) Որմիզդին սպանողը, գումա-
րելով պարսկական ութսուն հազարանոց մի բանակ, եկավ
Մուշեղի վրա: Մուշեղը հայոց զորքերին քաջալերելով՝ հա-
զիվ կարողացավ համոզել պատերազմի մեջ մտնելու: Զոր-
քին հորդորեց միաբերան սուրբ Կարապետին իրենց օգնու-
թյան կանչել: Եվ միահամուռ կերպով [այդպես կանչելով]
հարձակվեցին պարսիկների վրա: Տերը թշնամիներին նրանց
ձեռքը մատնեց: Երբ Մուշեղը տեսավ [Նիխորճեսին] ու հաս-
կացավ, որ նա է թագավորը, դուրս եկավ նրա դեմ մենա-
մարտելու, և սկսեցին միմյանց վրա հարձակվել, որից Մու-
շեղը շատ հոգնեց: Ապա վեր բարձրացնելով մուրճը՝ ահեղ
թափով իջեցրեց նրա դագաթին, և նրա ուղեղը ցրվելով քթա-

ծակերից դուրս թափվեց: Նրա գլուխը կտրեց [Մուշեղը], դրեց իր մազախի մեջ և դարձավ հորդորեց ղինվորներին պատերազմելու: Եվ հզորանալով՝ նրանց փախուստի մատնեցին, իսկ քառասուն և ութ իշխանների կենդանի-կենդանի գերի վերցրին: Բայց սպանվածներին թիվ ու համրանք չկար, այնքան որ շատ էին: Իշխանների հետ հազար մարդ էլ գերի բռնեցիով՝ մեծավ հաղթությամբ վերադարձան պատերազմից:

Պարսից խոսքով արքան, երբ լսեց այս բանը, շափազանց ուրախացավ: Իսկ հունաց զորքերը՝ ամոթհար մնալով, խիստ տրտմեցին: Ուստի, երբ թագավորը՝ կանչեց Մուշեղին և կարգադրեց ամբողջ զորքին պարզե տալ, հունաց Մորիկ արքան, որովհետև թագավորի փոխանորդ էին նրան կարգել, գաղտնի մարդ ուղարկեց խոսքովի մոտ՝ թե դու գիտե՞ս, որ Մուշեղից քեզ կործանում է սպասվում⁵⁸: Եվ սա էլ մտածեց Մուշեղի նկատմամբ մահվան դարան պատրաստել: Մարդ ուղարկեց և Մուշեղին իր մոտ կանչեց: Սակայն խոսքովի քույրը իմանալով, Մուշեղին տեղեկացրեց իր եղբոր նենգությունը: Իսկ Մուշեղը առավ իր հետ քառասուն իշխանների միայն և էլ ուրիշ ոչ ոքի, պատերազմի մեկնելու կազմ ու պատրաստ ձևով, սրերը մեջքներին կապած, այդպես եկան ներկայացան թագավորին: Զինքի վրա նստած՝ [առանց երիվարներից իջնելու] եկան մինչև խորանի դուռը, ամենայն խստությամբ նրան պատասխան տվին, բացահայտ արեցին նրա գործած մահվան դարանը և թքակոծեցին, [անարգեցին] նրա անմեղությունը: Ապա մեծավ բարկությամբ ետ դարձան ու հեռացան թագավորի մոտից: Իսկ թագավորը լսելով այդ [խոսքերը] շատ խիստ երկյուղեց նրանցից, որովհետև մանուկ էր:

Ապա Մուշեղ իշխանը [պատգամախոս] ուղարկեց հունաց զորապետի մոտ և ասաց.

— Դուք կամենում եք նենգությամբ սպանել ինձ. արդ, մի զարթեցրեք առյուծին, որ քնած է և ոչ գայլին, որ մոռացել է իր բարքը: Ապա թե ոչ՝ նա, որ ութանասուն հազարին հաղթեց, հեշտությամբ կարող է նաև յոթանասուն հազարին հաղթել...

Այնուհետև ինքը հրաժարվեց մարդպանությունից, ամ-

⁵⁸ Իմա՝ պարսից խոսքով արքան:

բողջ զորքը թողնեց Դվինում, առավ իր զինվորներին, որ զուտ Մամիկոնյան տանից էին և հլավ գնաց իր գավառը։ Կարճ ժամանակ անց սպանեց Փոկասը Մորիկին և ինքը նստեց նրա աթոռին։ Այս բանը լսելով Խոսրովը [զորքով] գնաց Մորիկի վրեժը լուծելու։ Կարին քաղաքով անցնելիս, մարդ ուղարկեց Տարոնի իշխան Մուշեղի մոտ հայտնելով, թե. — Եկ միասին գնանք հունաց թագավորի վրա. ապա թե ոչ, երբ հտ վերադառնամ, քո ամբողջ հրկիրը քարուքանդ կանեմ, քեզ էլ ու քո ընտանիքն էլ շղթայակապ արքունի դուռը կգերեզմարեմ։ Իսկ Մուշեղը առանց որևէ պատասխան տալու՝ սկսեց իր հրկիրն ամրացնել։ Երբ [Խոսրովը] գնաց և հունաց երկրեն ավար ու գերություն առնելով հտ եկավ, եկավ անցավ գնաց Բասենի կողմերը։ Բայց երբ եկավ հասավ Կարին քաղաքը, Միհրանին բազմաթիվ զորքերով ուղարկեց Տարոն, որպեսզի ձերբակալեն Մուշեղին և տանեն Բալխ*, իսկ այն [վալրերը], որ նրա պաշտամունքի տեղերն էին, հրամայեց հիմնահատակ կործանել և կրոնավորներին էլ սրի քաշել։ Նրանք եկան ու Խոսրովի ասածները նույնությամբ կատարեցին։

**ԳԼՈՒԽ Բ ՊԱՐՄԻՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ⁵⁷, ՄԻՀՐԱՆԻ ՏԱՐՈՆ
ԳԱԼԸ ԵՐԵՍՈՒՆ ՀԱԶԱՐՈՎ ԵՎ ԿՈՏՈՐՎԵԼԸ ԳԱՅԼ
ՎԱՀԱՆԻՑ ՕՋ ՔԱՂԱՔՈՒՄ**

Փոկասի Թագավորության առաջին տարում մեռավ Մարիկը՝ իր ծառայի դավադրությամբ, որը և նստեց նրա աթոռին։ Հիշեց ետսրովը իր պայմանը, եկավ առավ ավարի ու գերության, քարութանդ արեց բազում ավաններ ու քաղաքներ ու տարավ գնաց։ Իսկ Միհրանին, որն իր քրոջ որդին էր, ուղարկեց Տարունի վրա [ԼՌ] երեսուն հազարով։ Սա, երբ եկավ Հաշտենից գավառը, բռնեց մի մարդու որպես ուղեկցորդ իրենց, որ բերեց նրանց հասցրեց մինչև քարե [Արձանը]^{*}։ Երբ կարդացին արձանագրությունը, անմիջապես խորտակեցին քարե արձանը, իսկ իրենցից ութ հազար հոգի գնացին դեպի Մեղտի և Աստղունք (Աստեղունա) ամրոցները։ Մնացյալ քսաներկու հազարը այնտեղ՝ Արձանում կանգնած [մնում էին]՝ հետևելու փախստականներին։ Այնժամ վանքերում գտնվող յոթ ճգնավորները, երբ որ հասկացան [եղելությունը], բոլոր կրոնավորներին հաջողացրին փախցնել։ Նրանցից ոմանք փախստական գնացին, բայց մյուսները մնացին։ Սակայն Պոլիկարպոսը բոլորին ուղարկեց Ողական ամրոցը։ Այնտեղ թողեց միայն հայր Թողիկին և եկեղեցու սպասավորներին։

^{*} Այսինքն՝ մինչև Արձան կոչված վայրը (Վ. Վ.)։

Ապա հրամայեց սպասավորներին իրենք իրենց անձերը նախապատրաստել նվիրարեփելու տիրոջ մարմնին (այսինքն՝ նահատակվելու)։ Եվ յոթը խոտաճարակները, երբ մատուցեցին պատարագը, հրամայեցին ոմն նշանագրի*, որը Հունաստանից էր եկել, իրեն մոտ գրի առնել [ներանց] բոլոր ասածները։ Իսկ իրենք սուրբ սեղանի առաջ բազկատարած սկսեցին խոսել այսպես.

— Տէր Աստված գորութեանց և արարիչ հավիտեն[ութեան], որ ստեղծեցիր մարդուն ըստ քո պատկերի և բարերարութեամբ, և կարգեցիր նրան իշխան բովանդակ երկրի վրա, տվեցիր նրան փառք ու պատիվ հավիտենական ու անմահութեան։ Միայն բանսարկուի նախանձի պատճառով էր, որ մեղքը տարածվեց աշխարհիս համայն, և մեղքից եղավ մոռացումը, իսկ մոռացումից՝ կորուստն հավիտենական։ Ուստի և որդեգրութիւնը (իմա՝ որդեսիրութիւնը), որ Աստծուց էր սահմանված, [մոռացված էր]։ Ճշմարտեցիք մեղսագործութեան ձգտման [ծնունդը]⁵⁸, որի հետևանքով փակված էր փրկութեան ճանապարհը և մահն էր թագավորում։ Բայց դու, Տե՛ր, խղճացիր, [գթացիր] քո ձեռքով ստեղծվածներիս, քո միածին որդուն առաքելի որպես փրկութիւն աշխարհիս, որ կնոջից ծնվեց և աշխարհ եկավ մեր նմանութեամբ⁵⁹, Եվ ինքը անբիծ ու անմեղ լինելով, դատապարտվեց յուր անձով և լուծեց, [մաքրեց] անեծքը նախաստեղծի, որ խաչի վրա էր։ Զցանկացավ ծառայել այդ ապականված էութեանը. դրանով մաքրեց մահվան ապականութիւնը՝ գերեզման իջեցնելով և մահվան վրա իշխելով՝ մահը գերեց. դեպի երկնային թագավորութիւնը ճանապարհ հարթեց՝ ամենեցուն առաջնորդելով դեպի հավիտենական կյանք։ Այս ամենը կատարելով՝ յուր սեփական մարմինը թողեց հավատացյալներին որպես կերակուր, իսկ յուր արյունը՝ որպես ըմպելիք։ Եվ մահը նրա, որ [այդպես եղավ], վկայում են բոլոր հավատացյալները, իսկ այն մահը, որ հանուն նրա անվան է՝ առ ոչինչ համարեն, իրենց մարմինները դաժան տանջանքների մատնելով։ Նույնպես և մենք այսօր մեր անձերն ենք [տանջանքի] մատնում իբրև պատարագ քո անվան փառաբանութեանը։ Հիշի՛ր, Տե՛ր,

* Իմա՝ գպիրի (Մ. Ք.),

քո գութն ու մարդասիրութիւնը և այն, ինչ ինքդ իբրեւ ժառանգութիւն թողեցիր, մի հանձնիր անհավատների ձեռքը: Թող շմեծաբանեն հեթանոսները, թե ոչնչացրին մեր հույսի օջախները և ոչ ոք չկա, որ կարող է օգնել մեզ:

Արդ, հիշի՛ր, Տե՛ր, քո արյանդ վարձքը և քո անունը փառաբանողներին փրկիր բարբարոսների ձեռքից: Եվ թող հույսով ապավինեն անվանը քո՝ բոլորը, ովքեր երկյուղածությամբ քեզ են ծառայում: Ամրասլնդի՛ր, զորացրո՛ւ, Տե՛ր, քո ժողովրդի ոգին, առաջնորդիր դեպի հավիտենութիւն: Պատրասարիր նրանց քո խնամատար աջով, որ փրկեցիր խաչիդ զորությամբ՝ նեղության օրերում հասցնելով օգնական ձեռքդ: Տարածիր ամրածածուկ աջդ այս բանավոր փարախիս վրա. մի՛ թող այն անհավատներին որպես ժառանգութիւն, այլ քո ձեռքը թող զորավիգ լինի հավատացյալներիդ, որ խոստովանությամբ քո անունն են պաշտում բոլոր օտար ազգերի առաջ:

— Տուր, Տե՛ր, քո այդ վերին Երուսաղեմում ժառանգության տեղի մեր անձերի համար, որովհետեւ քո անվան համար ենք նահատակվում հանապազօրյա և մեր կյանքը՝ քո անշափելի մարդասիրության փոխանակ, կամավոր տանջանքների ենք մատնում: Այլև դրանից վատ ուրիշ ոչինչ չունենք պարտքդ հատուցելու՝ այս աշխարհում կրած վրկանքներից բացի: Արդ, խոնարհեցրու քո լսելիքը և ունկնդիր եղիր քո ծառաների մաղթանքին: Այս սուրբ Կարապետի բարեխոսությամբ և քո Մկրտչի աղաշանքով պահպանիր հավատացյալներիդ եկեղեցին անդրդվելի ու անսասանելի, որպեսզի հաստատուն մնա մեր հավատի հիմը՝ առաքելական և մարդարեական քարոզչությամբ, մինչև կրկին երևալդ համայն աշխարհի դատաստանին: Եվ եղիցի փառք քեզ, Տե՛ր, հենց այս տանարում, որ ինքդ նախընտրեցիր հիմնադրությամբ սրբույն Գրիգորի և բնակությամբ սբ. Կարապետիս. թող մնա և հաջատեի սուրբ երրորդությանդ պաշտամունքը այստեղ:

Սա դժոխոց բռնության խորտակիչը եղավ և մահվան վրա կապանքներ դրեց. որով և մահն անգամ սարսափում է սրանից և վախենում է մերձենալ իր հավատացյալներին: Սրա ահից դեհրն են պապանձվում՝ չհամարձակվելով խաբել⁵⁰ (դժբեկ) յուր սպասավորներին: Եվ ովքեր, որ սրա դուռն են գալիս իրենց անձանց կարիքների համար, կարեկից եղիր և

բժշկիր նրանց բոլոր տեսակի ախտերից ու հիվանդութիւններից: Բայց թե լինում են ցանկացողներ, որ իրենց ցավերը իրենք կրեն, [այդպես թող լինի], որովհետեւ այստեղ մարմնով տառապողները հոգով են ապրում հանդերձյալ կյանքում: Իսկ ովքեր իրենց վշտից ու կարիքներից, լար ցանկութիւններից կամ դեերի լկումից, գետավիժութիւնից ու գազանակուր լինելուց կամ այլ զարհուրելի որոգայթների գիհից փրկվելու համար իրենց նեղութեան օրերում հավատով կհիշեն այս սուրբ եկեղեցու անունը, դու, Տեր Աստված մեր, գըթասրտութեամբ ու մարդասիրաբար լսիր նրանց և հեռու պահիր ամենայն շարյաց, որովհետեւ քո արարածներն են և գինը՝ քո սուրբ արյան:

Մի՛ դատապարտիր նրանց իրենց մեղքերի համար, այլ քո գթասրտութեամբ խնամիր և քո մարդասիրութեամբ ներիր ու բժշկիր, դու, որ աննախանձ, [անշար] մատակարարդ ես ամենքի՝ յուրաքանչյուրին ըստ իր կարիքի:

Հիշի՛ր, Տեր, ինչ որ քո արյամբ ձեռք բերիր և սիրով որդեգրեցիր: Մի՛ լինիր շարյաց իշխանութիւն քո հօտի վրա և ո՛չ ապականիչ՝ ժառանգութեան վերին Սիոնի: Ընդունի՛ր, Տեր, մեր աղաչանքները և շնորհներդ բաշխիր սրա (եկեղեցու) բնակիչներին, որոնք հեռանում են այս կյանքից թշվառութեամբ ապրելով և ոչ թե փափկակեցութեամբ մարմնի: Ներիր նրանց հանցանքները բարեխոսութեամբ սուրբ Կարապետի և մեր արյան հեղմամբ [գրիր] նրանց որդեգրութեանը սրբոցն ի լույս:

Աղաչում ենք, որպեսզի քո ողորմածութեամբ մեղավորաց մեղքերին թողութիւն շնորհես՝ կանգնեցնելով նրանց սուրբ եկեղեցու խորանի առջև և բարեխոս ունենալով սուրբն Կարապետ: Հաշտվիր նրանց հետ մեր նահատակութեամբ և մեր աղաչանքն էլ անտես մի՛ առնիր: Մեղավորների մեղքերը սըրբիր, վիրավորյալների վերքերը բժշկիր, որոնք իրենց կենդանութեան ժամանակ այստեղին ապավինեցին, եկեղեցու համար բարիքներ դորժեցին և իրենց ունեցածից կրօնավորներին բաժին հանեցին՝ հանուն Աստուծո: Դու հատուցիր նրանց բարեխոսութեամբ սուրբ Կարապետիս և այս վեմերի վրա թող հաստատուն մնա, Տե՛ր, փառքն ու զորութիւնը աշիդ: Ինչպէս որ սա բոլոր եկեղեցիներից ամենից առաջ հիմ-

նադրվեց և աստվածութեանդ փառքն է սփռված նրա շուրջ բոլորը, նույնպես և մնալու է աստ, մինչև որ կրկին գաս նորոգելու երկիրը: Եվ այնժամ սրան նորոգված ու անապակա-նութեամբ լի կգտնես, ինչպես որ խորանն էր հնում՝ և՛ ներքուստ, և՛ արտաքուստ: Այլևս մեր մահն ահա ընդունիր՝ որպես հաճո է քո աստվածութեանդ, զի քո է զօրութիւնն ամենայնի և քեզ փառք հաճիտյանս, ամեն:

Իսկ երբ այս բոլորը ասվեց-ավարտվեց, երկնքից եկավ մի ձայն, որը այսպես խոսեց.

— Քող լինի այնպես, ինչպես ինքներդ եք ցանկանում. և նա, ով հանուն ինձ և հանուն այս սբ. Կարապետի՝ թշվառութեամբ իր կյանքը անցկացնի, պիտի բարութեամբ նրան հատուցեմ օրն հատուցման և նրանց բոլոր հանցանքները պիտի ներեմ, որովհետև մարդասեր եմ բոլոր հավատացյալ-ների նկատմամբ: Եվ դուք տեսնելու եք այն լուսավոր կյանքը, որ ինքներդ պատրաստեցիք ձեր իսկ տքնութեամբ:

Այս բանը լսելով՝ սրբերը բոլոր ծունկի եկան սուրբ սեղանի առջև: Ապա Պողիկարպոսը դուրս եկավ, գնաց կանգնեց սուրբ խաչի առջև և սկսեց աղաչել աստծուն, որ գալիք թշնամուն կործանում բերի, աշխարհին խաղաղութիւն լինի և աղքատ ու տանջվող մարդիկ իրենց տան ու տեղի տերը մնան:

Այնժամ հանկարծակի խուժեցին պարսից զորքերը. և երբ տեսան Պողիկարպոսին, բռնեցին, կտրեցին նրա գլուխը և նետեցին առջև խաչին: Իսկ իրենք շուտափույթ դեպի եկեղեցու դուռը շտապեցին, տեսան այնտեղ արտասովոր և առ աստված պաղատող կրոնավորներին: Անմիջապես հարձակվեցին սրբերի վրա և յոթին էլ սպանեցին: Ահա նրանց անունները՝ Քեոմնաս, Պողիկարպոս, Սիմոն, Հովհաննես, Եպիփան, Դիմարիոս և Նարկեսոս: Այս բոլոր յոթն էլ նահատակվեցին Միհրանի զորքերի ձեռքով, քաղոց ամսի չորսին (երեկավորն) երեկոյան: Իսկ իրենք մինչև առավոտ մնացին այնտեղ, սակայն եկեղեցու դուռը գտնել չկարողացան, որովհետև տերը ծածկեց նրանց աչքից: Ապա սկսեցին մուրճերով հարվածել, որպեսզի քանդեն, սակայն դներից սարսափահար փախան այնտեղից: Եվ որովհետև բոլորը փախան, ուստի սրբերի ոսկորները երեք օր շարունակ ընկած էին անթաղ: Երեք օրից

հետո եկան եկեղեցու սպասավորները, հայր Քոդիկի հետ միասին, և տեսնելով նրանց վախճանված՝ շատ տրտմեցին ու արտասվեցին։ Ապա առնելով նրանց նշխարները, իջեցրին դրախտի (գերեզմանի) մեջ, եկեղեցու հարավային կողմը, հենց այնտեղ էլ դրին Անտոնի և Կրոնիդեսի մոտ, որոնք սբ. Գրիգորից հետո եկել էին Կեսարիայից։ Նվ նրանց վրա խաչ կանգնեցրին. իսկ այդտեղից էլ այնուհետև շատերն էին բըծըշկություն ստանում։

Իսկ ոմանք շտապում են հասնել Մուշեղ իշխանից իմանալու զորքերի գրության մասին⁶¹, բայց երբ տեսան նրանց կոտորված, խիստ զարմացան և շուտափույթ գնալով պատմեցին Մուշեղ իշխանին։ Իսկ նա լսելով՝ երեք օր շարունակ [ինչպես մեռյալը] լուռ ու մունջ, գլխահակ նստած մնում էր։ Իսկ զորքերը քրիստոնեավայել օրինոք և մխիթարական այս թուղթը մատուցեցին նրան։

— Ով երանելի լույսի ճշմարիտ շառավիղ, երջանիկ սպարապետ, մի տրտմիր նրանց համար, ովքեր իրենց աղոթքներով ամուր աշտարակ եղան աշխարհիս և օգնական ու բարեխոս մեզ համար առ Աստված։ Բայց դու ավելի ևս գոհություն հայտնիր հայր Աստծուց, որ հենց քո օրերում, այնտեղի բազում տառապանքից հետո, այդ աստիճան հանգրստությամբ, մարտիրոսական մահվամբ առ Աստված փոխվեցին, խոտաբուս (խոտաճարակությունից)* կյանքից՝ անցան դեպի դրախտը փափկության. և մեզ համար էլ բարեխոս եղան։ Արդ՝ ե՛կ, սթափվի՛ր, [զգաստացիր], որպեսզի մեզ վրա եկող այդ Միհրանին շարաշար պատժես և մեր երկրեն վտարես։

Իսկ նա՝ կարծես երկարատև քնից զարթնած, հրամայեց իր մոտ կանչել Վահանին, որին Տարոնի իշխան էր կարգել այն ժամանակ, երբ ինքը մարզպան էր։

— Որդյակ իմ, Վահան,— ասաց նրան,— դու լավ գիտես, թե որքան և որպես եմ ապրել, քանզի շուրջ հարյուր և քսան տարի է⁶², ինչ ես պատերազմներ եմ մղում։ Քրտինքի փոխարեն ճակատիս արյունն եմ սրբել սլաքներով։ Ութսու-

* Խոտաբուս՝ իբրև ճգնաժող խոտաճարակ, ճգնակեցությամբ ապրող և ապաշխարող մարդ (Մ. Ք.)։

ներքնք ճակատամարտ անձամբ ինքս եմ վարել. այժմ ծեր եմ և դողդոջուն: Իմ օգնականն այժմ Աստված է և դու և ուրիշ ոչ ոք, քանզի իմ միակ որդին⁶³ մեռավ տասներկու տարեկան հասակում: Արդ, այս բանս մտքումդ լավ պահիր, որդյակ, զի եթե հանուն Քրիստոսի սուրբ եկեղեցու նահատակվես, կըմարտիրոսանաս անմահությամբ. իսկ եթե նյութեղեն ինչքի համար կռվի դաշտ իջնես⁶⁴,... դու քաջության անուն կվաստակես: Ծվ քանզի ես ուրիշ ժառանգ չունեմ⁶⁵, ուստի իմ երկիրն ամբողջ քեզ և քո ժառանգներին եմ թողնում: Ահա, զնա ուրեմն և աշխատիր իմաստությամբ ձեռքդ գցես թշնամուդ. սուրբ Կարապետը թող քեզ զորավիգ ու սատար լինի և սուրբ կրոնավորների աղոթքները թող քեզ օգնական լինեն՝ աջից ու ձախից:

Իսկ Վահանը հանձն է առնում կատարելու այդ գործը: Սկսեց [այնժամ] դեսպաններ ընտրել և ուղարկել Միհրանի մոտ, որպեսզի նա համաձայնվի և հաշտությամբ թողնի ու գնա: Բայց նա պատասխանում է.— Ծս չեմ հաշտվի ու այստեղից չեմ գնա*, մինչև Մուշեղ իշխանին ձերբակալած պարսից արքայի մոտ չտանեմ:

Ապա Վահանը դարձյալ մարդ ուղարկելով [ներա մոտ] ասում է.— Եթե խոստանաս այս երկրի իշխանությունն ինձ տալ, ինքս Մուշեղ իշխանին կհանձնեմ քո ձեռքը, քանզի ես ինքս էլ նրանից խիստ դժգոհ եմ և [ներանից] ապստամբած ցանկանում եմ քեզ մոտ գալ, որպեսզի հանկարծահաս վըտանգից խուսափելով, ապահով լինեմ:

Սա էլ ուրախացած [պատգամաբեր] ուղարկեց հայտնելու Վահանին, թե սիրով համաձայն է նրա հետ: Ինքն այդ ժամանակ գտնվում էր Մուշ ավանում, իսկ Մուշեղը՝ Ողական ամրոցում: Իսկ այն զորքերը, որ կրոնավորներին կոտորեցին, անցան դեպի Աստղոն (նույն Աստղոնքն է) ամրոցը⁶⁶: Երկու օր այնտեղ մնացին, բայց ոչինչ անել չկարողացան:

Ուստի շարժվեցին գնացին Միհրանի մոտ և ամրոցի ամբողջ ձևն ու դիրքը բացատրեցին նրան: Երբ Վահանը եկավ Միհրանի մոտ, վերջինս նրանից նաև Աստղոնք ամրոցը պահանջեց:

* «Ո՛ր, այլ մինչև զիշխանն Մուշեղ...» խոսակցության ոճը պահպանելու համար թարգմանում ենք ազատ և ոչ բառացի (Վ. Վ.):

— Այդպես չէ, տեր իմ,— ասաց Վահանը։— Տուր իմ ձեռքը շորս հազար զինվոր, որպեսզի հարձակվենք այն ամուր բերդերի վրա, որոնց մեջ նրա (Մուշեղի) մտերիմ մարդիկն են, նրա [կողմնակիցները], գանձերն ու ունեցվածքը, որ գուցե ինձ ապստամբ համարելով՝ դիմադրեն քոնուսթյամբ և շահանձնվեն իմ ձեռքը։ Իսկ այժմ գնանք նախ Օձ քաղաքի վրա, ապա նոր՝ մնացածների։

Այնժամ Միհրանը հանձնեց նրա ձեռքը շորս հազար մարդ, քնտիր ձիավորներ։ Եւ մինչև գնացին հասան Օձ քաղաքի դարպասին, պարսպի ներսում նենգությամբ մահվան դարան էր պատրաստել⁶⁷ իր հետ եկած զորքի համար։ Վաղ առավոտյան քաղաքում գտնվողներին պատվեր ուղարկեց՝ դարպասը բաց անել և պարսից զորքին ներս առնել։ Որովհետև քաղաքադուռը շատ նեղ էր, մեկական էին ներս մըտնում։ Նրանք, որ դռնից ներս էին անցնում, իսկույն առնում էին, տանում տուն, զգեստները հանում և գլուխը կտրելով՝ պարսպից դուրս, մի աներևույթ խոր տեղ նետում։ Չորս հազարից միայն հիսուն հոգի թողել էր Խարձք (Խարձք կամ Խարձ, Հարձք) կոչվող գյուղում։

Նրանց (գյուղացիներին) պատվիրել էր, թե երբ որևէ մեկին ձեզ մոտ ուղարկեմ, շուտափույթ Միհրանի մոտ հասեք և օգնական զորք բերեք։ Եվ այդպես էլ արեց։ Մրանք դաբձյալ գնացին Միհրանի մոտ, վերցրին իրենց հետ երկու հազար քնտիր զինվորներ ու բերին Վահանի մոտ։ Եվ այդ բոլորը նա այնպիսի հնարամտությամբ էր գործում, որ պարսիկները ոչինչ հասկանալ չկարողացան։ Ահա, երբ բավական մոտեցել էին քաղաքի դռանը, Վահանը պարսիկներից խլած ասպազենն ու հանդերձանքը տալով քաղաքացիներին՝ ներսից դուրս կանչեց նրանց։ Ապա խրատ տվեց, թե երբ պարսիկները տեսնեն ձեզ, դուք միահամուռ դեպի քաղաքը արշավեք և ներս մըտնելով հաղթանակի փողեր հնչեցրեք։ Գուռն էլ բաց թողեք, քաղաքի նրանք կարծեն, թե քաղաքն արդեն գրավեցին։ Եվ այդպես էլ արեցին։ Պարսիկները, երբ տեսան, որ նրանք միահամուռ դեպի քաղաքն են դիմում, շափաղանց ուրախացած՝ իրենք էլ դեպի քաղաքը արշավեցին և անհամբերությամբ քաղաքի դռնից ներս էին լցվում։

Իսկ Վահանը փութանակի առաջ գալով [պարսից] զոր-

ըին ավետիս է տալիս և նրանցից քսան հոգի էլ ավետավոր է ուղարկում Միհրանի մոտ՝ թե քաղաքն արդեն գրավեցինք. ապա ինքը կրկին ետ հարձակ պարսկական զորքի հտնից, Սրբ նրանցից շատերն արդեն քաղաքն էին մտել և մյուսներն էլ դեռ մտնում էին, հանկարծ սկսեցին կասկածել կատարվածի մասին ու ցանկանում էին ետ դառնալ:

Բայց Վահանը հետամուտ չինելով՝ դեպի մորուսներն է բշում-լցնում նրանց^{*}. և ինքն այս կողմից, քաղաքացիք մյուս կողմից՝ քառասուն մարդ մորուահեղձ արին (ճահիճների, տիղմի մեջ խեղդեցին), իսկ մնացածներին քաղաքում արգելելով՝ բոլորի գլուխները կտրել ու պարիսպների վրա շարել է տալիս: Եվ համբեցին, հենց մենակ այդ օրվա սպանվածները եղան վեց հազար՝ հինգը միայն պակաս: Ապա հրաման տվեց բոլորի թթերը կտրել: Իսկ ինքն առավ իր զորքը՝ հինգհարյուր մարդ և ելավ, որպեսզի գնա Մուշեղի մոտ: Երեք հարյուր հոգի թողեց Մեղտիի անցման տեղում, երկու հարյուր աշտե[ավոր]ներ էլ Սանասա (Սասնա) ծմակը թողեց, երկու հարյուրն էլ իր հետ վերցնելով գնաց Մուշ [ավան] քաղաքը՝ Միհրանի մոտ⁶⁸:

Ներս մտավ նրա րնակարանը, խոսեց նրա հետ և այսպես առաց.— Ես քո զորքերից փախստական եղած հկա քեզ մոտ, որովհետև ոչ քաղաքը թողեցին և ոչ էլ ավարամաս մեզ բաժին տվին: Նույնիսկ իմ սեփական զինվորներին էլ քաղաքում փակեցին [արգելեցին]. իսկ ես, ահավասիկ, փախստական քեզ մոտ եմ: Միհրանը որոշեց նրանց դեմ հազար հոգի ուղարկել: Բայց նա (Վահանը) ասում է, թե քո դեմ էլ են ապստամբել. ցանկանում են քաղաքից վերցրած ամբողջ ավարն ու կողոպուտը առած՝ հունաց կողմն անցնել: Ուստի Միհրանը զայրացած նրանց դեմ է ուղարկում երկու հազար մարդ: Այնժամ Վահանը պարսից զորքերին խորհուրդ է տալիս գիշերով շանցնել Մեղտի գետը, այլ իջևանել, հանգստանալ և առավոտյան գնալ: Միգուցե որևէ թշնամի հարձակվի և դուք էլ տեղանքին անժանոթ եք, ասում է նրանց:— Ուստի հազար մարդ անցեք գնացեք դեպի ծմակը^{**}, հազար էլ բեկախ դաշտը: Եվ կարգելով նրանց համար առաջնորդներ, ինքը ևս

* Բնագրում՝ «... Ի մուրտան լնուլ...»:

** Պետք է լինի ծծմակը, ծծմակա քիթ կոչված վայրն է (Վ. Վ.):

Միհրանի մասից դուրս եկավ, որպեսզի նրանց շուտ ուղարկի: Երբ հասան այնտեղ, ուր պետք է բաժանվեին, հարյուր մարդ առանձնացրեց, որպեսզի նրանց ետևից դեպի ծմակը գնան, հարյուր հոգի էլ ինքը առնելով՝ մյուսների ետևից գնաց:

Երբ գնացին հասան Մեղտի գետի եզերքը, նրանց թողեց գետի այս կողմը, որ քնեն [հանգստանան], իսկ ինքը դարանակալներին պատրաստ պահելով, սպասավորներին հրամայեց անշատել ձիերի երամակը՝ արոտի տանելու պատրվակով: Այսպես բոլորին անհոգ անելով, հանկարծակի երկու կողմերից հնչեցրին փողերը և բոլորին մեջտեղն առնելով իսկույն ևեթ կտրեցին նրանց գլուխներն ու գետը նետեցին. և նրանցից ոչ մեկը չկարողացավ փախչել ազատվել: Ապա հրամայեց երիվարներին ծմակը տանել: Մինչև սրանք կոտորածի այս գործն էլ ավարտեցին, այնուհետև շարժվեցին մյուսներին ընդառաջ, քանի դեռ նրանք չէին եկել հասել ծմակին. ուստի այնտեղ կանգ առան, մնացին, մինչև որ [նրանք էլ] եկան, որովհետև այդպես էր պատվիրված Վահանի կողմից:

Երբ եկան և բանից անտեղյակ այնտեղ հասան, այնժամ կամուրջի երկու ծայրերը շրջափակեցին, նրանց շուրջանակի մեջտեղը առան և ահեղագող որոտալով սկսեցին անխնա կոտորել: Միայն մեկը սրանցից դիակների (կամ թփուտների)⁶⁹ տակ թաքնվելով, հեծավ երիվարն ու փախավ դեպի Մուշ: Սակայն երկու հոգի հետապնդեցին նրան և անցնելով գետի այն կողմը, բռնեցին ու գլուխը ջախջախեցին: Ապա նրանցից մեկը վերցրեց մի բուռ ավազ և տալով ընկերոջը ասաց.

— Պարսիկներից խորտիկներ պատրաստող⁷⁰, առ, աղը վերցրու: Ուստի և մինչև այսօր էլ այդ տեղը Առաղս է կոչվում: Այստեղ Վահանը հետազայում ավան էլ կառուցեց: Իսկ Վահանը մյուսներին դեպի ճահճուտը քշեց. շատերին այնտեղից հանել չկարողացան, և այնտեղ էլ խեղդվեցին: Իսկ նրանք, որ ցամաքի վրա էին՝ քթները կտրեցին պահեցին, գլուխները դաշտում ու մորուտներում սփռեցին: Ապա հավաքել տվեց երկու հազար երիվարները և ուղարկեց Ուղնուտ (Եղնուտ, կամ Ուղնուտ) ամրոցը՝ ինքը վեր կացավ շուտա-

* Վ՛ յԾՀանց բերդ, գոր դեռ Եղնուտն կոչեն: Հ— յՈւղնու, ՎԾԳ՝ Ցողնութերդն (Ա. Ա.— Նշ 169):

փուլթ եկա՞վ Միհրանի մոտ: Իր ծառաներին կարգադրեց ճաշ-
լերույթ պատրաստել և Միհրանին էլ հրավիրեց: Սակայն
Միհրանը հիվանդութիւնը պատճառ բռնելով սենյակը մտա՞վ
և միայն նրան ներս թողեց: Վահանն ինքը դոնապան դար-
ձա՞վ և ալցելության եկող իշխաններին դռնից հտ էր դարձ-
նում ասելով.— Հայոց մարզպանը ճաշի գալ չկարողացա՞վ և
ինձ էլ թույլ չտա՞նք: Սրանք էլ հա՞վաքվելով տաճարներից մե-
կում գինարբուքի նստեցին: Այդ ժամանակ Վահանը վերց-
րեց մաղախը, ուր կտրված քթերն էին լցված և ծառաներից
մեկին հրամայեց դնել Միհրանի առջև: Վերջինս տեսնելով
այդ՝ զարհուրեցա՞վ և հարցրեց Վահանից.

— Խնչ բան է այդ, պատմիր ինձ տեսնեմ: Իսկ նա, ինչ
կատարվել էր, բոլորը մի առ մի պատմեց հերթով և ոչինչ
չթաքցրեց: Միհրանը կատաղած վերցրեց տեգը, որ ծառայի
ձեռքին էր և ցանկանում էր հարվածել Վահանին, բայց Վա-
հանը քաշեց սուրը, որն իր գոտուց կախած ունեւր, կտրեց
նախ նրա (Միհրանի) քիթն ու դրեց նրա առջևը՝ ասելով.—
Այդ դո՞ւ ես անարգողը մեր աստծուն, այդ դո՞ւ էիր, որ մեր
սուրբ կրօնավորներին՝ մեր աշխարհի սյուներին գլխատել
տվիր: Այնուհետև պատռելով նրա որովայնը, ծառային հրա-
մայեց հանել նրա լլարդն ու դնել քերանք. ապա խրեց դա-
նակը նրա կոկորդն ու թողեց այդպես ցցված [կոկորդում]:
Բայց մինչդեռ նրա թլպատն էլ (առնանդամը) կկտրեւր, ասաց.

— Տուր խոստման գիր և պատվիր Ապահունիքում գրտ-
նըվող պարսից զինվորներին և ես կյանքդ քեզ կբաշխեմ: Իսկ
նա խոստումնագիր տվեց և պատվերներ՝ բազմապիսի խոս-
տումներով կնքված, այն մասին, որ իրենք երկուսը միայն
գիտեն: Եվ երբ ամբողջապես կատարեց նրա պահանջը, Վա-
հանը կտրեց նրա գլուխը: Մահուները հա՞վաքեցին նրա ար-
յունոտ զգեստները, պահեցին և գետինն էլ արյունից լվացին,
մաքրեցին: Այնուհետև մարմինը պառկեցնելով մահճում՝
ծածկեցին, որպես թե քնած է: Ապա ինքն անձամբ դուրս գա-
լով՝ ներս կանչեց Միհրանի պարսիկ գրագրին, գրել տվեց
նրան ողջույնի գիր և հետևյալ նշանաբանը, թե՛ երկու օրից
հտ, հազար մարդով միայն, բարձրացիր Կոթ [կոչված] ձո-
րի մոտի բլուրը, որպեսզի տեսնենք միմյանց: Դպիրը գրեց
նույնությամբ, ինչ որ Վահանն ասաց, Միհրանի մատանիով

կնքեց այն, ապա կանչելով համատարիմ մարդկանցից հիսուն հոգի, պատվիրեց տանել Վաշիրին, որ Ապահունիքում էր և իր ձեռքի տակ հազար մարդ ուներ: [Սրանք] թուղթն առան ու գնացին: Իսկ Վահանը կանչելով պատվիրակին կարգադրեց, թե գնա և կանչիր այսինչ անունով իշխանին: Նա գնաց և կանչեց: Եվ երբ իշխանը եկավ մտավ խավարչտին փողանը (միջանցքը), որտեղ երկու կողմերից վեց մարդ պատրաստ թաքնված կային, ու ցանկանում էր մտնել [Միհրանի] օթևանը, անմիջապես բռնեցին նրա կոկորդից, որպեսզի չիմիթե մյուսները նրա ձայնը լսեն, ապա դանակը նրա սիրտը խրելով՝ մյուս հարկը նետեցին: Եվ այս ամենը արեց նրա համար, որ պատվիրակին ու գրագրին մեղադրելով՝ բանտ տանել շտար⁷⁾: Իսկ ինքը խաբեությամբ իշխաններին խորհրդի կանչել տվեց և իր մտադրությունը թաքցնելով՝ նրանց հետ էլ նույն ձևով վարվեց:

Այդպես ութսունվեց իշխանների միայն այդ օրը սպանել տվեց: Իսկ երբ իշխանների հետ գործը ավարտվեց, ելավ գնաց տաճարը, որտեղ զորքերն էին խմբված, կիտված: Այստեղ և՛ յուրային, և՛ օտար զավառների (իմա՝ պարսիկներին—Վ. Վ.) մարդկանց տաճարից հանել հրամայեց և ինքը սկսեց անարգական խոսքերով հանդիմանել նրանց՝ թե վայել է ձեզ, արդյո՞ք, ձեր մարդպանի մարգարտյա պսակը գողանալ: Արդ, կարգադրված է բոլորիդ այստեղ մերկացնել, մինչև խոստովանեք և ի ցույց հանեք: Եվ նրանց զգեստները հանել տալով՝ բոլորին այնտեղ տաճարում փակել տվեց: Նույնպես վարվեց նաև մյուս տաճարում գտնվող հազար ինը հարյուր և երեք (ՌՁԳ) մարդկանց հետ: Ապա հրամայեց փակել տաճարների դռները, բերել տվեց Միհրանի գլուխը, կախեց երդիկն ի վայր և ցույց տալով նրանց՝ ասաց.— Սա այն գլուխն է, որը խորհում էր սուրբ Կարապետը հիմն ի վեր կործանել և բոլոր կրոնավորներին հրով այրել:

Ապա հրամայեց երկու տաճարներն էլ կրակի տալ և դառնալով նրանց ասաց.

— Դուք ինձ չափազանց մեծ վնաս տվիք, պատճառ եղաք, որ ես այս սբ. տաճարները այրել տվի: Բայց քանի որ մեր [հայր] Աստվածն ու սուրբ Կարապետն են այդպես ցանկանում, ես այս փայտք, որ զղջման, [ապաշավանքի] համար

էի թողել, բայց, ահա վաճաճիկ, ձեզ հետ, նույնպէս և ձեր թագաւորի (իմա՝ զորավարի — Վ. Վ.) հետ միասին կառափն եմ հանում։ Ես մեծ աշխատութեամբ, շարշարանքով եմ այն պատրաստել, բայց դուք մերկ եք և ցրտահար, ուստի՝ հանուն իմ բազում մեղքերի թողութեան և հանուն իմ անցավորաց (հայրերի) հիշատակի, այսօր մի լավ տաքացեք և բոլորովին մի ամաւշեք։ Այս սուրբ տներն էլ թող ձեզ գերեզման լինեն՝ շնորհոքն արքային պարսից։ Եվ բորբոքվեց մարդկային ճարպով առատ [ացած] կրակի բոցը. մինչև իսկ ամբողջ քաղաքը արբեցավ նրանց ճենճերի հոտից։ Իսկ ինքը հավաքել տվեց նրանց ամբողջ ինչքն ու գանձերը և հրամայեց տանել Ողական ամբոցը։ Ապա՝ Մուշեղը հանձնարարեց, որպէսզի իշխաններին տանեն քաղաքը⁷²։

Այնուհետև Վահանը երեք հազար մարդ իր հետ առնելով դնաց Վաշիրին ընդառաջ, բարձրացավ լեռան վրա և երեք կողմից դարան պատրաստեց։ Ապա նվիրակին ու դպիրին առաքեց Վաշիրին իր մոտ հրավիրելու։ Նրանք գնացին հայտնեցին Վահանի պատվերը Վաշիրին, որը իջևանել էր [արդեն] նիա⁷³ ծովի եզերքը։ Բայց դպիրն ու նվիրակը հղելութունից ոչինչ տեղյակ չէին, քանզի Վահանը թույլ չէր տվել նրանց մոտենալու զորքին, այլ պահել էր ետևում մեկուսացված։ Այն ժամանակ էլ, երբ տաճարները այրել տվեց, նրանց այլ պատրվակով ուրիշ տեղ ուղարկեց, որպէսզի չիմանան, թե ինչ է կատարվել։ Իշխանների զգեստն ու հանդերձանքն էլ տեսնելով՝ կարծում էին, թե միհրանյանք են։ Արդ, գնացին նրանք և Վահանի պատվերը հայտնեցին Վաշիրին՝ որպէս թե Միհրանի կողմից են ուղարկվել, և Վաշիրը վերցնելով հազար հարյուր մարդ, եկավ բարձրացավ նույն լեռը։ Երբ մոտեցան այն տեղին, որ Վահանն էր, Վաշիրը հիսուն զինվոր առանձնացրեց և ազատ արձակեց, այլ թշնամիներից ապահով լինելու համար, իսկ ինքը եկավ մտավ վրանը՝ Վահանի մոտ, կարծելով, թե Միհրանն է։ Երբ տեսավ Վահանը նրան, ասաց. — Վաշիր, միտքդ ի՞նչ է, պարսից հավատի՞ն եք ցանկանում դարձնել հայոց երկիրը...

Նախ հրամայեց զորքերին պատշաճ տարածութուն հետու պահել, ապա սկսեց գանահարել Վաշիրին այնքան, մինչև խոստացավ իր բոլոր զորքին այնտեղ կանչել։ Հարվածների

սաստիկ ցավից [Վաշիրը] հրաման ուղարկեց իշխաններին և զորապետներին շտապ իր մոտ գնալու։ Պարսիկ գրագրին էլ կաշառք խոստանալով՝ [Վահանը] հրամանը այնպես գրել տվեց, որ շուտափույթ գան, որպես թե հույները հանկարծակի մեզ վրա են հարձակվել։ Եվ Վաշիրի մատանին էլ տալով [ներանց], ուղարկեց հեռվում թողնված զորքերի մոտ։ Ապա հրավերք հղեց թիկունքում եղած զորքին, և կոշուների պատրվակով իշխաններին մեկ-մեկ խորանն էին տանում ու դրլխատում։ Եվ ոչ-ոք չիմացավ Էդելությունն այնքան ժամանակ, մինչև որ [ներանցից] մեկը մազապուրծ փախստական իր բանակը հասավ։ Բայց երբ Վահանը հասկացավ, որ կատարվածը հայտնի դարձավ, դարանամուտ մարդկանց լուր ուղարկեց՝ հետևի կողմից հարձակվել նրանց վրա։ Եվ փախցրին նրանց մինչև Կոթի ձորաբերանի բերդը։ Դարանամուտներից ամենավերջինները նույնիսկ ընդհարվեցին նրանց հետ, բերդի մարդիկն էլ ներսի կողմից դուրս գալով նրանց դեմ՝ քարերով ու գլխով բոլորին անխնա կոտորեցին։ Հարյուր մարդ միայն փախստական եղած հասան մինչև Ապահունիք, սակայն դարան մտածները նկատեցին, հարձակվեցին և սրանց էլ ձերբակալեցին։

Իսկ վաղ առավոտյան պարսից մյուս զորքն էլ եկավ հասավ այնտեղ՝ րլրի այս կողմը։ Վահանն ընդառաջ եկավ նրանց ու ասաց. — Ամենքդ էլ իջեք ձիերից, թող երիվարները արածեն մինչև երեկո, որովհետև մութն ընկնելուն պես պետք է հարձակվենք հունաց զորքի վրա։

Այդպես էլ արեցին։ Դարան մտածները թաքստոցներից դիմեցին նրանց կողմը, ձիերի երամակը անջատեցին զորքից, քշեցին Արածանիի կողմերը, հանեցին մինչև Քարքե լեռան բարձունքները։ Իսկ պարսից զորքերը հասկանալով իրենց գլխին եկած աղետը՝ միաբերան աղաղակում էին։

— Վայ մեզ, կորած ենք։ Այստեղից էլ գավառի անունը մնաց Կորեանք լեռներ։ Իսկ Վահանի զորքերը մնացածներին քշեցին իջեցրին հենց այդտեղի ձորը, ուր դարանամուտ դիմվորներն էին և երկու կողմից հարձակվեցին, նրանց մեջտեղն առան, բոլորին կոտորեցին և առհասարակ ոչ մեկին չխղճացին։ Միայն քառասուն մարդ [Վահանը] հրամայեց կենդանի թողնել՝ որպես զրուցատար (գուժկան) պարսից արքային։

Հանձնարարեց տանել թագավորին նաև Միհրանի գլուխը՝
այսպես պատվիրելով։

— Այս մարդը, երբ մարդպան եկավ մեր երկիրը, այնժամ
ղործերը դեմ առ դեմ ախոյան կանգնելով՝ խաղաղնդակ էին
ուզում, բայց լկարողացան[ք] գտնել։ Հույներից էլ չհամար-
ձակվեցինք գնալ խնդրել, որովհետև ձեր ոխերիմ թշնամի-
ներն են։ Ձեր զորքի մոտ էլ աչքի անցկացրինք⁷⁴, հեռվից
տեսանք, որ ձերոնց մոտ նույնպես գնդակ չկար։ Ստիպված
կտրեցինք այս գլուխն ու խաղացինք։ Արդ, իմացանք, որ Շա-
հաստանից եկել եք Բուստր քաղաքը, որը երկիր է տափարակ
ու դաշտաձև։ Գիտենք, որ գնդակ պիտի խաղաք. ահավասիկ,
վերցրեք ձեր քրոջ որդու գլուխը և թող ձեզ խաղաղնդակ լի-
նի սերնդից-սերունդ։

Երբ այն քառասուն մարդիկը գնացին և Միհրանի գլուխը
տարան թագավորի առջևը դրին, սաստիկ վրդովվեց ու խո-
րին ամոթանքից պապանձվեց [պարսից արքան]։ Իսկ հա-
ջորդ տարին դարձյալ զորք գումարեց և հոխորտանքով ուղար-
կեց Տարոնի վրա։ Այս նույն տարին էր, որ Իննականյան սր.
Կարապետը սաստիկ երկրաշարժից փուլ եկավ։ Դրա համար
Տարոնի իշխան Մուշեղը մեծ քանակությամբ գանձեր տվեց
և հրամայեց քարակոփ ու ամրակուռ կառուցել։ Սակայն ան-
ընդհատ պատերազմների պատճառով, ինչպես որ պետք էր,
չէին հասցնում կառուցել։ Ուստի [նա] վերաշինել տվեց սուրբ
Կարապետն ու նույն ժամանակ էլ ինքը վախճանվեց։ Նրա
դին ամփոփեցին Արծրունյաց իշխանի կողքին՝ վանքի արե-
վելյան ճակատամասում։

Մուշեղի մահից հետո նրա իշխանական աթոռին նստեց
Մամիկոնյան տան իշխան Վահանը։ Ուստի հավաքվեցին եկան
Գլակա վանքը, սուրբ Կարապետում ցնծության մեծ տոն կա-
տարեցին՝ բազում քահանաներով ու եպիսկոպոսներով. նա
էլ տասներկու՝ գյուղ աղատ [հայտարարեց] ու նվիրեց վան-
քին՝ ջնջելով դրանց անունները արքունական դիվանից։

Նույն տարում վախճանվեց նաև Գլակա վանքի վանահայր
Երանելի տեր Թողիկը. նա թաղված է Հայրաբլուրում, որ
դտնվում է եկեղեցու աջ կողմում՝ Ավետյաց և Ասնի⁷⁵ բլուր-

⁷⁴ Ձեռագրերի մեծ մասում տասներկուսի փոխարեն տասներեք... (Վ. Վ.)

ների մեջտեղը։ Նրա աթոռին նստեց Արժրունյաց իշխանի և Մարիամ տիկնոջ* որդի մանուկ Ստեփանոսը։ Սա Տարոնի գաղառի եկեղեցիներում բազում նորոգություններ կատարեց և կանոնաւորութիւն մտցրեց։ Բոլոր եպիսկոպոսներից նրան ավելի բարձր էին դասում, քանզի փառավոր հովիվ էր իր հոտի, սրբազույն էր վարքով, մանավանդ, որ իրեն ենթակա երեք հարյուր իննսուն և ութը կրոնավորներ ուներ։ Եվ իր առարինի ու սուրբ վարքի պատճառով բոլորը նրան իբրև մի նոր Հովհաննէս Կարապետ էին համարում։ Սա էր, որ աղաւթից սուրբ Կարապետին լուսաբերաց կլանող գաղանների բերանները կապկպել և այդպես էլ եղավ։ Սա էր հանդիմանողը Հարքի իշխանին, որը իր հարազատ եղբոր կնոջ հետ էր ամուսնացել։ Համոզեց նրան հեռանալ [եղբոր] կնոջից, դարձրեց կրոնավոր և նրա ձեռքով եկեղեցի շինել ավեց թիւ ավանում։

ՊԱՏՃԵՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՎԱՆԹԱՆԳԻ ՏԱՐՈՆ ԳԱԼԸ ԵՐԵՍՈՒՆ ՀԱԶԱՐՈՎ ԵՎ ՊՈՐՊ ԲԱՂԱՔՆ ՈՒ ԳԱՀԱՐ ԱՄԵՐՈՅԸ ԿԱՌՈՒՑԵԼԸ

Պարսից թագավորը երկրորդ անգամ երբ շարժվեց գնաց հույների դեմ, այնժամ մտաբերեց Միհրանի՝ իր քրոջ որդու մահը և նրա հորեղբայր Վախթանգին երեսուն հազար ընտիր հեծելազորով ուղարկեց հայոց երկիրը՝ [Տարոն]։ Սա եկավ հասավ Ապահունիք⁷⁶, նստեց այնտեղ և հարկահավաքներ ուղարկեց Հարք, Հաշտենք և Մուշ գաղառներն ու պահանջեց նրանցից արքունական հարկերը։ Բայց այդ երկրների իշխանները նրան թուղթ գրեցին և ասացին.

— Եթե Վահանը կլինի քեզ հարկատու, ապա կլինենք նաև մենք և կվճարենք հարկերը. ապա թե ոչ՝ այստեղից պիտի ամոթահար վերադառնաս։ Այդ ժամանակ Վախթանգը խրոխտաբար հոխորտալով՝ կողմնապահներ է թողնում Ապահունյաց երկրում և սաստիկ բարկությունից կատաղած, գալիս

* Նա, որք նահատակվեց (Մ. Ք.)։

հասնում է Տարոնի քարձունքին [որ Տարոնի գլուխ է կոչվում]։ Գալով այնտեղ տեսնում է, որ մի քնդարձակ ու խիստ վայելուչ և [հարմարավետ] դաշտավայր է. սկսեց այնտեղ քաղաք կառուցել, այգիներ ու բուրաստաններ տնկել։ Վերաշինել տվեց Այուն[ա]կերտ մեծ քաղաքը⁷⁷, Պարսկաստանից իր կնոջը՝ Պորպե[ս]ին բերել տվեց այնտեղ և նրա անունով էլ քաղաքը վերակոչեց Պորպե, որ մեր լեզվով համեմդ է նշանակում։ Եվ մատուռի դռանը, որ Սահակ Մեծ Պարթևի ձեռքով էր հիմնադրված, պարսկական ասորուշանը հաստատել տվեց։ Այնուհետև քարձրացավ Տավրոս լեռան վրա, կառուցել տվեց այնտեղ մի մեծ ամրոց և կոչեց Գահար, որովհետև [ներանցից] շատերը՝ վայրի գազաններից սարսափահար, այնտեղ գահավեժ եղան, կարծելով թե հեծյալներ են⁷⁸։ Ապա Գ[ո]ռոզ լեռնաբլրի վրա մի ավան կառուցել տվեց իր Գոկգուռոս որդու անունով և կոչեց այն Գոգոս⁷⁹։

Դրանից հետո [Վախթանգը] սուրհանդակ հղեց Վահանի մոտ և այսպես ասաց.

— Քաջարազուկ և հզոր Վահան հսկային՝ դիցն օգնականությամբ, ողջույն... Թեև իմ եղբորորդու մահվան համար շատ տրտմեցինք, սակայն հույժ զարմացած ենք ձերդ մեծության իմաստությունը տեսնելով։ Ահավասիկ, ես եկել եմ հանուն սիրո. եկ ինձ մոտ և խոստացիր երդմամբ տալ (զհարկն դիմոսական) տերունական հարկը, նաև հնազանդ լինել արքային [պարսից], նրա նկատմամբ շարիք լիսորհել. և ես կյանքդ քեզ կբաշխեմ, թույլ կտամ հայոց մեծ իշխանի այդ փառքդ պատվով վայելիս։ Ողջ եղի՛ր, դիցն օգնականությամբ...

Այնժամ Վահանը պատասխանեց և այսպես ասաց.

— Վախթանգիդ՝ վախկոտ ու տմարհի, ամենուրեք աղբ ճաշակող խոճկորների ցեղից սերված, քեզ ողջույն։ Իհե՛ն Միհրանիդ մահվամբ շատ խնդացինք, բայց նույնպես էլ քո անմշտությանդ վրա լաց եղանք, որովհետև նրա մահվան բոթը լսեցիր, ապա նոր միայն ճանաչեցիր իմ բազկի զորությունը, որ Աստծո կողմից է շնորհված ինձ։ Եթե սիրով ու բարեկամությամբ ես եկել [մեզ մոտ], ապա կհուշդ ինչո՞ւ բերեցիր։ Եթե արու զավակներ ես ցանկանում ունենալ մի՞ր տղա-ճարդկանցից։ Կամ թե իրո՞ք սիրո պատճառով Լկա՞ր, իմ այդ հաղաքն ու բերդը ինչո՞ւ վերակառուցեցիր։ Սակայն դիտեմ.

որ խոսքդ սուտ, շնաբերան ես և վայրահաշ [խածնող]: Ինք-
նակամ կյանքդ մահվան ես դատապարտել: Լսիր խոսքս,
դուքս եկ մեր երկրից և գնա խաղաղությամբ. ապա թե ոչ՝
մահը, որով պիտի քեզ սատակեցնեմ, աշխարհն ամբողջ տես-
նելով [կզարհուրի]:

Բայց նա՝ [Վախթանգը] զայրացած նրա վրա, Մուշ քա-
ղաքն է ուղարկում վեց հազար զինվոր⁸⁰: Այնժամ Վահանին
տեղեկացրին, թե Ռահանը վեց հազարով քեզ վրա է գալիս:
Նա էլ գիշերով շարժվեց գնաց մինչև Մծմատտի (իմա՝ Մրծ-
մակա ուտ) աղբյուրը, ուր եկել և իջևանել էին: Եվ հանկար-
ձակի՝ սրերի բերանն առած, կոտորեցին նրանց: Չկարողա-
ցան [ներանք] նույնիսկ իրենց ձիերին մոտենալ, քանի որ
Վահանի որդի Սմբատը մեջտեղից արշավելով, անզատեց
զորքերից չորս հազար երիվարներն ու անցկացրեց Արածա-
նիից այն կողմ՝ Հաշտենից գավառը:

Երկու հարյուր ընտիր նժույզներ էլ՝ իբրև նշան առաջին
հաղթության, ավարամաս ուղարկեց սուրբ Կարապետին, նաև
իբրև հրախայրիք՝ քանդի ինքն այնտեղ էր մկրտություն ստա-
ցել: Իսկ Վահանը [պարսիկներին] քշեց դեպի մորուսները,
մեծ մասին սրախողխող արեցին. երկու հարյուր հոգու էլ
[ներանցից] մերկացրին ու շամբուսների մեջ ընկղմեցին:

Այդ ժամանակ Հաշտենից իշխանն իր ձեռքի տակ ունեւր
վեց հարյուր զինվոր, Պալունյաց իշխանը՝ երկու հազար և
երկու հարյուր, Արջուց իշխանը՝ չորս հազար, Ողնուտի իշ-
խանը՝ հինգ հազար և ինքը՝ Վահանը՝ ութ հազար: Նրա որդի
Սմբատն էլ տասը հազար զինվոր ունեւր. բոլորը միասին՝
քսանութ հազար⁸⁰:

Այս բոլոր զորքերը ենթարկվում էին Վահանին, սակայն
րաժանել էր և ամեն կողմերում էլ սահմանապահ զորք թո-
ղել: Այդ նույն օրը նրա մոտ կար միայն երեք հազար զինվոր:

Եվ բազում նախճիր գործեց այնտեղ Հաշտենից իշխանը.
աճապարանքով կտրեց Ռահանի գլուխը, իսկ նրա զորքին
փախուստի մատենելով՝ շատ խիստ նեղեցին: Ուստի ետ դար-
ձան [ներանք] և աղաչեցին իրենց կյանքը խնայել և խոստա-

⁸⁰ Այդ մասին տե՛ս ներքևում բաց. № 80:

ցան [իրենք] հարկ վճարել: Բայց Վահանը այսպես ասավ նրանց.

— Հանձնեք մեզ Ռահանի գլուխը և մենք ձեզ ազատ կարձակենք: Այնժամ նրանք տարակուսած՝ այդ վիճակից ելք էին փնտրում և չէին կարողանում գտնել, որովհետև փնտրում էին իրենց մեզ Ռահանի գլուխը, բայց չկար: Ուստի բերեցին Ռահանի որդի Վահին և հանձնեցին Վահանին: Այդ ժամանակ Հաշտենից իշխանը՝ ինքն առաջ եկավ և ասաց նրանց. — Կամ Ռահանի գլուխը տվեք մեզ, կամ երեսուն հազար դահեկան:

Նրանք էլ բերին տվին երեսուն հազար դահեկանն ու ազատ գնացին: Սակայն, երբ Վահանը նայեց ու տեսավ, որ բոլորը ազատ զնում են, աստվածային նախանձախնդրությամբ ու շարությամբ լցվեց նրանց հանդեպ. հարձակվեցին նրանց վրա ու սկսեցին անխնա կոտորել: Իսկ նրանք վայնասուն բարձրացնելով գոչում էին. — Առ ի՞նչ (ինչո՞ւ դարձյալ) պատերազմեք բորբոքում, ով դազրախոսներ (իմա՝ պոռոտախոսներ): Իսկ այդ տեղն էլ ավելի անվամբ Առինչ կոչվեց: Մնացածներին էլ այնտեղ հարթավայրում սփռելով՝ սաստիկ կոտորած գործեցին: Նրանք էլ, որ փախան-ազատվեցին, հինգ-վեց հարյուր հոգի հազիվ թե լինեին: Մրանք գնացին և եղածը մի առ մի պատմեցին Վախթանգին: Նա էլ դայրացած հրամայեց գլխատել բոլոր նրանց, որ կենդանի վերադարձան: Եվ այնտեղ եղած վեց հազարից ոչ մեկն էլ չմնաց:

Այնժամ Վախթանգի դայրույթն ու ցասումը դարձավ Վահանի դեմ: Այս անգամ նրա դեմ ուղարկեց Ասուրին՝ ութ հազարանոց մի բանակով: Նրանք եկան, բանակ դրին Մեղտի գետի ափին և պատգամաբեր ուղարկեցին Վահանի մոտ. և պատգամաբերը այսպես [խոսեց].

— Ո՛վ դու, շարաքարո գալլ Վահան, մի՞թե չես դիտակցում, որ ծառա և [հարկատու] ես Արյաց արքային, ինչո՞ւ այդ աստիճան անամոթաբար հանդգնում ես: Եկ, ասում էմ քեզ, մեղմացրու բարքդ, խոնարհաբար հարկդ վճարիր, ասլա թե ոչ, շան մահով պիտի մեռնես:

Վահանը՝ լսելով այդ խոսքերը, վերցրեց վեց հազար մարդ և իր Սմբատ որդու հետ միասին գնաց պատերազմի:

Երբ գնացին հասան ու բանակ դրին միմյանց հանդեպ,

այնժամ Ասուրը սկսեց բորբոքել Վահանի զայրույթը՝ նրան զայլ անվանելով: Իսկ նա պատասխանեց.

— Հիրավի է, որ այդ անունն ես տալիս ինձ, քանզի գալիս եմ շարունակ կոտորում, զնում և դարձյալ գալիս: Ապա սկսեցին մարտնչել միմյանց դեմ: Պատերազմը հրք թեժացավ, Վահանի որդի Սմբատը միշտ աչքն Ասուրի վրա էր պահում, և հանդիպեցին իրար: Բայց Ասուրը նկատելով, որ իր առջև կանգնածը մի պատանի է, քամահրեց նրան այսպես.

— Քարապաշտ հարճորդի (բիճ), հեռու քաշվի՛ր դեմիցս, որպեսզի ես իսկական տղամարդկանց հետ մենամարտեմ: Իսկ Սմբատը պատասխանեց.

— Դու ծնունդ ևս սատանայի և հիրավի են քեզ Ասուր կոչում, քանզի սուրդ ոչինչ է, և հենց հիմա կտրիճիս հետ ուժդ փորձելով՝ կճանաչես քո կնամարդի լինելը: Եվ այս ասելով՝ նետվեց դեպի նա. նախ կտրեց Ասուրի ձիու գլուխը, դետին տապալեց նրան, ապա սուրը ճոճելով հարձակվեց նրա վրա, կտրեց նրա գլուխն ու վեր քարձրացնելով ասաց.

— Փա՛ռք քեզ, Քրիստոս, փառք, փա՛ռք քեզ սուրբ Կարապետ, որ զորավիգ եղար կործանելու թշնամուս: Եվ մինչդեռ նա խոսում էր այդպես, ինը հոգի թշնամիներից շրջապատել էին Վահանին՝ նրա հորը, և ինչպես անտառի կաղնուն, անխնա տապաքահարում էին: Այնժամ Վահանը սկսեց թուլանալ և ձայնը քարձրացնելով որդուն կանչել.

— Ո՛ւր ես, որդյակ իմ՝ Սմբատ, հասիր օգնության. քանզի նա այդ ժամանակ ութսուն և ութ տարեկան էր: Բայց այդ միջոցին Սմբատը քաջարար առաջ նետվելով գոչեց.— Զորավիգ լե՛ր մեզ, ով սուրբ Կարապետ: Եվ այն կողմից, ինչպես արժիվ սրաթոփչք, դիպի նա սուրաց, մի հարվածով կտրեց Ասուրի որդու գլուխը թիկնախառն ու գետին տապալեց. մյուսներին էլ այս ու այն կողմ ցրիվ տալով՝ իր հորը փրկեց:

Այնժամ զորացավ Վահանը, ոգևորված առաջ արշավեց. և որովհետեւ տերը նրանց ձեռքը մատնեց պարսկական զորքին, մինչև արևամուտ կոտորած արին ու [մյուսներին էլ] հալածական դարձրին: Եվ այսպես ութ հազարից հրեք հազարը միայն կենդանի Վախթանգի մոտ հասան, որը տեսնելով այդ՝ լուռ ու մունջ մնաց և մինչև հաջորդ տարին ոչինչ չձեռնարկեց: Այս նույն տարին վախճանվեց քաջ Վահանը՝

[հայոց] եկեղեցու նախանձախնդիր վրիժառուն։ Ապա կարգադրեցին տանել նրա դին Գլակա վանքը, ուր և կա թաղված՝ սուրբ Կարապետի դռան մոտ։

Հաջորդ տարի Վախթանգը քսան հազար զորք գումարեց և ուղարկեց Սմբատի դեմ՝ այս պահանջով, թե էկ կամ պատերազմենք, կամ հնազանդվիր ու մեզ հարկատու դարձիր։ Իսկ նա (Սմբատը) ինը հազարանոց մի բանակ կազմեց և դուրս եկավ նրա դեմ պատերազմի։ զնաց հասավ մինչև Անտաք⁸¹։

Հինգ հազարը թողեց այն բլրի վրա, որը Մահու (Մահվան) ագարակ է կոչվում և ինքը մնացածով ելավ զնաց նրա դեմ՝ նրան գրգռելու մտքով։ Վախթանգն էլ կարծեց, թե բոլորը [այդքանն] են միայն և նրանց դեմ ուղարկեց ընդամենը ինը հազար հոգի։ Զորքերը գիշերով եկան և շրջապատեցին նրանց⁸²։ Եվ նա (Սմբատը) կամեցավ [հենց այդ գիշեր] հարձակվել նրանց վրա, սակայն իր մոտ գտնվող քահանաները արգելեցին, բայց նա չլսեց։— Ես վստահ եմ Աստծու կողմից, ասաց, որովհետև միամտությամբ, [անկեղծ հոգով] ենք հավատացել ու ծառայել սուրբ Կարապետին, ուստի նա մեզ աշխարհող չի անի։ Եվ գիշերվա կեսին ջահերով դուրս եկան ու հարձակվեցին Պարսից զորքի վրա։ Այստեղ հանկարծակի երևաց մի սպիտակափառ հերախոր ծերունի, որի մազերից լույս էր ճառագում և մոտենալով քաջ Սմբատին ասաց։

— Քաջալերվեցե՛ք, որդյակ իմ և մի երկնչեք, քանզի սուրբ Կարապետն է մեր թիկունքում պատրաստ կանգնած և ինքն է պատերազմում մեզ հետ միասին։ Եվ այս իրողությունը ոչ մեկին թող անհավատալի չթվա, քանի որ նրանք (թշնամիները), սկսել էին միմյանց դեմ մարտնչել և միմյանց կոտորել։ Այդ մեր տերն ինքն էր նրանց դեմ պատերազմում։ Եվ այնքան շատ կոտորվեցին այնտեղ, որ արյան հեղեղներ գոյացան, ուստի և սլզգտեղն էլ թիլ⁸³ կոչվեցավ։ Իսկ երբ ավարտեցին վերջացրին կոտորածի գործը՝ այդ ամբողջ բաղձության, երկու հարյուր մարդ միայն կենդանի թողեցին, որպեսզի ուրիշներին զրուցաբար լինեն գիշերը երևացած այն մարդու մասին, որովհետև իրենք թշնամիներն էլ տեսան նրան։ Իսկ ինքը [Սմբատը] առնելով ձիերի ամբողջ երամակը ուղարկեց Մուշ, իր որդուն (սա իր մորական պապի անունով

Վահան Կամսարական էր կոչվում)⁸⁴, որպեսզի քաղաքի ողջ հետևակ զինվորներին շուտափույթ հեծյալ դարձնի։ Եվ նա կազմեց մի հեծյալ գունդ՝ Երկու հազար հինգ հարյուր հոգի և դուրս բերելով ուղարկեց Սմբատ իշխանի մոտ։ [Սմբատը] ութ օր շարունակ խույս էր տալիս և իր զորքն էր կազմում ու դասավորում։ Ութ օրից հետո Վախթանգը եկավ հասավ այնտեղ՝ պատերազմի դաշտը. և վաղ առավոտյան պատրաստվեցին ճակատամարտի։

Այստեղ Սմբատը Երկու հազար հեծյալ զինվորներ անշատեց զորքից և գիշերով գաղտնի անցկացրեց պարսիկների թիկունքը՝ նախապես պատրաստած թաքստոցը։ Երկու հազար էլ անցկացրեց բլրի հակառակ կողմը. և այսպես երկու կողմերից գաղտնի բանակներ կազմեց ու պատրաստ պահում էր։ Ապա ինքը մնացած ութ հազարը առանձին ճակատների բաժանելով՝ դասավորեց մինչև լուսարաց, որպեսզի գաղտնի դարանի մասին ոչինչ չհասկացվի և վաղ առավոտյան փութանակի ուղիղ թշնամու վրա շարժվեց։

Երբ սկսեցին պատերազմել միմյանց դեմ, սկզբում հաղթությունը կարծես նրանց կողմն էր թեքվում և [խիստ] նեղեցին Սմբատին։ Այնժամ Սմբատը բարձրացավ լեռան կատարը և կանչեց ինչպես առյուծ. «Ո՞ւր եք, իմ քաջեր, հապա՛, առաջ եկե՛ք։ Զորքերը լսելով՝ ամեն կողմից դուրս թափվեցին ու հարձակվելով՝ բոլոր կողմերից շրջապատեցին պարսից բանակը։ Եվ այնպես խտացավ ու բորբոքվեց ճակատամարտը, որ նույնիսկ իրար ճանաչելը անհնարին դարձավ. միայն փողերի ձայնից և դրոշների տեսքից էին տարբերում միմյանց։

Բայց ահա, երբ միմյանց դեմ դուրս եկան Վախթանգն ու Սմբատը, Վախթանգն ասաց. — Կանգնի՛ր, հարճորդի, թեպետ և շատ-շատերի ջնջեցիր, այսօր, սակայն, իմ քաջերի ձեռքից քեզ պրծում չկա. մեք սրերը պիտի կտոր-կտոր պառատեն ձեզ բոլորիդ։ Իսկ Սմբատը հարձակվելով՝ խփեց կտրեց նրա ազդրի սոնապանը, խոցեց նրան ուժգին և կամենում էր դեռ տին տապալել։ Բայց Վախթանգը հասցրեց տեղով հարվածել նրա կրծքին, որը ցցվեց նրա լանջապանի մեջ, բայց ներս չթափանցեց։

Այնժամ Սմբատը ձայնը բարձրացնելով՝ գոչեց.

— Ով սուրբ Կարապետ, այսօր էլ ցույց տուր զորութիւնդ ծառաներին քո, քանզի հանուն քո և քեզ հավատարիմ երկրպագողներին ենք նահատակվում։ Եվ տեղով ուժգին հարվածեց Վախթանգի թիկունքին, պատռեց [երկաթյա] զրահը և սրտի մեջ մխրճելով՝ մյուս կողմից դուրս բերեց, ապա հանեց սուրը, թափով խփեց կտրեց Վախթանգի գլուխը, սակայն բռնել շհասցրեց, քանզի բազմաթիվ մարդկանց վրայով այն կռում թռավ [գլուխը]։ Այդ միջոցին Վախթանգի ծառաներից մեկը վերցրեց գլուխն ու սկսեց փախչել։ Մմբատը հասավ նրա ետևից ու մուրճով հարվածեց նրա գագաթին, սաղավարտը գոգվեց և գանգի ոսկորը ներսից պատռվեց։ Մուրճը այնպես խորը մտավ սաղավարտի մեջ, որ հաղիվ կարողացավ քաշել հանել։ Նա էլ գլուխը նետեց ու ինքն ընկավ մեռավ։ Վախթանգի ծառաներից մեկ ուրիշը գետնից վերցրեց գլուխն ու սկսեց փախչել։

Իսկ Մմբատը հետապնդելով նրան ասաց. — Ով անմիտ պարսիկներ, շտեպ՝, թե ինչպիսի մահով կործանվեց ձեր զորապետ Վախթանգը։ Իսկ դուք, որ այդպես հավատարիմ ծառաներ եք՝ նրա գլուխն առնելով փախչում եք, իմացե՛ք, որ այդպես պարտավոր եք լինել... Եվ ծառան [սարսափահար] ետ դարձավ, նետեց գլուխը Մմբատի կրծքին ու ասաց.

— Տա՛ր, խորովի ու կե՛ր։ Բայց վայ ձեզ, որ վաղն այլևս չկա, որ սպանեք։ Իսկ Մմբատը գլուխն առնելով՝ հետապնդեց պարսիկին, հասավ ու ասաց. — Այ տիրասոյաց պարսիկ, ինչո՞ւ քո գլուխը չես տալիս քո տիրոջ գլխի փոխարեն։ Արդ, քանի որ այդպես տիրասոյաց եք, ուստի ես կհեռացնեմ այդ գլուխը քո վրայից։ Այդպես ասելով՝ խփեց կտրեց նրա գլուխն ու նետեց ցած, ապա մեծավ հաղթությամբ վերադարձան բլուրը։ Զորքերն էլ շրջապատելով պարսիկներին, բոլորին կոտորեցին ու նույն տեղում վայր թափեցին, և ոչ մեկը նրանցից կենդանի չմնաց, բացի այն չորս հարյուր հոգուց, որոնք ուղտապաններ էին։ Նրանց հրամայեց շապանել, այլ վերցրեց նրանցից հազար քառասունչորս ուղտ և ութ հազար ձի ու ջորի։

Իսկ երբ ավարտվեց պատերազմը, հրամայեց նրանց դիակները լցնել ձորերն ու հեղեղատները. և բլրի անունն էլ կոչեցին Մահու բլուր։ Ապա Մմբատն առավ իր զորքն ու

գիշերով ելավ գնաց Պորպ քաղաքի վրա: Զինվորները գիշերով մտնում էին տները. որ տանը պարսից լեզվով խոսող էին դառնում՝ սպանում էին անխտիր:

Սվ ապա բոլորի քթերը կտրեցին և լարի վրա շարելով՝ բնիկն Սմբատի առջևը դրին: Համբեցին քթերը ու տեսան, որ բոլորը քսանշորս հազար էին՝ մարդ, կին և երեխա: Իսկ Վախթանգի կնոջն ու որդուն առան տարան Այծից՝ բերդն ու պահեցին այնտեղ: Ապա լուր ուղարկեց [Սմբատը] պարսից նոսրով թագավորին ու ասաց.

— Կամ հինգ տարվա (այլ օրինակներում՝ տասնհինգ) հարկը կտաս ինձ, քանի որ զորքդ ու [ներանց անասունները] իմ երկրի հացն ու խոտը կերան. և փայտի արժեքը, որ իբրև վառելիք օգտագործեցին, և շրինը, որ խմեցին, և այն տաճարների գինը, որ իմ հայր Վահանը այրեց քո զինվորների պատհառով, և սապոնի գինը՝ հիսուն հազար դահեկան, որով քո զորքերի գիշահոտ (գարշահոտ) ու արյունաթաթախ զգեստները լվանալ տվեցինք ու հագանք: Ապա թե ոչ՝ գամ հարյուր մարդով քո վրա և ամբողջ Պարսկաստանը գերեվարեմ բերեմ Տարոնում լցնեմ. և քո այդ կուռքերի տեղն էլ բերեմ շներին կապեմ, որ դրանց փոխարեն ձեզ համար հաշեն: Արդ, ինչ որ ասացի, բոլորը շուտափույթ ուղարկի. իսկ եթե ոչ՝ կտեսնես ինչ եմ բերելու քո գլխին: Նոսրով արքան, սակայն պատասխան չտվեց: Այն ժամանակ Վախթանգի եղբայր Սուրենը առավ հարյուր հազար դահեկան, ինը հազար էլ մարդ իր հետ վերցնելով՝ եկավ Տարոն, որպեսզի փրկագին տա և աղատի իր եղբոր կնոջն ու որդուն: Սմբատն քնդառաջ գնաց Սուրենին, սիրով ընդունեց նրան և առավ տարավ Մուշ:

Տասն օր այնտեղ մնալուց հետո Սուրենը խոսք բաց արեց իր եղբոր որդու մասին, թե որտե՞ղ է: Իսկ նրանք ցույց տվեցին բերդն ու ասացին, թե՛ այնտեղ է: Սվ նա հարցրեց. — Ի՞նչ է անում, այծարա՞ծ է այնտեղ, թե դիվարած: Սմբատը ծիծաղեց Սուրենի աղի, [օրամիտ] խոսքի վրա³⁵ և հրամայեց [Վախթանգի] կնոջն ու որդուն բերել նրա առջև: Երբ բերին եկան, Սուրենը դառնալով Սմբատին ասաց. — Ով հզոր իշխանդ հայոց աշխարհի, այս կնոջն ու նրա որդուն շնորհ արա

³⁵ Այլ օրինակներում՝ Արծուից (Մ. Թ. 1):

պարսից արքային: Բայց Սմբատը պատասխանեց և ասաց.
— Պարսից արքային մի սատկած շուն անգամ իբրև շք-
նորհ [անվճար] չեմ տա, որ տանի ճաշ պատրաստի և ուտի,
թող թե դրանց տամ: Բայց քեզ կտամ, եթե գնել ես ցանկա-
նում. ապա թե՛ ոչ, երեքդ էլ գնացեք Արծրունիք և այնտեղ
այծեր արածացրեք: Սուրենը, սակայն, քանզի իմաստուն
մարդ էր, խոհեմաբար ասաց.— Ով բարեպաշտ իշխան, ոչ
թե աշտերիդ, այլ եթե դռանդ շներին անգամ մեղ արածաց-
նել տայիր, դարձյալ փառք ու պարծանք էր մեզ համար, քա-
նի որ քո դռանն ենք: Իսկ եթե կամենում ես լսել ինձ՝ ահա-
վասիկ, վերցրեք այս հարյուր հազար դահեկանը, երկու հա-
զար ուղտերն ու հինգ հազար պարսկական նժույգները և
շնորհ արեք մեզ հանձնել այդ կնոջն ու իր որդուն:

Այնժամ իշխանը պատասխանեց.— Այդ բոլորը, ինչ այս-
տեղ ես բերել, իմն է. քո գլուխն էլ կարող եմ ուտերիցդ վե-
րացնել և ինչ ունես, բոլորն էլ գրավել: Բայց եթե [սրանք]
քեզ համար թանկ են, ապա ինքդ քրիստոնյա դարձիր և ինձ
էլ մի [հնարով] պարսիկների մոտ տար, և դրանք էլ թող
քեզ լինեն: Հապա թե ոչ՝ այնժամ ինքներդ ձեր գլխի ճարը
տեսեք: Իսկ Սուրենը նրա առջև բերել տվեց հարյուր հազար
դահեկանը, ուղտերն ու ձիերը և հանձնեց իշխանին: Բայց
Սմբատն ասաց նրան.— Շատ եմ հավանում բերածներիդ,
սակայն հարյուր ութսուն հազար դահեկանի լուր (զուտ, մի-
այն)⁸⁶ փայտ են տարել Քարքե լեռան [լանջերից], շորս հա-
զար դահեկանի խոտ են կերել այդ դաշտերից, քսան հա-
զար դահեկանի եղջերուներ, եղնիկներ և նապաստակներ են
որսացել մեր անտառներից ու հանդերից. հացի ու ջրի գինն
էլ ձեզ եմ բաշխում: Բայց որ երկու տարի շարունակ եա-
ռանի, Ասորեստանի, Մուրհայի (Մուրխայի) անուշահամ գի-
նին մեզանից կտրել էին և իրենք էին արբենում, այդ թող
տան: Ապա նաև վեց զավառների հարկը, նաև քաղաքի ամ-
բողջ եկամուտը, որը կերել սպառել են՝ լրիվ շորս հազար դա-
հեկան, թող բոլորը տան. դու՛ ինքդ էլ Քրիստոսի սուրբ հա-
վատն քնդումիր, ինձ էլ պարսիկների մոտ առաջնորդիր,
[այն ժամանակ] նրանց քեզ եմ բաշխում:

Շատ տրտմեցավ Սուրենն ու երեք օր շարունակ ոչինչ խո-
սել չկարողացավ, սակայն Սմբատը սփոփեց նրան տսելով.—

Մի՛ տրտմիր, ամեն բան քո ցանկությամբ կանեմ, բայց միայն եկ միասին անցնենք գնանք մեր եկեղեցիներում ուխտի: Եվ դորքն առած՝ գնացին անցան Արածանի գետի այն կողմը, [Վախթանգի] կնոջն ու որդուն էլ իրենց հետ տարան: Բայց որովհետեւ հաղտնամտարար ցանկանում էր խաբել պարսիկին⁸⁷, Սմբատը իր որդի Վահանին թողեց գետի այն կողմը, որպեսզի եթե [նրանցից] որեւէ մեկը փորձի այն կողմն անցնել, նա տնմիջապես սպանի:

Այնժամ ինքն իր զորքը, թվով շորս հազար այր, թողեց Մեղտիում, իսկ պարսիկներին էլ՝ Արտից գյուղ կոչվող անդաստանում, առավ իր հետ հինգ հարյուր ղինվոր, նույնչափ էլ Սուրենին թույլ տվեց ունենալու իր հետ և միասին անցան գնացին դեպի վանքնրը: Երբ եկան հասան այնտեղ, ուր սր. Խաչի գաղտնարանն էր, ձիերից իջան և աֆապս հետիոտն շարժվեցին դեպի վանքը. քանզի երիվարներով այն կողմն անցնել անհնարին էր, ձորի արևելյան կողմը դժվարանցանելի [մացառուտ] էր ու զառիվայր՝ մինչև եկեղեցին. մանավանդ, որ սուրբ Գրիգորն ու մեծն Տրդատը շամարձակվեցին երիվարներով այդտեղից անցնել, ապա ուրիշ որեւէ մեկն ինչպե՞ս էարող էր հանդգնել:

Ահա, երբ եկան մերձեցան վանքերին, սր. ուխտի պաշտոնյաները (վանականները) նրանց ընդառաջ եկան և արգելեցին ներս մտնել եկեղեցի [անհավատ] Սուրենի պատճառով: Դրա համար շատ զայրացավ Սմբատը և զառնալով Սուրենին ասաց. — Դուք՝ պարսիկներդ, այնքան պիղծ եք, որ այս մայրիկներին անգամ արժանի չեք, ուր մնաց, թե ապրելու արժանի լինեք: Եվ Վարազը, որ Պալունյաց իշխանն էր, հարձակվեց նրանց վրա, սրով կտրեց Սուրենի գլուխը, իսկ պարսից մյուս երկու իշխաններին ծառերից կախելով խեղդամահ արին, [նրանց] շորս հարյուր ղինվորներին էլ անխրտիր սրի քաշեցին: Քանի որ Պալունյաց իշխանի զորքերը թաքնված էին Մեծամորի կողքին՝ բլրի մոտ գտնվող փոքրիկ ամրոցում, երեք հարյուր մարդ էլ Անտաքի ներսում, ուստի սրանք հեծան նրանց (պարսիկների) ձիերը և իջեցրին մինչև Մեծամոր. նրանք էլ, որ դարանում էին, դուրս եկան և երկու կողմերից մեջտեղն առնելով՝ այն հինգ հարյուր մարդկանց բոլորին կոտորեցին:

Ապա շտապեցին կտրեցին ձիերի երամակը պարսից զոր-
քերից՝ ավելի քան երկու հազար երիվար*, և Սրյանց ձորովն
ի վեր տարան։ Սրանք այն մարդիկ էին, որ Արտից գյուղի
ամրոցում էին և գիշերով դուրս եկան ու երիվարներին ան-
ջատեցին նրանցից։ Իսկ մնացած զորքը հետամուտ՝ հետիոտն
հասան այնտեղ, որ կոչվում է Գողոց աղբյուր։ Այստեղ ձիա-
գողերը ետ դարձան՝ նետ-աղեղներով ու պարսաքարերով
հարվածեցին ու սպանեցին [նրանցից] հինգ հարյուր և քսան
մարդ։ Իջան սրանց երիվարներն էլ վերցրին, խառնեցին
մյուսներին և բոլորը եղավ երեք հազար։ Բայց պարսիկներից
ոմանք ձորը մտնելով՝ հետամուտ եղան նրանց մինչև հասան
անտառին։ Այստեղ հանկարծակի հարձակվեցին ձիագողերի
վրա և սկսեցին կոտորել։ Իսկ ձիագողերից նա, որ ավագն էր
և իրեն էլ Սերեմ էին կոչում, ետ դարձավ և սուրը հանելով
սկսեց ինքը միայնակ պատերազմել նրանց դեմ, մինչև ըն-
կերները ետ դարձան։ Բայց մինչև եկան հասան Սերեմն ար-
դեն սպանվեց, որովհետև [թշնամու] նետը խոցել էր նրա
սիրտը։ Նույն ձորում էլ [նրան] թաղեցին. և այն տեղի ու
անտառի անունն էլ մնաց Սերեմաձոր։

Նրա ընկերները, սակայն, քարերով ու նետերով հարձակ-
վեցին թշնամիների վրա, բազում մարդկանց քարակոծ անե-
լով սպանեցին, իսկ մնացածները փախստական եղան գնացին
հավաքվեցին մի քարայր տեղ և ճաշկերույթի նստեցին։ Այդ
ժամանակ մի հեծյալ խումբ՝ թվով հարյուր հիսուն մարդ,
որսորդության նպատակով դուրս ելան Ողական ամրոցից ու
եկան այդ կողմերը։ Երբ տեսան պարսկական զորքին՝ քան-
դի անհոգ լինելով [զվարճանում էին], միահամուռ հարձակ-
վեցին նրանց վրա և ոչ մեկին թույլ չտվին իրենց երիվար-
ներին մոտենալ, այլև շրշապատելով՝ նույն հացի սեղանի
վրա բոլորին սրախողխող արին, թվով հինգ հարյուր և ութ
մարդ։ Եվ քանզի այդպես զումարված-ժողովված կոտորվե-
ցին, ուստի այդ տեղի անունն էլ ժողով կոչվեց։

Մինչդեռ այս բոլորն այսպես եղավ, Սմբատն ու Պալուն-
յաց իշխանը զորքերով թաքնվեցին ձորում մի անտեսանելի

* Այլ օրինակներում փախստած ձիերի քանակը երկու հազար հինգ
հարյուր է (Մ. Թ.)։

տեղ և մի հագու ուղարկեցին Մեղաի, թե շտապ եկեք դրանց վրա: Ապա հարյուր մարդ էլ ուղարկեցին պարսից զորքին զորոհելու: Երբ պարսիկները տեսան սրանց, միասին գրոհ ւզին նրանց ետևից և ուր որ է հասնում էին: Բայց նրանք խուսափեցին, և երբ եկան ելան բլուրն ու հասան Մմրատի մոտ, պարսից զորքը սկսեց կուտակվել ու բազմանալ նրա ու վարազի շուրջը: Իսկ նրանք ծունր իջնելով օգնության կանչեցին սուրբ Կարապետին՝ խոսելով այսպես.— Հիշի՛ր մեզ, քվ սբ. Կարապետ, ու երախտիքը մեր և ինչպես հեռավոր տեղերում օգնության հասար մեզ, ապա մոտիկ տեղում նույնպես հասիր: Եվ աստվածային օգնությունը հասավ նրանց թիկունքից: Ապա ճակատ կազմեցին հենց բլրի վրա՝ Մմրատը աջ կողմից և վարազը՝ ահյակ, ու սկսեցին արնահեղությունը. և արյամբ թաթախվեցին իրենք էլ, իրենց երիվարներն էլ: Այնքան հեղեցին, որ արյունից մածուցվեց սուրը Մմրատի ամի մեջ և դաստակից էլ կոտրվեց ու չկարողացավ պոկել, որովհետև արյունը [սառչելով] պինդ էր մածուցվել: Եվ հենց պարսիկները նկատեցին, թե սուրը կպել է ամի մեջ ու կոտրվել, և նա մի այլ սուր չի կարող բռնել, ուստի ձայն տալով իրար կանչում էին.— Աճապարհ՛ք, քանզի մածուցվեց սուրը քաջի և կոտրվեց սուրը, որ նրա ձեռքումն էր, և իր աստվածն իսկ իրեն կապկապեց:

Եվ անհամար բազմությամբ շրջապատեցին նրան ու անխնա հարվածում էին: Ինչպես որ շոր փայտն է ճեղքվելիս ճարճատում, այնպես ճարճատում էին նրանց սրերը Մմրատի գլխին: Իսկ նա բարձրագույն կանչում էր.— Վա՛յ ձեր քաջությանն ու արիությանը, որ իմ գլուխը կտրելու չափ իսկ զորություն չունեք՝ բոլորդ միասին: Նա այդպես ասաց, որպեսզի քնդմիշտ հիշվի այդ խոսքը: Սակայն հասկացավ, որ հույժ սաստկացնում են [ճնշումը], ուստի ձայն տալով ասում էր.— Ո՛ւր ես, քաջաբազուկ և սարսափ թշնամյաց՝ իշխանդ Պաշունյաց, իմ ծերության օրերի գավազան, առաջ սլացիր ինչպես հզոր արծիվ, քանզի անդղննշն ու բվեճներն են շրջաւլատիլ ինձ...

Իսկ նա լսելով՝ թողեց ձախ թևն իր որդի Վահանին³⁸, նա, որ Վահանահովիտը կառուցել տվեց, և արծվի նման կռնչա-

լով այնպես սուրաց նրանց վրա, որ նրա ձայնից երիվարենքն անգամ դողացին. և աստօռն օգնականությամբ, Սմբատի թիկունքի կողմից հասնելով՝ այնպես ուժգնորեն տեղով հարվածեց պարսկի թիկունքին, որ երիվարի ողնաշարի հետ միասին կտրելով՝ մյուս կողմից դուրս հանեց. և մինչև կհասցնեի հանել [տեղը], նա ընկավ ու մեռավ: Եվ քանի որ շկարողացավ տեղը հանել, ծաղր[անքով] ասաց՝. «Գնա՛, շափի տեղդ, իմացի՛ր թե քանի՞ կանգուն է նրա հասակը, որպեսզի որևէ մեկը ստեղծվ չխաբի՝ թե երեք կանգուն է»:

Ապա Սմբատը թեժ կռիվի միջից մի կողմ քաշվեց ու հրամայեց բիրել մի պարսիկի. իր ձեռքի վրա պարսկի գլուխը կտրել տվեց, որպեսզի տաք արշունով ողողվի և թուլանալով պոկվի բռնատեղից (այսինքն՝ ափի միջից):

Եվ այդպես էլ եղավ: Այնժամ Սմբատը առավ մի այլ սուր, հեծավ մի ուրիշ նժույգ, բայց հանկարծ նկատեց, որ [թըշնամիներից] վեց հազար մարդ շրջապատեցին յուրայիններին, որ ընդամենը հինգ հարյուր էին: Հասկացավ խեղություն, որ երիվարները այլևս չեն կարողանում շարժվել, կանգնել են. անմիջապես խփեց մի պարսկի, ցած գլորեց ձիու վրայից և մատուցելով այն վարադին՝ ասաց. — Հեծի՛ր, իշխանդ Պալունյաց: Նա էլ ոտքն իր ձիու վրայից շուռ տալով, մյուսը հեծավ: Եվ այդ քանը տեսնելով պարսիկ զորքերը խիստ զարմացան, թե ինչպես են կարողանում այդպես փութանալի փոփոխել երիվարները: Եվ այդպես շարունակ այդ զարհուրելի պատերազմի ընթացքում անընդհատ փոխում էին իրենց ձիերը: Իսկ թշնամու զորքը նրանց շուրջը շարունակ կուտակվում, շատանում էր. սակայն սրշափ թշնամու զորքերը նրանց շուրջը բազմանում, [ավելի շատանում] էին, այնքան իրենք նրանց շրջապատման մեջ ավելի հանգիստ էին: Եվ այնքան կիտվեցին, որ եզրերում գտնվողները [նրանց] մոտենալու տեղ իսկ չէին գտնում: Այնժամ Սմբատի զորքերից ոմանք սկսեցին երկյուղել [թուլանալ]. բայց աստվածային տեսիլքով, կարծես, հանկարծահաս երևաց նրանց աչքին մյուս Սմբատը՝ Հաշտենից իշխանը, դեպ իրենք սուրալիս, որ իր

* Հավանաբար Սմբատը (Ս. Ք.):

Հետ քերում էր նաև Սմբատի որդի Վահան Կամսարականին ու վեց հազար քաջամարտիկ էլ նրա հետ միասին:

Նրանց տեսնելով՝ ձայն տվեց Վարադ իշխանն ու ասաց. — Քաջորդի Վահան, որտե՞ղ էիր, որ ավելի վաղ չեկար մեզ օգնության: Եվ Վահանը արտասովախառն ձայն տալով ասաց. — Ո՞ւր է, կենդանի է արդյո՞ք իմ բաղձալարչար այն ժերունի հայրը, թե՞ արդեն երկինք փոխվեց՝ տիրոջ մոտ իր հանգիստն առնելու: Իսկ Սմբատը լսելով այդ՝ ձայն տվեց. — Որդյակ իմ, Վահան, մեր սուրբ Կարապետն էր ինձ թիկունք և զորավիգ, այլ ինչպե՞ս պիտի ես պարսիկների ձեռքով մեռնեի: Լսելով այդ՝ Վահանը իր գոհությանը հայտնեց աստծուց, ապա ուղիղ դիմացից արշավելով հարվածեց, ճեղքեց թշնամու հոծ բազմությունը, մտավ դորքի մեջ ու սկսեց ծավալվել (իմա՝ կոտորել, ջարդել — Վ. Վ.), մի թևում ինքը, իսկ մյուսում Հաշտենից իշխան Սմբատը: Եվ իրենց մեջտեղն առնելով՝ սկսեցին ոչնչացնել նախ պատերազմադուխտները* (ծայրաթևեր), ապա իրար վրա բերելով՝ բոլորեցին պարսկական ամրոցը՝ դորքին և մեջերն առնելով՝ սկսեցին անխնա կոտորել, մինչև արևամուտ: Պարսիկներից ազատվեցին միայն երեք հ. ըստ հոգի, որոնք մեջտեղից սողոսկելով, փախստական գնացին: Բայց քանի որ նրանց նժույգները մնացին, իրենց զ. դառադդի մտան մի ձորի մեջ ու թաքնվեցին այնտեղ: Մահից փրկված՝ [թմրեցին], ննջեցին մինչև մյուս օրվա կոտորը: Բայց հայոց իշխանի զորքերը եկան, նրանց երեսներին չույ՝ ցանեցին, արթնացրին և տարան Մեղտի, ուստի և այդ ձորն էլ Թմրածոր կոչվեց: Ապա Սմբատը հրամայեց մեռածների դիակները կիտել իրար վրա՝ մոտակա մի բլրի կատարին, որը Վարադի զործած կոտորածի պատճառով կոչվեց Վարադա[կա]բլուր: Իսկ իրենք եկան իջևանեցին Վանքի գյուղը, որին նաև Կենաց վայր էին անվանում: Երբ մտան գյուղը, բնակիչները երգով ու պարով ընդառաջ եկան նրանց: Բայց չևտո, երբ դիակներն սկսեցին նեխվել, նրանք դրա վրա էրգ հորինեցին (շեք կապեցին), ու ասում էին. —

1 — գրչագիրն ունի ... դղւթի պատերազմին:
2 — գրչագիրն ունի ... պատերազմական գլուխներ: Տճ՝ 89 բառաբացումներ (Վ. Վ.):

— Կերան գազանները մեռածների մարմիններն ու
գիրացան.

Կուզն աշնքան կերավ, որ փքվեց ինչպես արջը,
Եվ աղվեսը հպարտացավ՝ առյուծից առավել,
Գայլը, քանդի խիստ շատակեր էր, պալթեց,
Իսկ արջը, քանի որ կերտծն իսկույն դուրս է տալիս,
սովից մեռավ.

Անզղները, քանզի շատ ազահ էին, ...
Նստեցին և այլևս վեր կենալ չկարողացան,
Մկներն աշնքան շատ կրհցին [լցրին] ծակերը, իրենց
ոտքերը մաշեցին...

Այս ամենը երդով ասում էին, ուստի և նրանց դեմ հան-
դիման եկողները կատարվածին տեղեկանալով՝ գյուղի անու-
նը Շիրականիք (Շերանիկ) կոչեցին։ Իսկ այն պարսիկներին,
որ [Սմբատը] կարգադրեց Մեղտի տանել, պատվիրեց նրանց
բոլորի վերքերը բուժել, բազում քանակությամբ գանձ, ձի
ու պենք տվեց նրանց և իսաղաղությամբ հանապարհ դրեց դե-
պի Պարսկաստան՝ օրպես պարսիկներին պուցատար։ Ապա
իրենք ելան քարձրացան տերունական տաճարը, անբավ հա-
րըստություն ընծայեցին Աստծուն սուրբ Կարապետի վանքում
և մեծավ ցնծությամբ դարձան իրենց օջախները։

Այդ նույն օրը վախճանվեցավ երանելին՝ Ստեփանոսը և
կա թաղված այնտեղ՝ Հայրաբլուրում, մյուս երանելի հայրե-
րի կողքին։ Այնժամ Վահանը Մամիկոնյանց, Պալունյաց և
Հաշտենից Լախակոպոսներին իր հետ առած եկավ վանքը։

Գլակա վանքի վանահայր ձեռնադրեցին Եպիփանին, որը
Դվինի հարթավայրից էր եկել ու բնակություն հաստատել
վանքի անապատում։ Սա քաներկուերորդն էր [այստեղ],
Ստեփանոսից հետո⁹⁹։ Սա էր, որ մասնակցեց Հերակլ կայսեր
իր թագավորության իններորդ տարում գումարած կրոնական
ժողովին և բազում հայրապետների նշովեց¹⁰⁰։ Նույն պիղծ
աղանդի¹⁰¹ պատճառով էր, որ Հաշտենից Լախակոպոսը հա-
լածվեց ու փախավ Հունաց երկիրը։ Եվ մարդասեր Քրիստո-
սին փառք հավիտյանս, ամեն։

* Այդ մասին տե՛ս Սեբեոսի, ինչպես նաև Ասողիկի պատմածները։

** Իմա՝ քաղկեդոնությունը։

ՏԻԳՐԱՆԻ [ՏԱՐՈՆ] ԳԱՆՈՒ ԵՎ ՀՈՆԸՆԿԵՑՈՒՄ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՑԱԾ ԿՈՏՈՐԱՆԻ ՄԱՍԻՆ՝

Դարձյալ Խոսրովը զորք գումարեց և իր Տիգրան Մեծ զորավարին քսան հազարանոց մի բանակով ուղարկեց Մամիկոնյան տան [իշխան] Սմբատի դեմ: Երբ սա եկավ հասավ Ապահոնիք, Սմբատին կանչեց իր մոտ: Իսկ Սմբատը իր որդի Վահան Կամսարականին ուղարկեց իմանալու, թե ի՞նչ է ուզում: Երբ սա գնաց ու իմացավ իրերի հանգամանքը, սլատասխան հղեց իր հորը, թե. — Սա մերթ բարի է խորհում մեր մասին, մերթ էլ չար: Բայց տես, որ մեզանից պահանջում է Մուշեղ իշխանի ու քո հայր Վահանի նշխարները, նաև Վարադակի պատերազմի ժամանակ սպանված Վախթանգի կնոջն ու որդուն: Իսկ եթե շտապ, ասում է, կգամ, ձեր պաշտամունքի օջախները քարուքանդ կանեմ, կբրեմ ու կավիրեմ, ձեր եկեղեցիները կբախտուն (կռատուն) կդարձնեմ, և ձեզ էլ շղթայակապ արքունի դուռը կբռնեմ: Այդ բոլորը այսպես ասաց, և ինքն էլ Հաշտենքի կողմից է պատրաստվում մեզ վրա գալ: Ուստի ես նրա ետևից կգնամ, իսկ դու էլ հավաքիր մեր ամբողջ զորքը, գնա սուրբ Կարապետ, այնտեղի կրոնավորներին աղաչանք արա, որպեսզի աղոթեն առ Աստված մեզ համար: Ողջ եղիր՝ տիրոջ կամքով:

Սմբատն առավ ընթերցեց նամակը, եկավ հասավ սուրբ Կարապետ, ծունր իջավ սրբազան սեղանի առջև, իր ձեռքերը դեպի վեր կարկառեց, «կսեց արտասվել ու խոսեց այսպես.

— Արթնացի՛ր, տե՛ր և արթնացրո՛ւ զորությունը քո: Լավ ականջ դի՛ր այս խոսքերիս, նայի՛ր, տեր և մի՛ լռիր, մի՛ հանգստացիր, քանզի շափազանց շատ խրոխտացավ թշնամին մեզ վրա: Եվ այնուհետև թող որ կամքդ լինի: Աղաչում եմ, սակայն, հիշի՛ր թեկուզ հանուն այս ուխտի սրբության կրած մեր քաղում շարչարանքները, որպեսզի փառավորվի քո անունը միշտ և հավիտյան:

Այսպես խոսեց, ապա հրամայեց բերել տասներկու սուր և դրեց բեմի առջև, քանի գեռ պատարագն էին մատուցում: Երբ պատարագն ավարտվեց, իր ձեռքն առավ դրանք ու

ասաց.— Ահա, տեր [հավատում ենք զորությանը քո, որ եթե նույնիսկ այս սրերը խմոր դառնան օտարների սրերի հանդեպ, դարձյալ քո հրամանով կհաղթենք նրանց]⁹²։ Այո՛, տեր, հոգնեցիր, ձանձրացանք անարգ ու անօրին պարսիկներին կոտորելով։ Նույնիսկ նրանք, որ մեր սուսերները ժանգից ու արյունից էին սրբում, նրանք էլ հոգնեցին։ Այլև հուսանք, որ ինչպես ստեղծեցիր, այնպես էլ [զորավիգ] կլինես։ Այսպես խոսեց և ելավ գնաց հավաքեց իր զորքը՝ ինը հազար ինը հարյուր և քառասուն հոգի*, ապա գնաց իջավ Հաշտենից գավառի Գրեհն (թե՛ Գրեհն) կոչված գյուղը։ Իսկ Տիգրանը եկավ իջևանեց Հոնրնկեցում և Սմրատի մոտ պատգամաբեհներ առաքեց ու ասաց.— Վե՛ր կաց, ե՛կ ինձ մոտ և մի՛ վախեցիր, այլև դանձ ու մեծություն կստանաս ինձանից։ [Աքքայական] պսակ կդնեմ գլխիդ և քեզ հայոց մարզպան կըղարձեմ, միայն թե Մուշեղի ու Վահանի ոսկորներն ինձ տաս։

Բայց Սմրատը բռնեց պատգամաբեհներից մեկին, երկաթյա մի շամփուր շիկացնել տվեց, փաթաթեց այն իբրև պսակ նրա գլխի շուրջն ու ասաց.— Սպասիր, տեսնենք, թե քո գլխին պսակ դնելու համար ինձ ի՞նչ պարգև պիտի դա։ Ապա հրամայեց բռնել նաև նրա հետ եկած բոլոր մարդկանց ու կտրել նրանց գլուխները։ Եվ այդպես էլ վարվեցին, և նրանց գլուխները [գցելը]** տեեց մինչև կեսօրվա ժամի վնցը։ Իսկ գյուղի անունն էլ այդ պատճառով կոչվեց մոգուց գերեզման, որը նույն Մոգտունն է***։

Ապա Սմրատը բարձրացավ մինչև լեռան բարձունքը, որին Սերեմավայր են կոչում և բանակ դրեց Տիգրանի հանդեպ։ Նրա երեկոն իջավ, Սմրատի օրդի Վահան կամսարականը գնաց, կտրեց Տիգրանի օրդու և նրա հետ էլ երեք իշխոսների գլուխները, որովհետև միևնույն խորանում էին թաքնված և գլուխներն առած՝ տարավ գնաց իր հոր մոտ։ Բայց նորից վերադարձավ, եկավ նույն տեղը և դադտադոդի գնաց մտալ խորանի

* Այլ տեղում՝ ինը հազար ութ հարյուր ութսուն... (և գրչագրում)։

** Հավանաբար կտրված գլուխներն ու մարմինները տանում էին հեռու, մոտակները և կորցնում այնպիսի Այգսե տեղեր է հատկանշել։

*** Վ(Ս—ուեեն ՇՄոկկուստ, որ ափսիս ճիշտ է՝ Մեկունս, Մոկունք։

ներսը, Տիգրանի մոտ: Տիգրանը տեսնելով մերկացրած սուսերը նրա ձեռքին՝ չհամարձակվեց որևէ մեկի ձայն տալ և կարծեց, թե եկել է ինչ-որ բան, [կարասիք] գողանալու: Սակայն Վահանը հանկարծակի բերելով նրան, հապշտապ վերցրեց մի բարձ, դրեց նրա (Տիգրանի) բերանին և ինքն էլ նըստեց վրան, որպեսզի չկարողանա ոչ մի կերպ շարժվել: Այնժամ ներս եկավ Վահանի թիկնապահներից մեկը, կտրեց Տիգրանի գլուխը: Ապա հավաքեցին այնտեղ եղած ամբողջ կահկարասին, թանկարժեք ակնեղենները, ընտիր սուսերներն ու առան գնացին:

[Տեսնելով այդ] հայոց զորքերը շատ ուրախացան և մեծ գոհությամբ մատուցեցին տիրոջը: Բայց նաև ապաշավեցի՞մ, [ստորջացան], քանզի իշխանների գերեզմանները [թշնամու կողմից] կողոսկարվել էին:

Իսկ Վահանը՝ հնարամտորեն գործելով, վերցրեց երկու հարյուր կաշվյա ասույար, դրեց դրանք հարյուր ամեհի ջորիների վրա, ասպարներից յուրաքանչյուրի այս ու այն կողմից երկաթներով ամրացրեց և առավ քնաց մինչև հոնաց (հոների) բանակի մոտերքը՝ որպես թե ինքը Տիգրանին է փոխարինում և իր ձեռքի տակ շուրջ ութ հազար զինվոր ունի: Եկավ ու բանակ դրեց Տավրոսի* լեռների հանդեպ մի քարաբլուր տեղ. դրանք** ջոկված, զատված էին ուրիշ բանակներից⁹³: Եվ ահա, առավ Վահանը հարյուր ամեհի ջորիները, տարավ հասցրեց [նրանց] բանակի հենց կողքը. և յուրաքանչյուր տասը ջորու ետևից մեկական մարդ էր գնում: Իսկ երբ հասան խառնվեցին բանակին, նրանք, որ ջորիներին էին վարում, սրերով խթանեցին ջորիներին ու բաց թողին նրանց վրա, իրենք էլ նրանց ետևից հասնելով, սկսեցին սաստիկ կոտորածը: Բոլոր կողմերից շուրջանակի հնչեցնում էին փողերը և իբրև թե պատերազմողներին օգնության էին կանչում: Պարսկական⁹⁴ զորքերը պատերազմական փողերի ձայնը լսելով՝ զարհուրեցին, սարսափեցին, սաստիկ վայնասուն բարձրացրին, որովհետև ասպարների [բախման] զրնգոցից, զորքերի գոռում-գոչունից, փողերի խլացուցիչ ձայնից խրտնած

* Պետք է լինի Տարոնի (Մ. Թ.):

** Իմա՝ այդ ութ հազար զինվորները:

ըորիները այս ու այն կողմ էին արշավում: [Թշնամու] զորքերն էլ կարծում էին, թե հեծյալներ են. ամեն ոք միայն վաչ էր կանչում, քանզի մարդկանց հետքերը չէին էլ տեսնում, որովհետև տերն՝ ինքն էր նրանց դեմ պատերազմում:

Արդ, քանի որ մնացած զորքերի մոտ անցնել չկարողացան՝ գիշերը սաստիկ խավար լինելու պատճառով և բոլորովին էլ չհասկացան, որ դիմացը քարաբլուրն է, որովհետև աստվածն էր հիմարացրել նրանց, ուստի իրենց երիվարների թողած՝ ուղիղ դեպի քարաբլուրը փախուստի դիմեցին: Եվ սկսեցին վեմերի ահալոր բարձունքից ի վայր գահավիժել: Նույնիսկ չհասցրին հասկանալ, թե ի՞նչ տեղի ունեցավ, մինչև իսպառ դադարեցին նրանց աղաղակներն ու ճիչերը:

Իսկ հայոց զորքերը, երբ տեսան, որ բոլորը խորտակվեցին ու ձայներն էլ լռեցին, իրենք վերադարձան շուտափույթ նրանց բանակատեղը և եղած մթերքն ու գանձերը ամբողջությամբ հավաքեցին: [Վերցրած] ուղտերն ու ձիերը ուղարկեցին Պալունյաց գավառը. և երիվարների, ուղտերի ու գրաստների թիվը՝ բոլորը միասին տասն և ութ հազար հաշվեցին, որ ծածկեց ամբողջ գավառի գետնի երեսը: Երբ առավոտը բացվեց, պարսից մյուս զորքերը տարակուսի եկած սկսեցին փնտրել Տիգրանին ու նրա որդուն, բայց չգտան: Այնժամ փախստականների հետքերով գնացին, փնտրեցին և տեսան նրանց նույնպես գահավիժ եղած ու մահացած: Ուստի միաբերան իրենց [իշխան] զորադուխ կարգեցին Միհրխոսարովին*։ Ապա մեծավ բարկությամբ դարձյալ զորք կազմեցին և պատերազմի պատրաստվեցին:

Իսկ Սմբատը Վահանին երեք հազար մարդկանցով ուղեկալ (կողմնապահ) էր թողել և երկու հազար հոգի էլ երեք⁹⁵ կողմերից դարանակալ էր կանգնեցրել. ինքն էլ մնացած զորքն առած՝ սկսեց պատերազմի նախապատրաստվել: Այլ թեք հանձնեց Պալունյաց Վարազ իշխանին, քանզի սա այնքան հզոր էր, որ ամեն մի մարդու մեկ հարվածից ավելի երբեք չէր կրկնում: Զախ թեև էլ հանձնեց Հաշտենից իշխանին. իսկ Վարազի որդի Վահանին թողեց իրեն թիկնապահ: Եվ այսպես կազմ ու պատրաստ երկու կողմերից եկան միմյանց

* Լ.— գրչագիրն ունի՝ «զՄիհրան ևսսրով» ձևով:

դեմ: Երբ Սմբատն ու Միհրիստոսը՝ եկան դեմ դիմաց ու սկսեցին մեկը մյուսի գլխին հարվածներ տեղալ, այնժամ [պարսից] զորքը մեղվի նման թափվեց Սմբատի վրա: Եվ սկսեց թուլանալ Սմբատը, որովհետև շատ ծերացած էր. ուստի ձայնը բարձրացնելով գոչեց.

— Որտե՞ղ ես, որդյա՛կ իմ, Վահան, հասի՛ր օգնության..., Իսկ Վահանը ձայն տալով սուրբ Կարապետին գոչեց.

— Ահա, հասավ ժամը օգնության, ով Մկրտիչ Քրիստոսի Հովհաննես. ցույց տո՛ւր մեր սուրբ կրոնավորաց աղոթքների զորությունը: Եվ այդպես ասելով՝ ինչպես քաջա[սիրտ] առյուծ հարձակվեց ու անմիջապես ցիր ու ցան արեց իր հոր շուրջը կիտվածներին: Իսկ Սմբատը ոգի առած՝ բարձրացրեց սուրը, ուժդին հարվածեց, կտրեց նրանց ավագի (զորավարի) գլուխը թիկնախառն ու գետին գլորեց:

Ապա ետ դարձան, հարձակվեցին մնացածների վրա ու փախցրին մինչև թաքստոցները: Այդ կողմից էլ դարանակավածները հարձակում գործեցին և երկուստեք մեջտեղ առնելով՝ համբանքով երեք հազար [կտրված] գլուխ այն քարն ի վայր գլորեցին⁹⁶, որը Հոնընկեց էր անվանվել: Ապա երեկոն իջավ և պարսից մնացած զորքը դեպի Հաշտենից կողմերը փախստական գնացին՝ թվով ութ հազար հոգի: Իսկ [մեքոնք] այստեղ հաղթության մեծ հանդես կատարեցին, սաուգեցին, թե իրենցից որչա՞փ և ի՞նչ էր պակասել: Ուստի և այնտեղի անունն էլ Հանդիսյանք կոչվեց⁹⁷: Սմբատը, երբ տեղեկացավ նրանց՝ դեպի Հաշտենք փախստական գնալու մասին, անմիջապես կարգադրեց զորքով հետամուտ լինել նըրանց, և շուտով հասան: Երբ բանակ դրեցին միմյանց դեմ, խորհուրդ արին և նախատրամադրություն հենց նույն գիշերը հարձակվել պարսիկների վրա: Բայց մինչդեռ սրանք այստեղ ապաստւմ էին, Ապահունիքում գտնվող պարսկական զորքից երկք հազար հոգի եկան հասան ու այնտեղ միմյանց խառնվեցին⁹⁸: Ահա, Տարոնի հայկական զորքերը, երբ տեսան, որ Ապահունիքից եկածները միացան պարսիկներին, հուսալքվեցին⁹⁸: Ահա, Տարոնի հայկական զորքերը, երբ տեսան, որ գտնելով Մարաուց փողով (խանդակներով) դեպի ցած գնացին, մինչև Արածանի գետի ափը և այնտեղ բանակ դրին: Իսկ

պարսիկները նրանց հետապնդելով՝ սեղմեցին դեպի գետը և խիստ նեղեցին: Այնժամ Սմբատը իր ամբողջ հույսը Աստծու վրա թողնելով, սկսեց այսպես խոսել.

— Գիտեմ, ով տե՛ր, քո մարդասիրությունը, որ կա հանդեպ մեզ վաղուց ի վեր: Արդ, նայի՛ր ու տե՛ս, թե ինչպե՞ս են զննեցնում մեզ պարսիկները⁹⁹: Եվ այդ ասելով խաչակնքեցին ու հարձակվեցին թշնամիների վրա: Այն ժամանակ երեւիաց նրանց այր մի ահեղ, ու լուսավոր. և մազերից նրա լույս էր ճառագում: Նրան տեսնելով քաջ Վահանը իսկույն հասկացավ, որ սուրբ Կարապետն է և ոգևորված հարձակվեց թշնամիների վրա. կտրեց-անշատեց նրանցից երեք հազար հոգի ու իր առջևն արած՝ տարավ անցկացրեց Աստեղունքի կողմերը: Եվ շրջապատած՝ տարան նրանց մինչև այն եռյն եկեղեցու դիմաց, որ նրանք ցանկացել էին դեռ [այն ժամանակ] ներս մտնել և բալոր կրոնավորներին կոտորել: Սակայն տիրոջ զորությունը տապալից նրանց և ձորից այն կողմ անցնել չկարողացան. ուստի և դրանից հետո նրանց ընկած տեղը Այծսան կոչվեց¹⁰⁰: Իսկ պարսից մնացած զորքը եկան հասան անտառին, որ վանքին դիմահայաց էր և թաքնվեցին այնտեղ: Բայց Վահանը աճապարեց այնտեղ, և բոլորին սրի բերանն առած կոտորեցին ու ոչ մեկին կենդանի չթողեցին: Ուստի և այդ տեղի անունն էլ Մահու առիթ (Մահուառիթ) կոչվեց: Սակայն այդ օրը բազում աշխատությունից խիստ հոգնեց Սրմբատը: Դրա համար էր Պալտունյաց Վարազ իշխանը շտապեց թիկունքից նրան օգնության և նրանց զորքին իրենց առաջն առնելով՝ ոմանց գետավիժ արին, մյուսներին [հալածական] բերին իջեցրին այն վայրը, որը այժմ Կուրա[ն] է կոչվում: Եվ նրանք, որ փախստական գնացին, նրանցից էլ նրիվարները մնացին: Ուստի և Պալտունյաց իշխանը բազում մարդկանցով հետամուտ լինելով՝ շատերին կոտորեցին: Արդ, երբ եկան հասան պարսիկներին, Պալտունյաց իշխանը դառնալով նրանց ասաց.

— Ինչո՞ւ դադարեցաք. փախչեի՛ք, որսե՞սդի մենք ավելի հեշտությամբ կոտորեինք: Եվ նրանք պատասխանեցին.

— Մենք կորանք ու չպարզեցանք: Հենց դրա համար էլ այդ տեղը Կուրա[ն] է կոչվում: Եվ սկսեցին նույն տեղում

մեկ-մեկ բռնել ու թլպաները կտրել¹⁰¹, Համբանքով հազար վեց հարյուր ութսուն հոգու թլպաները կտրեցին, իսկ մյուսները՝ շուրջ երկու հազար հոգի, փախան գետը լցվեցին ու այնտեղ խեղդվեցին: [Պարսիկներին] մի մասին էլ Սմբատի զորքերը ոչնչացրին. նրա գունդը անցավ գետից այն կողմը, դիմեց դեպի Հովեանք և հետապնդեց լեռան կողմերը փախչողներին: Ամրոցում եղած տղամարդիկ էլ դուրս եկան նրանց ետևից, հարձակվեցին և նետերով, պարսաքարերով ու գլաքարերով սպանեցին երկու հազար ութ հարյուր մարդ: Այդ օրը միայն հազար քառասուն մարդ կենդանի մնաց նրանցից, որոնք փախան գնացին հասան պարսից երկիրը՝ Խոսրովի մոտ: Իսկ նա դարձյալ զորք հավաքեց և ուղարկեց Տարոն:

Այս նույն տարում վախճանվեցավ Սմբատ իշխանը. վերցրին տարան նրան Գլակա վանքը, որտեղ իր հայրերի հանգրստարանն է (դամբարանը). և այժմ էլ կա այնտեղ՝ ս. Ստեփանոս եկեղեցու դռանը: Այս եկեղեցին կառուցել տվեց Ստեփանոսը. նա, որի մայրը հերձվեց (քառատվեց): Այդ [մասին ուրիշ] ոչինչ հայտնի չէ¹⁰²...

Սմբատի վախճանվելու նույն տարում առ Աստված փոխվեց նաև սուրբ հայր Ծպիփանը՝ քսան տարի վանահայրելուց հետո: Նրա աթոռին նստեց Դավիթը՝ երեք տարի, որ քսաներեքերորդն էր¹⁰³ սբ. Գրիգորից հետո: Եվ նույն օրն էլ՝ Դավիթի հայրապետության (իմա՝ վանահայրության — Վ. Վ.), Գլակա սբ. Կարապետի վանքում կնքվեց. [մկրտություն ստացավ] Վահանի որդի Տիրանը:

Այնժամ Վահանը մեծավ ցնծությամբ իր գոհությունը մատուցեց աստծուն՝ անթիվ անհամար խոյեր և այլ խոշոր անասուններ (չորքոտանիներ) զոհելով սբ. Կարապետին: Առատաձեռն ողորմությամբ շափազանց ուրախություն պատճառեց, զվարթացրեց երկրի բոլոր աղքատներին: Ապա փառքով ու պարծանքով վերադարձավ իր հայրենի ոստանը: Եվ մեր հորը՝ Քրիստոսին փառք հավիտյանս, ամեն...

ՎԱՐԴՈՒՀՐԻ [ՏԱՐՈՆ] ԳԱԼԸ ՀԻՍՈՒՆ ՀԱԶԱՐՈՎ ԵՎ ՓԱՆԴԻԿՈՒՄ ՄԵՌՆԵԼԸ

Եվ եղավ, որ տասնութ տարի հետո դարձյալ գծաություն ծագեց Վահանի ու պարսիկների միջև: Այնժամ [նոսրովը]¹⁰⁴ հիշուն հազարանոց մի քանակ հանձնեց Վարդուհրին և ուղարկեց Հայաստան, որոնք մեծ բարկությամբ եկան հասան մինչև Տարոն: Ցանկանում էին անցնել Գլակա վանքը, որպեսզի հանեին այնտեղ թաղված իրենց [նախկին] թշնամիների ոսկորները (նշխարները): Ուստի եկան իշան Մուշ [քաղաքում]: Իսկ Վահանը կանչեց իր որդի Տիրանին և ասաց.

— Որդյակ իմ, երբ մեծության (բարձր դիրքի)¹⁰⁵ հասար, չլինի թե դրա համար գոռոզանաս և մեղսագործ դառնաս: Եվ որովհետև դեռ մանկահասակ ես, չլինի թե կանանց գեղեցկությանը խաբվես, այլ միշտ հիշիր մեր նախնիներին՝ թե որպես սրբությամբ ծառայեցին Աստծուն: Երբեք մի մոռացիր սուրբ Կարապետի ու մյուս սրբերի ծառայությունը, քանզի նրանք էին, որ պատերազմների ժամանակ զորավիգ էին մեզ: Եվ եթե ցանկանում ես երկար ապրել, պղծագործության մի մատնիք քեզ, որպիսին էլ չես իսկ: Եթե ես ընկնեմ այս պատերազմում, ինձ մեր վանքը ասա թող տանեն. իսկ դու սրբությամբ ծառայիր Աստծուն ու նրա կրոնավորներին, որպես և ես ծառայեցի. քանի որ ոչ կանացի գեղեցկությանը խաբվեցի ու անարգվեցի, ոչ զրկեցի կամ նեղեցի տառապյալներին ու աղքատներին: Քանզի ամենքը, որոնք իմ իշխանության ներքո էին՝ տղամարդ, կին, թե երեխա, Քրիստոսի բուշոր հավատացյալներին իբրև եղբոր ու հարազատի էի նայում, խնամքով հոգ էի տանում, ինչպես իմ հայրերն էին արել: Որդյակ, նույնն էլ դու պետք է անես և տերը քեզ զորություն կտա: Այժմ՝ դեպի պատերազմի դաշտը:

Այնժամ [սուրհանդակ] հղեցին Գլակա վանքի վանահայր Գրիգորի մոտ, [որը իմ երրորդն (քսանհինգերորդ) էր և հայրապետական աթոռին նստեց ութ տարի]* և երեք հար-

* Տե՛ս բացատրություն № 103-ը:

յուր հիսունհինգ (ԳՃՄԵ) կնգուղաժոր (վեղարաժոր) կրոնա-
ւորներէի ևս տարան պատերազմի¹⁰⁸։ Եվ երբ խմբվեցին-գու-
մարվեցին պատերազմելու Արածանիի ափին՝ անտառի կող-
մում, որը Կաղամախյաց բլուր է կոչվում, կրոնավորները, որ
մաղեղեն քրճերով ու սևադգեստ էին, յուրաքանչյուր հիսունի
հետ մի ժամհար (կոշնական) դրեցին, որոնցից ամեն մեկը իր
ուսի վրա խաշանշան դրոշակ պահած ունեւր։ Ապա պատե-
րազմի ճակատ կազմեցին միմյանց դեմ՝ զետի մյուս կողմը,
հենց դաշտի մէջ։ Այդ բանը տեսնելով թշնամիները խիստ
զարմացան. իսկ Վարդուհրը, որ կովի մեջ շէր մտել, նրանց
տեսքին նայելով հարցրեց, թե այդ ի՞նչ են [անում]։ Եվ երբ
բորբոքվեց, թեժացավ պատերազմը, Վահանյանք թուլացան
և կամենում էին դիմադարձ լինել, [փախչել]։ Այնժամ նը-
րանք (կրոնավորները) ծունր իջնելով սկսեցին արտասովա-
խառն ձայնով և միաբերան աղաչել Աստծուն և ասում էին.

— Ով տեւր ամենազո՞ր, զորացրո՞ւ մեր պատերազմողնե-
րին և կարկամեցրո՞ւ (թուլացրո՞ւ) մեր թշնամիներին։ Ով
Կարապետ Քրիստոսի, զարթնիր քո ծառաների՝ քեզ պաշ-
տողների ձայնից։ Եվ այդպես խոսելով՝ միահամուռ ոտքի
ելան և սուրբ խաչի նշանը դարձրին ընդդեմ թշնամիներին։
Իսկ [կրոնավորները] կոշնականների հետ միասին դիմեցին
դեպի դաշտը*։ Երբ Վահանը նայեց վանականների զնդին,
տեսավ այնտեղ՝ նրանց աջ թևում մի երիտասարդ, ահար-
կու տեսքով, նրա գլխին ծիրանի թագ և խաչ կար, իսկ հան-
դերձանքից կարծես հուր էր ճառագայթում. տեսավ նաև երկու
թևավոր պատանիներ, որոնք նրա առջևից թևածում էին։ Այս
տեսնելով թշնամիները զարհուրեցին ու հենց այնտեղ գետը
թափվեցին, իսկ նրանք, որոնք կարողացան զետի այն կողմն
անցնել, Մեղտիի կողմը ուշ դարձրին**։

Այնժամ Վահանը ձայն տվեց իր որդի Տիրանին ու բոլոր
ղինվորներին ասելով.

— Ահա, բոլոր արարածների տեւր Քրիստոսն էր, որ հայա-
նըվեց իր ծառայների մեջ, որովհետև ինքն է նրանց, ինչպէս
և մեր ամենքի միակ թաղավորը։ Նա ունկնդիր եղավ իշ-

* Իմա՝ հեռացրին նրանց դեպի հանդերը, գաշտերը (Վ. Վ.)։

** Դիմեցին, փախան դեպի Մեղտիի կողմերը (Ս. Ք.)։

սպասավորներին ձայնին և իջավ որպէս փրկարար նրանց և մեզ. ուստի և քաջարար հետապնդենք մեր թշնամիներին: Բայց անօրէնները տեղ հասնելով՝ գտան տասներկու ծերունի կրօնավորներին և սրախողխող արին. և հենց այնտեղ էլ՝ եկեղեցու դռանը կան թաղված, ինչպէս որ իրենք էին փափագել: Ապա վահանը նժույգին զենքերով հանդերձ կապեց իր մեջքից և անցավ զետի մյուս կողմում [զտնվող] գլուղը¹⁰⁷, որ Պարսից կողմ են կոչում. այնտեղ հավաքվեցին վահանի մնացյալ զորքերն ու կրօնավորները, որոնք նույն տեղում աղոթում էին, մինչև որ իրենց մօտ հասավ այն մարդը, որը բերում էր նրանց առաջնորդի՝ Վարդուհրի գլուխը: Այստեղից վահանը հարձակվեց և հետապնդեց պարսիկներին մինչև դաշտի ծայրը, որի վրա՝ Մատրավանքն է և այնտեղ շրջապատելով մարտի պատրաստվեցին (բռնվեցին): Դեմդիմաց դուրս եկան Վարդուհրն ու վահանի որդի Տիրանը¹⁰⁸. և Վարդուհրը այսպէս ասաց.— Կախարդաստեղծ եք դուք, կախարդությամբ եք պարծենում և դրանով եք ուզում հաղթել պարսից քաջերին:

Պատասխանեց Տիրանը և ասաց.— Եթե [մենք] կախարդ ենք, ապա այդ դու մի կասկածիր, քանզի հենց այժմ ես ձիուդ պոչը (զավակը) քո աչքերի դեմը կդարձնեմ: Եվ ական թոթափել վրա հասավ, հարվածեց-կտրեց ու վայր նետեց նրա (Վարդուհրի) աջ ոտքը՝ սոնապանոք հանդերձ. նա էլ մյուս կողմի վրա թեքվեց ու ցած գլորվեց: Այնժամ Տիրանն ասաց նրան.— Վարդուհրի, ինձ մի մեղադրիր, այդ քո գլուխն էր, որ [ծանրությունից] դեպի ցած հակվեց և քեզ ներքև գլորեց. հիմա ես քո [ձիու] բիռը կուղղեմ, հետո նոր կվերցնեմ: Եվ կտրեց նրա գլուխն ու ծառաներից մեկին տալով ասաց.— Պահիր դրան, երբ իջնենք Մատրավանք, այնտեղ սբ. Կարապետի դիմացը զնդակ պիտի խաղանք, որովհետեւ դա էր, որ անարգում էր նրա սուրբ սպասավորներին: Ապա բոլոր կողմերից շրջապատեցին պարսիկներին, սկսեցին դեռ ու դինքրիվ տալ ու կոտորել: Այնժամ Պալունյաց իշխանը կտրեց անջատեց [պարսից] իշխաններից երկուսին և քշեց-հալածեց դեպի Հաշտենից կողմերը: Փախստական իշխաններից

* Պէտք է լինի դիմացը, հանդեպ (Մ. Ք.):

մեկը, երբ հասավ մի ընդարձակ դաշտավայրի, այլևս պա-
պանձվեց. քանի որ իր զորքերը շատ հեռու էին մնացել. չէր
կարող նրանց [օգնության] կանչել, ոչ էլ կարող էր կռվել
կամ փախչել: Ուստի իր ծառաներից (թիկնապահներից) մեկը
դառնալով նրան ասաց.

— Ինչո՞ւ պապանձվեցիր, ով իշխանն է նա պատասխանեց,
թե Պողակ իշխանն է իմ դիմացը և գնալ ընձ համարձակ-
վում: Սակայն ոչ ոք չիմացավ, թե ինչ պատահեց, հանկարծ
այնտեղ ընկավ ու մեռավ*: Իշխանը կտրեց նրա գլուխը, առավ
նրա որդիներին, որոնց [գերի էր] բռնել, պատվիրեց ուշա-
դիր պահել, իսկ ինքը շտապեց [մյուս] փախստականների
հետևից: Հասնելով մյուս իշխանին ասաց.

— Ընկի՞ր, պարսիկ, ինքդ քո կամքով, իսկ եթե՝ ոչ, կընկ-
նես ակամա: Բայց պարսիկը խույս տվեց փախավ: Վարազ
իշխանն ընկավ նրա հետևից, տեղով ուժգին հարվածեց նրա
թիկունքին, կտրեց մինչև ձիու ողնաշարը և ասաց.— այժմ,
ահա, կընկնես: Եվ փոքր-ինչ էլ գնալով հասավ մյուս փախ-
չող իշխանին ու ձայն տվեց:— Դու քո կամքով, թե՞ ակամա
ես ուղում ընկնել: Սակայն պարսիկը ետ դարձավ և խփեց
կտրեց Վարազի ձիու գլուխն ու ներքև գցեց: Բայց Վարազը
[հետիոտն] հարձակվեց նրա վրա, կտրեց պարսիկի ձիու
ոտքի ջլերը և դռեց:— Դու ես վայր կընկնես... Եվ այդ տե-
ղի անունն էլ դրա համար մնաց Վայրանկանիս¹⁰⁹,

Ապա վերցրեց այն իշխանի գլուխը, որը սրտաճաք եղավ
(պակեաւ-պտպանձվեց), ուստի այնտեղի անունն էլ Պողակ
կոչեցին. առավ իր հետ իշխանի երկու որդիներին, դարձավ
իր որդի Սմբատի մոտ և միասին գնացին իջան Վահանի մոտ:
Վահանն էլ շատ մարդկանց կոտորելուց հոգնել էր: Մնացած
փախստականները սփռվել ու թաքնվել էին հանդերում, ուս-
տի այդտեղի անունն էլ Փանդիկ կոչվեց:

Կրոնավորները նույնպես վերադարձան Կաղամախյաց լեռ-
ներից, և կան բարձրացան մի բլրի վրա, որը նայում է Մատրա-
վանքի դաշտին: Այդ ժամանակ պարսիկ փախստականներից մի
գունդ եկան դիմեցին կրոնավորներին, աղաչում էին, որ

* Հավանաբար վախից սրտաճաք եղավ: Այդպիսի դավեշտական և
որոշ չափով էլ անհիմն բաներ շատ են պատահում տեքստում (Վ. Վ.):

պաշտպանեն ու փրկեն իրենց: Եվ երբ այդ փախստականներին հետապնդող Հաշտենից մյուս զորքերը եկան ու պահանջում էին պարսիկներին, կրոնավորները [գերիներին] շտվին նրանց ձեռքը: Եկավ Հաշտենից իշխանը և հարցրեց, թե հապա որտե՞ղ են պարսիկները: Նրան պատասխանեցին, թե,— «Ահավասիկ, քո սուրբ հայրերիդ մոտ են [թաղցրած]»: Եվ այդ տեղի անունն էլ ուստի Հայրկերտ կոչվեց: Եվ այդպես պատերազմն էլ դադարեց:

Բոլոր փախստականներին հտ տարան հասցրին Մեղտի, այնտեղ հաշվեցին տեսան շորս հարյուր հիսուն հոգի էին: Տվեցին նրանց հրիվարներ՝ բազում գանձերով հանդերձ, և ազատ արձակեցին դեպի Պարսկաստան, որպեսզի այնտեղ պատմեն իրենց [պատահած] սքանչելիքները, որ կրոնավոր սուրբ հայրերի գնդից տեսան: Եվ մեր հայր Աստծուն և Քրիստոսին փառք հավիտյանս հավիտենից... Ամեն¹¹⁰...

**ԾԻԾԱՌԻ ԽԱՉԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԹԵ Ո՞ՒՄ ԿՈՂՄԻՑ
ԲԵՐՎԵՑ, ԻՆՉՊԵ՞Ս ԵՂԱՎ, ՈՐ ԾԻԾԱՌՆՈՒՄ ԴՐՎԵՑ
ԵՎ ԹԵ ԱՅՏ ԲԱՆԸ ԵՐՐ ԵՂԱՎ¹¹¹**

Հերակլ կայսեր թագավորության օրերում շատ հզորացավ պարսից խոսքով արքան, գնաց հասավ մինչև Երուսաղեմ: Քաղաքը կործանեց, բոլոր կտակարանները այրեց, սուրբ խաչը գերեց և առավ տարավ իր հետ Պարսկաստան: Այնտեղ սուրբ խաչն իր սպասքներով հանդերձ փակի տակ դրեց և այդպես մնաց մինչև նրա թագավորության տասնևյոթերորդ տարին: Ապա հզորացավ Հերակլն իր տիրապետության ժամանակներում, արշավեց-գնաց Պարսկաստանի վրա, խոսրովին սպանեց և սուրբ խաչը՝ գերվածքներով հանդերձ հտ վերադարձրեց: Բազում բնակավայրեր [այցելեց ու դիտեց, ըայց] զանց առավ, շհավանեց [այն տեղերում դնել] և բերեց բազմաթիվ մասունքները Հայոց աշխարհին ու մեծամեծ իշխաններին: Երբ գնաց հասավ Երևզնավան բնակավայրը, [Եկեղեցու] սպառավորներից մեկը գիշերը մի մեծ կտոր կտրեց դրանից և ցանկանում էր փախչել, սակայն մի ոմն տնձնավորություն իմացավ այդ և հայտնեց թագավորին: Թագավորը հտ առավ մասունքը նրանից, հրամայեց կտրել նրա

գլուխը, ասլտ իր ամբողջ զորքն առավ, ելավ գնաց Կեսարիա և մասունքը [հանձնեց Կեսարիայի] հայրապետին, որի անունը Հովհան էր, իսկ ինքը շարժվեց գնաց Թագավորանիստ Կոստանդնուպոլիս քաղաքը:

Այդ նույն տարում Կեսարիա գնաց Վահան Կամսարակահը, տվեց երեսունվեց հազար դահեկան Հովհան հայրապետին, առավ նրանից խաչը և բերեց հաստատեց Գլակա սբ. Կարապետի վանքում. դրեց այն դարանում, որը սուրբ սեզանի վրա էր: Այնտեղ էլ մնաց շուրջ վեց տարի: Այդ ժամանակ Արշույց կողմի իշխան Գորգ Շատախոսը՝ այն որ իր մականվան համաձայն իր գավառն անվանեց Շատախ, եկավ Ճարոնի դաշտից մի մարդու մոտ, որի անունը Միծառնիկ էր. նա որ մի փոքր ավան կառուցեց և անվանեց Միծառն: Գորգ իշխանը Միծառնիկին աղաչեց որևէ հնարքով գողանալ խաչը:

— Եկեղեցու վերակացուն քո ազգականն է,— ասաց նրան,— բեր խաչն ինձ տուր և ինձանից վեց հազար դրամ կստանաս: Իսկ սա պատասխանեց.— Դրամը թող քեզ լինի, բայց խաչը կառնեմ կգամ քո երկիրը, կընտրեմ մի ամրակուռ տեղ [խաչի համար] և այնտեղ կկառուցեմ իմ անվամբ մի ավան: Իշխանը համաձայնվեց ու վեր կացավ գնաց իր տունը: Այնժամ Միծառնիկը իր կնոջը, երեխաներին ու ամբողջ ազգատոհմը ուղարկեց Արշույց իշխանի մոտ, իսկ ինքը ելավ գնաց ու իր մտադրություներ հայտնեց եկեղեցու վերակացուին: Սա էլ հանձն առավ, իջեցրեց խաչը պահարանից և նրա (Միծառնիկի) հետ միասին փախավ գնաց [Գորգ] իշխանի երկիրը: Ընտրեցին մի հարմար վայր և կառուցեցին եկեղեցին: Այնտեղ հաստատեցին տնրունական սուրբ նշանը (խաչը) և ավանն էլ անվանվեց Միծառն:

Այս նույն ժամանակներում հայոց Ներսես կաթողիկոսը, որ ժենդյամբ Տալեցի էր և Վաղարշակերտի սուրբ Աստվածածին եկեղեցին* կառուցել տվեց, ելավ գնաց սուրբ խաչին տեսնելու: Վահանը կաթողիկոսին առավ եկավ Գլակա վանքը և խնդրեցին, որ սուրբ խաչն իրենց ցույց տան: Սակայն սպասավորները շատ շարշարվեցին, փնտրեցին, բայց չգտան: Այնժամ իշխանները, կաթողիկոսն ու բոլոր եպիսկոպոսին, չ

* Իմա՝ Զվարթնոցը (Մ. Ք.).

միաձայն ողբացին [խաչի կորստյան համար]: Վահանը յոթ
օր շարունակ ոչ ուտում և ոչ խմում էր: Եվ մինչ եկեղեցու
դռանը ննջում էր, օրն էլ ուրբաթ էր, հենց ինքը՝ Վահանը տե-
սավ, թե ինչպես լուսապսակով օծված մի այր՝ եկեղեցու սե-
մի այս կողմում հայտնվեց և ասաց իրեն.

— Ինձ կողոպտեցին և Արշըր շենացրին. լավ ևս է, որ
թույլ տաս այնտեղ էլ մնա, որովհետև երկիրն այն ամբակուռ
է և այնտեղից գողանալ չեն կարող: Իշխանը՝ խնդությամբ
լցված զարթնեց, աճապարանքով ավետիս տվեց կաթողիկո-
սին՝ թե խաչը Արշուց երկրում է: Թուրքը խիստ ուրախացած՝
վաղ առավոտյան ցնծության տոն կատարեցին և շուտափույթ
այնտեղ գնացին: Նախ կրոնավորին, որը խաչը գողացավ,
բռնեցին և հանձնեցին կաթողիկոսին: Կաթողիկոսը նրա եր-
կու այքերն էլ հանել տվեց, վասնզի հանդգնել էր սբ. Կարա-
պետը կողոպտել:

Ապա Վահանը Միծառնիկին բռնեց ու գլուխը կտրեց, իսկ
Արշուց իշխանին բանտարկել տվեց Ողական ամրոցում, մինչև
ներանից հարյուր հազար դահեկան առավ: Այնուհետև Մշո
բլրի վրա կառուցել տվեց մի եկեղեցի՝ իր կրտսեր որդի Ստե-
փանոսի անունով, որը հենց նույն եկեղեցու դռանն էլ թաղված
է: Իսկ խաչը Վահանը հանձնեց Արշուց եպիսկոպոսին, սա
էլ հաստատեց նույն եկեղեցում և յոթ քահանաների էլ այնտեղ
վերակացու կարգեց, որպեսզի նրանցից յուրաքանչյուրը մեկ
տարի սպասավորի և պահպանի: Կարգադրեցին նաև, որ վեց
հազար դրամ վճարեն Տարոնի հայոց իշխանին:

Եվ ահա, այս պատմությունը շարադրեցին և դրին Միծառնի
եկեղեցում: Այս բանը եղավ հայոց հարյուր երեսուն (ՃԼ) և
հոռամոց չորս հարյուր քսանյոթ (ՆԻԷ) թվականին¹¹² և, որը
ստուգապես տեղի ունեցած պատմությունն է, սա հայոց ներ-
սեռ կաթողիկոսի, որը քսանեիններորդն էր սուրբ Գրիգորից
հետո, հրամանով գրեցին և պահ տվին Գլակա որ. Կարապե-
տի վանքին: Այս նույնպես եղավ Վահան Մամիկոնյանի իշ-
խանության օրերում, որը երեսուներկուերորդ [իշխանն] էր
Մուշեղ Մամիկոնյանի սերնդից: Սա (իմա՝ Վահանը — Վ. Վ.)
իշխեց Տարոնում երեսուն տարի և եղավ [հայոց] մարզպան
տասը տարի՝ Ի փառս մեր հայր Քրիստոսի. և փառք նրան միշտ
և հավիտյանս, ամեն:

ՎԱՀԱՆԻ ՈՐՈՒ ՏԻՐԱՆԻ ՄԱՀՎԱՆ ԵՎ ԱՂԻ ԾՈՎԻ ԱՓԻՆ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՑԱԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ

Շարադրածս այսքան պատմութիւններից հետո մեծ սուգ պատեց մեր խաղաղաբնակ երկրին. Վահանը կնքեց իր մահ-կանացուն, զնաց միանալու իր հայրերին, և թաղվեց սբ. Կարապետի դռանը՝ իշխելով Տիրանի և Ապահունիքի վրա երեսուն տարի: Մինչ այդ Վահանի որդի Տիրանը իր հոր և վրաց իշխան Վաշդենի խորհրդով ելավ զնաց պարսից խոսրով արքայի դուռը՝ դեռևս Հերակլ կայսեր Պարսկաստանի վրա գալուց առաջ: Այնտեղ որդեգրվեց խոսրովի կողմից, որպես հոգեզավակ, կարգվեց Հայաստանի մարզպան և մի մեծ բանակի գլուխն անցած¹¹³ արշավեց զնաց հունաց վրա, իբր թե նրանց դեմ պատերազմելու համար: Սակայն կայսրին [գաղտնի], լուր ուղարկեց, թե դու մի վախեցիր իմ գալու պատճառով, այլ մի որևէ քաղաք հանձնիր իմ տնօրինութեանը, որպեսզի այնտեղ կուտակեմ հայոց բոլոր զորքերին և մնամ քո թիկունքում որպես օգնական: Իսկ կայսրը սիրով բարեկամութեան ուխտ է կապում՝ ոչ միայն հայոց և պարսից մարզպան կարգել նրան, այլև նշանակել բովանդակ հոռոմների դեմեակելուս¹¹⁴,

Այս բոլորը լսելով՝ վրաց Վաշդեն իշխանը սուրհանդակ է ուղարկում և խոսրով արքային հաղորդում, թե նենգութեամբ դավաճանեց քեզ Տիրանը և անցավ հունաց կողմը: Ուղարկիր, ասում է, ութ հազար հեծյալ զորք Վանանդ գավառը, ես կըրոնեմ նրան ու կհանձնեմ քո ձեռքը:

Այնժամ թագավորը կանչում է վրաց իշխանի որդի Զոքիկին, որին ինքը մարզպան կարգեց, իսկ Սյունյաց իշխանին հրամայեց ձեռակոծ անել և վտարել, որպես նենգավոր ու խաբեքա աղգի: Ապա Վաշդենի մոտ ուղարկեց հինգ հազարանոց մի զորաբանակ: Այստեղ Վաշդենը նամակ է գրում Տիրանին, թե շատ շարշարվեցիր օտարութեան մեջ, եկ միանանք և միասին որևէ բան մտածենք պարսից արքայի նկատմամբ:

Երբ Տիրանը վերցրեց նամակն ու կարդաց, հենց նույն օրը մեկ այլ նամակ հասավ իրեն Վաշդենի քրոջ որդի Համամից. գրանով հաղորդում էր Վաշդենի նենգութեան մասին, և թե

ինչ նպատակ ունի Պարսկաստանից եկած ղրաբանակը։ Տիրանն էլ շուտափույթ նամակ է ուղարկում Վաշդենին և շատ խիստ ամոթանք տալիս նրան այդպիսի դադտնածածուկ դավաճանական գործերի համար։ Վաշդենը զայրացած թոնել է տալիս Համամին և կտրում նրա ձեռքերն ու ոտքերը։ Այնուհետև առնում է պարսկական զորքը, անցնում Ճորոխ գետն ու հարձակվում Համամի քաղաքի վրա, որը Տամբուր էր կոչվում։ Հրի ու սրի մատնեց և քաղաքն ամբողջությամբ գերի վերցրեց։ Քաղաքի սրբազան եպիսկոպոս Մանկնոսը սաստիկ անեծքներ թափեց իշխանի գլխին, որի համար իշխանը պարսիկներին հրամայեց կոտորել սուրբ Սիոն կոչվող եկեղեցու քահանաներին։ Բայց եպիսկոպոսը լռելյայն աղոթեց առ Աստված, և միայն հետևյալ խոսքերը բարձրաձայն արտասանեց.— Թող խոպան ու ավերակ դառնա քաղաքն այս և թող մինչև հավիտյան երբեք չգտնվի մեկը, որ բնակվի այստեղ։ Եվ այդպես ասելով ինքն իրեն նետեց զոհասեղանին՝ հենց սբ. Պենդեկոստեի օրը*, մինչև Քրիստոսի պատարագն սկսվելը։ Եվ հաջորդ օրվա առավոտյան, մինչդեռ նստած էր Տամբուրա քաղաքի դարպասի մոտ՝ երկնքի ամպերից ճայթած կայծակների շանթերը հրով պյրեցին նրան։ Համամը, սակայն, հետո վերաշինեց քաղաքը և իր անունով կոչեց Համամաշեն։ Իսկ Մանկնոսի անեծքը հիրավի կատարվեց։ Միայն մի գիշերվա մեջ երեք հազար հոգի սատակեցան-ոչնչացան, մնացյալները փախան հեռացան ու քաղաքն էլ ավերակ դարձավ։ Այս նույն տարում հզորացավ Հերակլը, ելավ եկավ սպանեց խոսրովին, ապա մտաբերեց իր և Տիրանի միջև կնքված պայմանը, կարգեց նրան ամենայն հայոց մարդպան, իսկ ինքը հտ դարձավ զնաց Կոնստանդինապոլիս։

Դրանից ուղիղ ութը տարի հետո հանկարծակի երևաց Աբդուհիմը՝ Մահմեդի քրոջ որդին¹⁵, իր ամբողջ ազգատոհմով, բաղում մարդկանցով, առած իր հետ նաև տասնևութ հազար հեծյալ զինվորներ, եկավ և հայոց երկիրը հարկի տակ դրեց։ Այնժամ Տիրանը հրամայեց իր բոլոր զորքին գու-

* Պենդակոստեի օր—նշանակում է Հիսներորդ. տոն օր, որը կատարվում էր զատկի տոնի 2-րդ օրվանից՝ Նիսան ամսի տասնևեցից հիսուն օր հետո (Մ. Թ.),

պար կազմել և պատերազմի պատրաստվել: Ստեփան վրաց Ջոշիկ իշխանը՝ Վաշդենի որդին, ժամանակը հարմար գտնելով, ապստամբեցնում է բովանդակ Հայաստանը, որպեսզի շոնան Տիրանին դորավիզ: Երբ Տիրանը տեսավ այս բաները, հասկացավ, որ ամեն ինչի վերջը հասել է, ուստի հետևյալ պատվիրանը տվեց իր այն ութ հազար զորքերին, որոնք կամավոր էին եկել միացել իրեն.

— Ով ժողովորդ Քրիստոսի, լավ է մեզ մեռնել, քան Աստծո եկեղեցին [անհավատ] տաճիկներին հարկատու եղած տեսնել: Եվ վաղ առավոտից սկսեցին հավաքվել Գրգուռ լեռան ստորոտում, հարավային կողմի դաշտավայրում: Համախմբվեցին և պատերազմի մեջ մտան¹¹⁶, որը լուսաբացից մինչև ժամը երեքը տևեց: Եվ մինչդեռ տաճկաստանցիները փախուստի էին դիմում, հանկարծ նկատեցին, որ Անձևացյաղ Սահուռ իշխանը ապստամբեց. կռից դուրս բերեց իր զորքը և սուրը հայոց զորքի դեմ դարձրեց: Բայց Տիրանը երկու բանակները ճեղքելով մոտեցավ, դուրս եկավ Սահուռի դեմ ու ձայն տվեց.— Կա՛ց, ուրացող Սահուռ, դա Քրիստոսն էր, որ քեզ իմ ձեռքը հանձնեց: Ապա սրով հարվածեց, կտրեց Սահուռի գլուխը և ինքն էլ, երկու իշխանների հետ միասին, հենց նույն տեղում կնքեցին իրենց մահկանացուն: Այնուհետև [Թշնամիները] հայոց զորքերին բոլոր կողմերից մեղտեղն առնելով՝ բոլորին էլ կենաց ավարտի հասցրեցին: Իսկ նրանք, որ փախստական եղած ազատվեցին, անցան մորաթախ՝ Օձ քաղաքի կողմերը: Բայց պարսիկների կողմից բոլոր նահատակվածները կան հենց այնտեղ ամփոփված՝ վկայարանի դիմաց, որի անունն էլ վերակոչվեց՝ Սուրբ Բանակ: Ապա Արդաահիմը անցավ դեպի Հարք, Բասեն, Վրաստան, Զավախք և Վանանդ գավառները, բոլորին հարկատու դարձրեց և ետ վերադարձավ զնաց Տաճկաստան: Այս նույն տարում ավերվեցին Աշտիշատի վանքի եկեղեցին, որ հիմնադրված էր սր. Գրիգորի ձեռքով, Իննականյան սր. Կարապետը և Մատրավանքը Տարոնում, և Աստղաբերդի մեծ Կաթողիկեն, և Ներսես հայրապետի Կաթողիկե եկեղեցին Եկեղեաց գավառի Թիլ ավանում:

¹¹⁶ Իմա՝ մորաթախ, այսինքն մորիի անտառներով շրջապատված (Մ. Ք.).

Իսկ մարդպանը թաղված է Տարոնի Զյունկերսի կաթողիկեի դռանը՝ Պորպ քաղաքում, ի փառս Քրիստոսի աստծո, որին փառք հավիտյանս, ամեն...

* * *

ԶԼՆՈՐ Ասորու այս ժամանակագրությունը, որ սուրբ Գրիգորի գործերով է սկսվում, թե [այն օրերում] ինչեր տեղի ունեցան, յուրաքանչյուրն ըստ կարգի գրված և պահված է հենց նույն եկեղեցում։ Շատերին է [այդ բանը] հաճելի թվալացել և հետազայում ուրիշները նույն կարգը պահելով՝ ըստ այս տան յուրաքանչյուր իշխանի կասարած քաղաքործության, ամեն մի սրբակրոն այր իր ժամանակի անցքերը գրեց և ի պահ թողեց։ Ուստի և ճոխանալով, շարունակվելով՝ այս պատմությունը ասորական է կոչվում, որովհետև բոլոր այն եկեղեցական հայրերը, որոնց անունները հիշատակված են այնտեղ, մինչև Թողիկ՝ բոլորն էլ ասորիներ էին. և այդ մեծ գերդաստանի հավատի գործերը ասորական գրով ու դավանանքով էին վարում, մինչև որ Թողիկը հիմնովին փոխեց այդ կարգը և ասորական ցեղի մարդկանց առհավետ վտարեց բոլոր վանքերից։

Իսկ ինչ որ տեղի ունեցավ Մամիկոնյան տանը՝ Տրդատից մինչև պարսից խոսրով արքան, ոչ մի տեղ հիշատակված չէր։ Սակայն ուրիշներից տեղեկացա, թե Ուռհայի կողմերում Մարմարա (Մարմառա) անունով մի կրոնավոր կա, որի մոտ կան այդ փնտրածդ գրքերը։ Գնացի գտա նրա մոտ այդ գրվածքները, որ նույն Իննականյան վանքում գրվածներն էին. օտար բանականների կողմից [այն ժամանակ], իբրեւ երկիրը պարսից կամ այլոց ձեռքով ավերվում էր, դերի տարվեցին և կարծեմ թե հենց այդ ձևով է նրա ձեռքն ընկել։ Այդպես նրանից թարգմանեցի քսանութ (ԻԸ) սյառնեն և տասը (Ժ) պատճեն էլ, որ ինձ մոտ կար գրված, իմի բերեցի, ամփոփեցի գարձրի երեսունութ պատճեն և մի մատչանում հավաքելով՝ թողեցի ի հիշատակ եկեղեցու մանուկներին։

Արդ, խոսրով արքայի մահվանից հետո և Հերակլի թագավորության ժամանակներում, Վահան Մամիկոնյանի իշխանության օրերում, որին մայրենոք Կամսարական են կո-

չում և որը երեսուներկուերորդն էր Մուշեղից հետո՝ նրա, որին մականվամբ Քաջակորով էին անվանում, ներսես հայոց կաթողիկոսի հրամանով, Գլակա սբ. Կարապետի վանքում, որտեղ հենց ամփոփված են Կարապետի մասունքը՝ բնեռովն էլ հայտնի ի ցույց տրված. գրեցի, շարահարեցի և թողի անմոռաց հիշատակ ինձ և իմ սերունդների համար. ես՝ Հովհան Մամիկոնյան եպիսկոպոսս, որ երեսունհինգերորդն եմ Զենոբից՝ Մամիկոնյանների առաջին եպիսկոպոսից հետո, Մամվելի հայրապետության օրով, որ լորս ամիս է, ինչ նստած էր աթոռին:

Արդ, այսուհետև բոլոր նրանք, ովքեր մեզանից հետո վանական նստեն, ինչ-որ կատարվի նրանց օրերում այս տանը, թող ավելացնեն նույն մատյանում, քանզի մենք ևս այդպես գտանք օրինադրված մեր նախնյաց կողմից:

Դարձյալ ես տե՛ր Հովհաննես Մամիկոնյան եպիսկոպոսս, աղաչում եմ Աստծո եկեղեցիների մանկանց.— Երբ իմ այս շարադրանքն ընդօրինակեք, թող ոչինչ ձեր սրտին ծանր չլավա և գրածս անպակաս ու ամբողջական գրով գրոշմեցեք ձեր գրածների հետ, որով և սբ. Կարապետի օրհնությունը ձեզ վրա կլինի, նույնպես և մեր նվաստ քահանայական աղոթքներն ու Քրիստոսի օրհնությունն ըստ ամենայնի ձեր վրա կլինի: Նվ թող տե՛ր Աստված վարձահատույց լինի գրողներիդ էլ, կարդացողներիդ էլ, ամեն:

Իսկ եթե որևէ մեկը կասկածանքով կամ թերահավատությամբ ընդունի շարադրանքս, թող իր վարձքն էլ Քրիստոսից թերի ստանա, որպես նախանձախնդիր ու ծածկամիտ մեկը՝ մերժված լինի Քրիստոսի շնորհներից, ամեն:

Մեր սուրբ նախորդների և հետնորդներիս պատվիրանները կատարողները նմանապես թող օրհնյալ լինեն Քրիստոսից: Իսկ եթե որևէ մեկը մեր անունը ջնջել հանդգնի այս գրավոր հիշատակարանից, թող ինքն իսպառ ջնջված լինի և մեր օրհնությունից ու աղոթքներից զրկված: Պատվիրաններս կատարողները թող ընդմիշտ օրհնյալ լինեն այս սուրբ Աստվածածնից և Աստծուց՝ հավիտյանս հավիտենից, ամեն...:

«Տարուի պատմության» առհասարակ գոյություն ունեցող գրչագրերի կամ դրանց խմբավորումների գրեթե ամբողջական պատկերը ներկայացված է սյրոֆ. Ա. Արրահամյանի կողմից՝ իր կազմած և հրատարակած օրինակի առաջաբանում (Ե., 1941)։ Այստեղ Ա. Արրահամյանը գրում է, թե. «ՀՍՍՀ պետ. Մատենադարանում, որի ձեռագրական ֆոնդի մեջ մտնում են ինչպես էջմիածնի, այնպես էլ այլ ձեռագրական ժողովածուներ, կա Զենոբիե և Հովհաննիս վերագրվող պատմությունների ոչ թե հրկու, այլ քսաներկու՝ գրչագրեր, որոնք հայտնի են դարձել Մատենադարանի թեմատիկ ցուցակագրումը կազմելիս (անդ՝ էջ 5)։ Արրահամյանը հավաստում է նաև, որ «Պատմության Տարուի» աշխատության ներկա տեքստը Զենոբ Գլակի և Հովհան Մամիկոնյանի անուններով հայտնի ու հրատարակված պատմությունների մի նոր խմբագրությունն է (էջ 6)։ Գրչագրերի հյուղագրությունը կազմելիս նա նկատում է, որ այնտեղ պահպանված այդ եռույն աշխատության հրկու ուրիշ խմբագրություններ ևս գոյություն ունեն։ Բայց կարակացնում է, որ «... եղած բոլոր խմբագրություններից հնագույնը հրատարակության հանձնվող ներկա տեքստն է»։ Հնագույնը կարող է լինել, չենք առարկում, սակայն առավել ամբողջականն ու համեմատաբար անխաթարը չէ, ինչպես տեսնում ենք է. Խաչիկյանի՝ բազմիցս հիշատակված քննական հոգվածից։ Արրահամյանը համեմատել և ներքևում նշել է երեք մյուս խմբագրությունների կարևոր տարբերությունները։ Նա ներկայացնում է սույն Պատմության գրչագրական մեկ այլ խմբագրություն ևս, որը, սակայն, հիմնական տեքստի համեմատությամբ շատ տարբերություններ է պարունակում և, ինչպես նկատում է, «փաստորեն հանդիսանում է այդ տեքստի մի այլ վերապատումը», որի մեջ շատ հատվածներ անկասկած հետագա գրիչների կողմից են մտցված։ Ուստի և հարկ չի համարում ներկայացնել այդ տարբերությունները. և իրավացի է։ Նույն առաջաբանում

* Այժմ պահված է. որ Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահվում են Հովհան Մամիկոնյանի Պատմությունը պարունակող մեծ ճիւղ տասնյակ ձեռագրեր (ձեռքերից խմբագրի)։

Կամ եւ մանրամասնորեն ներկայացրել է Մաշտոցի անվան Մատենադարանում զանազան բոլոր գրչագրերի նկարագիրը, ինչպես նաև՝ գրչագրերի նյութագրութեան գծապատկերը:

Ուսումնասիրված և միմյանց հետ համեմատված գրչագրերը Արքայապետական պալատականներին վեց հիմնական խմբերի է բաժանել, որոնց նկարագրությունը աշտոնի լինք բերում:

1. «Օ» խումբ, որն ունի միայն մեկ գրչագիր՝ № 1328-ը (անցյալում ունեցել է էջմիածնի № 1446 թվահամարը, իսկ Կարինյան ֆոնդի՝ № 1410-ը): Դա է հիմնականում Ա. Արքայապետականի սգտագործածը, որը (և հաշիվյանը չի համարում եղածներին լավագույնը, հակառակ Արքայապետականի:

2. «Է» խումբ՝ № 1912. գրչագրի խումբը, որի մեջ մտնող № 1836 գրչագրի տեքստն է և. հաշիվյանը համարում Մատենադարանում եղածներից լավագույնը: Այս նույն տեսակետն է պաշտպանում նաև ԳԱՀ Զր. Անատոլյանի անվան Հայաց լեզվի ինստիտուտի աշխատակից Վազգեն Համբարձումյանը, որը թեկնածուական դիսերտացիա է գրել «Հովհաննես Մամիկոնյանի լեզուն և ոճը» թեմայով:

3. «Վ» խմբին են պատկանում, ըստ Արքայապետականի, ութ գրչագրեր, որոնց թվահամարները, գրիչների անուններն ու գրության թվականները նշված են: Տողատույում, սակայն, հեղինակը ենթադրում է, թե «Վ» խումբը՝ որոշ փոփոխություններով, թերևս սկիզբ է առնում «Է»-ից, քանի որ գրանց մեջ նմանությունները շատ մեծ են: Վենետիկյան 1832 թ. հրատարակության նախաբանում հրատարակիչը նշել է, թե այն կազմված է Վենետիկում եղած հինգ ամենալիտեր գրչագրերի բաղդատության հիման վրա: «Այլ մեք, — ազգարարում է նա, — ի ստուգադույն օրինակաց գաղապարս զայս արարած, հնգևակ օրինակաց բաղդատութեամբ ըստ կարի ուղղագրեալս: Իսկ այդ հինգ «ստուգադույն» գրչագրերի տարբերությունները, ինչպես նկատում է Արքայապետականը, նշված են էջերի ներքևի լուսանցքներում (անդ՝ էջ XXIII): Այստեղ Արքայապետականն առանձնացնում է երեք ուրիշ գրչագիր հատվածներ էլ, որոնք, սակայն, համարում է «Վ» խմբին պատկանող հատվածներ, ուստի և «առանձին խումբ չեն ներկայացնում»: Այիշանը Զենոբին վերաբերվող երեք տարբեր ձեռագրեր է հիշատակում:

ա. Սկիզբն Պատմութեան Հայաց և ժամանակագրութեան Զենովյայ Ասորիոյ, որ ձեռագրեցաւ ի սրբոյն Գրիգորէ Կպիսկապոս երկրին Մամիկոնեանիցս:

բ. «Սկիզբն Պատմութեան Զորրորդ Հայաց, ի ժամանակագրութեան Զենովյայ Ասորիոյ, որ ձեռագրեցաւ առաջին Կպիսկապոսս:

գ. «Պատմութիւն Տարօնոյ» զոր թարգմանեաց Զենոբ Ասորին՝ Կպիսկապոսն: Այստեղ թիվ 2 գրչագիրը, ինչպես տեսնում ենք, Տարունը մտնում է Զորրորդ Հայքի մեջ. Այիշանը համամիտ է դրան և պատճառաբանում է նշանով, թե Զորրորդ Հայքը, որ նույն Ծոփքն է (Ծոփաց աշխարհ կոչվածք), Տարութեանի նահանգն է, Տարունի տահանում և այն ժամանակ թերևս մտնում էր Զորրորդ Հայքի մեջ»:

4. «Գ» խմբի մեջ է մտնում միայն Հովհաննես և Սիմոն գրիչների կողմից 1758 թվականին ընդօրինակված գրչագրերը:

5. «Ե» խմբի մեջ է տեղադրվում երկու գրչագրեր. «Առտվածատուր գրիչի ընդօրինակածը՝ 1589 թվականին և Սարգիս գրիչինը՝ 1672 թվականին:

6. «Ը» խմբի մեջ է մտնում յոթը տարբեր գրչագրեր (այդ թվում՝ նաև № 1885 և № 6724 թվահամարներով գրչագրերի տեքստերը): Նորից է հայտնում, որ հիշյալ խմբավորումները խիստ պայմանական են, քանի որ դրանք էլ, ամենայն հավանականությամբ, բխում են մեկը մյուսից, այնքան որ նմանությունները պինտու են, իհարկե որպեսզի փոփոխությունների ենթարկված:

Խմբավորումների պայմանականությունը պրոֆ. Աբրահամյանը պատճառաբանում է նրանով, որ «Զկային հիշատակարաններ, որոնք անվիճելի կոճակներ առային կապելու ինչպես առանձին խմբերն իրար հետ, այնպես և նույն խմբի այս կամ այն ձևազիրը տվյալ խմբի հետ: Այն ձևազրե-րը, որոնց կապն անվիճելի է, մենք ճյուղագրությամբ մեջ տալիս ենք զմե-րով, իսկ այն ձևազրերը, որոնց կապը ենթադրական է՝ տալիս ենք կե-տերով» (անգ՝ էջ XX—XXI):

Չնայած այն հանգամանքին, որ պրոֆ. Աբրահամյանը մանրակրկիտ և հանգամանալից քննության է ենթարկել «Տարոնի պատմության»՝ Մա-տենադարանում պահպանված բոլոր գրչագրերն ու տվել դրանց գրեթե ամ-րոգչական նկարագիրը (որոշ վիճելի կետերով միայն), սակայն խնդրին բոլորովին այլ մոտեցում է ցուցաբերել ակադ. ի. Կալիկյանը՝ սույն հու-տարակության առիթով գրված իր քննադատական հոդվածում*։ Նա զբո-չադրական օրինակներում եզած տարընթերցումները, որոնք իսկապես որ բազմաքանակ են, տեքստաբանական համեմատական նշգրտումների է են-թարկում բայտ № 1885 ձևազրի տվյալների, դրանք, իրոք, շատ կարևոր են և մեծապես նպաստում են այս «Պատմության» նյութերի ճիշտ խմբա-վորմանն ու թարգմանությանը: Բերենք մի երկու քննորոշ օրինակ. «Տարո-նի պատմության» մեջ (1941 թ. հրատ., էջ 47) պարբերությունը սկսվում է. «Տենտոն և սիրելի Նորայր և հալածակա՛ն մշակացո՛ վասն բանին կե-նաց...»։ «Է» խմբի տեքստով նշտվում է այսպես՝ «Տենտոն սիրելցեալ եղ-բայրդ...» և հետևյալները։ Նույն հատվածում «կենաց» բառից հետո՝ «Գրիգորիոս արքեպիսկոպոս Հայոց» տրամահայտությունը պետք է անպայ-ման վերականգնվի համապատասխան մասում, որպեսզի հասկացվի, թե նամակի գրողն ո՞վ է**։ Հիսուններկուերորդ էջում խմբագրված տեքստում Երուսաղեմի պատրիարքի անունը չի հիշատակված։ «Է» գրչագիրն ունի՝ «Վախճանեցաւ Երուսաղեմի հայրապետն Սիմաքոս»։ Կամ «(էջ 52—53) «Իսկ Եզրաղար եկեալ... մինչև... ապա խնդրեալ ի նշխարաց...» հատվա-ծից պարզ չի երևում, թե խնդրողն ո՞վ է. «Է» գրչագրով պարզվում է՝ «Ենդրեալ սրբոյն Գրիգորի» և այլն։ Մի շարք այլ կարգի թերություններ

* Տե՛ս այստեղ՝ Լախարան:

** Նույն տեղում, էջ 144 և հետևյալները:

էլ է նկատում ի. Խաչիկյանը. օրինակ՝ քնագրից դուրս հանված և հրատարակված քնագրում տեղ չդրած հատվածներ, նախադասութիւններ կամ պարբերութիւններ, իսկ դա միայն նրա համար, որ պակասում են 1328 թվահամարով գրչագրում (տես՝ 112, 114, 140, 145, 160 և այլ էջերում): Խմբագրված տեքստում շատ են հատկապես տեղանունների (օրինակ՝ Անկիւղ—Անկնղ—Անգնղ, Գովնադաշտի—Գունայ զաշտին, Մեղտոյ—Մեղտեայ, Հոռա—Հոռենայ—Հոռեան, Բազն—Բազնան, Բալխաստան—Բահլ Շահաստան, Բուստր—Բաստր և այլն). անձնանունների (օրինակ՝ Մամիկոնէից—Մամիկոնենից, ի Պարթևն—Պարտաւն, Ուզուհի—Ուզուհի, Գիսիանէ—Գիսանէ, Մորիկ—Մուրիկ, Կիրիղ—Կիրեղ, Նիհորէն—Նիխորէն և այլն). նույնպես և զանազան բառակապակցութիւնների, արտահայտութիւնների տարաբնույթ հորջորջումներ և աղավաղումներ, որոնց մասին արդեն հիշատակել ենք վերևում, նախաբանում, Բայց նորից ենք կրկնում, որ դրանց մեծ մասը հետևանք են գրչագրական օրինակների չափազանց աղավաղ ձևով պահպանված լինելու. այնպես որ երբեմն եույնիսկ դժվար է հաստատապես որոշել, թե ո՞ր հորջորջումն է ավելի հավանական կամ հարազատ տվյալ տեքստին: Առավել ևս, որ հրատարակիչը գրչագրական աղտարքնթերցումները նշել է տողատակի լուսանցքում:

Իր «Զենոք Գլակո համեմատական ուսումնասիրության» մեջ Գր. Կալաթյանը վկայում է, որ «Լազարյան ճեմարանի Մասնադիտական դասարանների (լիկէոնի) Մատենադարանում կա Զենոքի Պատմութեան մի բաղդատութիւն (ձեռագիր, Մ. էջմիածնի հինգ ձեռագիր եւ երկու տպագիր հրատարակութիւնների հետ» (աշխատասիրությամբ Գր. Ա. Պիտանյանցի, 1881 թ., անդ՝ էջ 39):

Վերջապես, «Հանդես ամսօրեակ» 1894 թվականի 7-րդ (հուլիս) համարում կա տպված Խալատուր Հովհաննիսյանի հաղորդումն այն մասին, թե ինքը Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանում ապրիլի 29-ից առաջ, Զատիկ տոներին (օրը չի նշում) Խերսոնի նահանգից ստացել է մի հին ձեռագիր՝ ամագ քահանա Տէր-Դավիթ Շահինյանից: Այն գրված է ետորգրով՝ Ռկծ (1616) թվականին և պարունակում է մի քանի հեղինակներից կիսատ պատմութիւններ, ապա՝ Կիրակոս Գանձակեցու և Քովմա Մեծոփեցու պատմութիւնները, ինչպես նաև Զենոքի «Տարօնոյ պատմութեան» մի մասը հետևյալ խորագրով. «Զենոքա Կպիսկոպոսին խօսք վասն առաջադրին պահոց երկուշաբթին եւ ի վերայ զիւտ նշխարաց սուրբ Կարապետին»: Եւ Հովհաննիսյանը այդ հատվածը համեմատում է Վենետիկի 1832-ի հրատարակության հետ և նկատում բավականաչափ տարբերութիւններ, որոնք ներկայացնում է՝ համադրելով համապատասխան հատվածները: Հրատարակչութիւնն այդ կապակցությամբ հայտնում է, թե այդ՝ 1616 թվականի ձեռագիրը շատ բնութիւններից չէ և, որ «Ճառքնտիրի» ձեռագիր օրինակում եւս այն պարունակող հատվածի աղավաղումները չափազանց շատ են. այստեղ Ազաթանգեղոսն ու Զենոքը խառնված են իրար:

Հովհաննի Պատմութիւնը ունեցել է մի շարք հրատարակութիւններ (սրահներից մի քանիսը ձեռագրային համեմատութիւնների մեջ են առնվել Ս. Արրահամյանի կողմից)։ Դրանք են.

1. «Գիրք պատմութեանց երկրին Տարօնոյ, զոր գրեաց Զենոք ասորոց եպիսկոպոսն, հրամանաւ խաւարոյն մերոյ սրբոյն Գրիգորի... Նույնը կա նաև հետևյալ ձևով՝ «Գիրք պատմութեանց երկրին Տարօնոյ, որ կոչի Զենոք (Կ. Պոլիս, 1708)։ Կ. Պոլիս, 1719, 187 էջ, 16 սմ։

2. «Պատմութիւն Տարօնոյ զոր քարգմանեաց Զենոք Ասորի։ Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1832, 52 էջ (Մատենագրութիւն նախնեաց)։ Ներքևում այսպես. Կազմված է՝ Գրիգոր (ուսավորիչ) — Հաճախապատում, Վենետիկ, 1838։

3. Պատմութիւն Տարօնոյ զոր քարգմ՝ Զենոք Ասորի։ Երկրորդ տպագրութիւն. Վենետիկ, տպ. ս. Ղազար, 1889, 68 էջ, 22 սմ։ «Մատենագրութիւն նախնեաց)։ Ներքևում՝ Փալստոս Բուզանդ՝ Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1889։ Զենոքի անունով կան նաև հետևյալները.

4. Զենոք Գլակ Ասորի. ժնրոգեան որդիս և ի քոռունս սրբոյ խաւարոյն։— Պատմութիւն Զենովբայ եպիսկոպոսի զոր արարեալ է վասն Անտանի և Կրօնիգեայ և յալոց ճգնաւորացն։ Վենետիկ, ՌՅԴ (1303+551, 1854), 74 էջ, 21 սմ. (Սոփէրը Հայկական Ժ.)։ Կազմված է՝ Վէպարաւութիւն սրբոյն Շուշանկան զստե՛ր մեծին Վարդանայ, Վենետիկ, 1853։

5. Դարձյալ Նույնը (այսինքն № 4-ը), միայն ներքևում կա հետևյալը՝ Կազմված է՝ Մեսրոպ Կրէց, Պատմութիւն սրբոյն Ներսիսի Պարթևի հայոց հայրապետի։ Վենետիկ, 1855։

Սրահներից բացի Արսեն Ղազիկյանը իր «Հայկական նոր մատենագիտութիւն և հանրագիտարան հայ կյանքի» (Վենետիկ, 1909) աշխատութիւն մեջ Զենոքի մասին հիշատակելիս՝ գրում է.— «Միանսարյան 1814-ին Կալկաթա՝ Ավետիք Զնթուփեանի տպարանին տպուած տպագրութիւնմը կը լիշէ, որ ինձի անձանթ կմնայ։ Ահա Մ. Միանսարովի վէպութիւնը. «Bibliographia.— Caucasica et transcaucasica», т. I, СПб, 1874—1876, որտեղ գրում է.— Զենոք Գլակ (Zenob Glak), այսինքն՝ Գլակից, որը կարծում են աւան էր հարավային Ասորեստանում, Եգիպտոսի սահմաններին կից), ազգաւ ասորի...» և հետևյալները (516—517)՝, Վերջապես՝ Հայկ Դավթյանը «Հայ գիրքը 1801—1850 թվականներին» իր աշխատութիւն մեջ (Ե., 1967, § 219. Զենոք Գլակ, Հովհան Մամիկոնյան) հիշատակում է Զենոքի վերահիշյալ հրատարակութիւնը՝ մատնանշելով հետևյալը. «Պատմութիւն Տարօնոյ, զոր գրեաց Զենոք ասորոց եպիսկոպոսն հրամանաւ խաւարոյն մերոյ սրբոյն Գրիգորի։ Առաջին տպագրումն զրբոյս եղեալ է ի Կոստանդնուպոլիս քաղաքի ի քոին հայոց 1168. իսկ այժմ վերստին տպագրեցաւ արդէամբք և ծախիւք զուարդամիտ և առաւտանեան ազգիս մերոյ ի Կալկաթա։ ...Աշխատասիրութեամբ Զնթուփեանի Աւետեանի Կալկաթա, տպ. Աւետ Զնթուփեանի, 1814, 247 էջ, Շարվ. 6,5, 11սմ։ (Ի միշի ալոց նշենք, որ սույն հրատարակութիւնը ներկայումս կա մեզ մօտ

և գտնվում է ՀՍՍՀ ԳԱ գրադարանում, ԱԿԳ, 249 թվահամարի տակ (էջ 57)։

Հովհան Մամիկոնյանի անունով. 1. «Պատմութիւն Տարօնոյ, Վենետիկ, ս. Ղազար, 1832, ՌՄԶԱ, 64 էջ, 23 սմ. (մատենագրութիւն նախնեաց)։ Տիտղոս. վրա՝ Յովհաննու Մամիկոնեանի նպասկոպոսի։

2. Նույնը — կազմված է՝ Գրիգոր Լուսավորիչ, Հանախապատում, Վենետիկ, 1838։

3. Յովհաննու Մամիկոնեանի նպասկոպոսի Պատմութիւն Տարօնոյ. 2-րդ տպագրութիւն, Վենետիկ, տպ. ս. Ղազար, 1869, 68 էջ, կազմված է՝ Զենոն Գլակ առորի Պատմութիւն Տարօնոյ, Վենետիկ, 1869։

4. Հովհան Մամիկոնյան, Պատմութիւն Տարօնոյ, Աշխատությամբ և առաջարանով՝ պատմ. գիտ. թեկն. Աշոտ Աբրահամյանի նրան (Հայկ. ՍՍՀ Ժողկոմսովետին կից պետ. Ձեռագրատուն (Մատենադարան), Ե., 1941։ Այս վերջինը մեղադրում ենք միակ հրատարակությունն է առ այսօր։

Հովհան Մամիկոնյանի «Տարոնի պատմությունը» աշխարհաբար լեզվով թարգմանվում է առաջին անգամ։

Գիրքը հատվածաբար թարգմանված է ֆրանսերեն լեզվով։

1. Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie. (trad. par Victor Langlois. t 1. Paris, 1867

Zénov de glad. Histoire de Daron. Traduction nouvelle (par V. Zarglis) P. 333—382

Jean Mamigonian, continuation de L'historie de Daron; traduite pour la première fois de L'Armenien par Jean Raphael Emine. (Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie, publiés en français par Victor Langlois). Paris, Librairie de Firmin—Didot frères, fils et Compagnie. MDCCLXIX

2. Zénov de Klag Historie de Daron. Par Zénov de Klag évêque syrien, trad... par M. Evariste Prud'homme. Paris, Imp. Imperiale, 1864. 75 p.

Պատմա-քանատիրական հանդեսի 1987 թ. № 1-ում (էջ 106—107) գեղեցիկ է կալիֆորնիայի համալսարանի պրոֆեսոր Ռիչարդ Հովհաննիսյանի հաղորդումը՝ «Հայ դասական աղբյուրներու թարգմանությունը Միացյալ Նահանգներու մեջ» խորագրով. այն զեկուցվել է Երևանում 1986 թվ. տեպտեմբերին կայացած՝ միջնադարյան հայ գրականությանը նվիրված միջազգային առաջին զիտաժողովում։ Այստեղ հիշատակվում է «Տարոնի պատմության» անգլերեն թարգմանությունը՝ կատարված Ռոբերտ Պետրոսյանի կողմից, Նյու-Յորքի Surses of the Armenian Tradition շարքում։ Գիրքը մեզ մոտ չի ստացվել և հրատարակության թիվն էլ նշված չէ։ Թարգմանության համար հիմք են ծառայել վենետիկյան 1832 և 1869 թթ. խմբագրությունները։

**ԶԵՆՈՐ ԳԼԱԿԻ, ՀՈՎՀԱՆ ՄԱՄԻՆՈՆՅԱՆԻ ԵՎ ՆՐԱՆՅ ԱՆՈՒՆԵՐԱՎ
ՀԱՅՏՆԻ «ՏԱՐՈՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ» ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ԵՂԱՍ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ՈՒ ԴՐԱՆՑ ՀԱՄԱՌՈՑ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ**

Այստեղ աշխատել ենք ժամանակագրական հաշտողականությամբ ներկայացնել սույն «Պատմության» ինչպես և նրա «հեղինակներին» մասին տարբեր ժամանակներում և զանազան անձանց կողմից հրապարակ եկած գաղափարախրույթունների կամ հայտնված կարծիքների մոտավոր պատկերը: Անում ենք նաև մեր սեփական ղեկավարություններն այդ կապակցությամբ:

1. Ինչպես արգեն նշել ենք սույն թարգմանության նախաբանում, Զենոր Գլակի մասին մեզ առաջին տեղեկություն տվողը «Տարոնի պատմության» հեղինակ Հովհան Մամիկոնյանն է: Նա «Պատմության» վերջում գլխունդված համառոտ «հիշատակարանում», որի մասին ավելի հանգամանալից կխոսվի ստորև¹, այս գործը անվանում է «Զենոր Ասորու ժամանակագրություն», որին էլ նաևաչում է իբրև առաջին վանահայր հպիսկոպոս Մշո Ինեպեյան կամ սր. Կարապետի վանքի. իսկ իրեն՝ երեսունհինգերորդը Զենորի հետո²:

Փափառա Բուզանդն իր «Հայոց պատմության» մեջ (գլխություն 3-րդ, գլուխ Գ.) խոսում է Գրիգոր Լուսավորչի կողմից Տարոնում եղած մեհյանները կործանելու և դրանց տեղում սր. Կարապետի վանքը հիմնադրելու մասին (Ս., 1947, էջ 87), սակայն Զենոր կամ Գլակ անունով անձնավորություն չէ նշանաչում է և չէլի հիշատակում: Սր. Կարապետի վանքի կամ Զենոր Գլակի մասին հիշատակություն չկա նաև Աղաթևեղեղոսի մաս, ինչպես որ նշել ենք նախաբանում:

2. Զենոր Գլակի մասին Հովհանից հետո մեզ առաջին տեղեկություն տվողը տառերաբազմ գրառի պատմիչ Ռաֆայել Կաթսկոպոսն է², իր «Հայոց պատմության» Ծ (50)-րդ գլխում³ խոսում է հոսարով Մեծի՝ Պարսկաստան կատարած արշավանքի, ամերածությունների և դրան հաջորդող անցքերի մասին: Հենց այստեղ էլ (անդ՝ էջ 73) նշում է Անակի Հայաստան գալիս և Արտաշ գաղառում հանգրվանելը. «Զոր ապա լուծալ հոսարովու՝ ուրախ եղև. և առաքել քնդ առաջ նորայ զօրս: Եւ երթնալ հանդիպի նա առ հանգրատարանի սրբոյ առաքելոյն Թադեոսի. զոր անդ՝ ասէ պատմագիրեն՝ զյգութին սրբոյն Գրիգորի (ընդգծամբ մերն է — Վ. Վ.), նաև դառաքելութեան բեկալնալ զշնորհս, և ի կեանս իւր կրեալ զպակասութիւն շարժաբանացն նորա՝ քաղէս ուսուցանէ քնդ պատմագիրն»:

Ապա շարունակում է մինչև դավաճանությունը, դավադրության երևան գալը, Անակի և յուրայինների ջրահեղձ արվելը և մահաւի Գրիգորի ու նրա եղբոր՝ հայոց երկրից փախցնելը: Այստեղ էլ հիշատակում է Զենորի ահու-

¹ Տե՛ս այստեղ՝ № 111 ծանոթությունը:

² Հովհան Մամիկոնյան, «Պատմութիւն Տարոնայ», Ե., 1941, էջ 288:

³ Ռաֆայել Ծղիսկապոս, «Պատմութիւն Հայոց», էջ միածին, 1871:

⁴ Տե՛ս անդ, էջ 70 և նետեյալները:

նշ. «Արդ վասն մանկանս այսօրիկ, — ասում է, — որ էր եղբայր սրբայն հրիգորի, Զենոբայ Ասորոյ ասացեալ ստուգիւ ի պատմութեան անդ իւրում» (էջ 29)։

Մեկ այլ տեղ էլ է նշում Զենոբի անունը, երբ խոսում է Տրդատ Մեծի մասին՝ թե ո՞վ էր, կամ ո՞ւմ ժամանակակիցն ու գործակիցը՝ «Բայց, — ասում է Ռախտանեսը, — ոչ միաբանէին ընդ միմեանս Զենոբ և Մովսէս (Խորենացու մասին է խոսքը) վասն նորա...» և ավելացնում է, թե նրանցից Մովսէսն է ավելի ստույգը, որը Տրդատին համարում է Դիակղետիանոս կայսեր ժամանակակիցը (էջ 111)։

Միջնագարի հայ մյուս հեղինակը, որ հիշատակում է Զենոբ Ասորու անունը, Մխիթար Այրիվանեցին է¹։ Իր «Պատմության» մեջ խոսելով Գրիգոր Լուսավորչի «ամենայն արեւելից և հյուսիսոյ» կաթողիկոս ձեռնադրւմելու մասին Մխիթարը գրում է. — «Ձեռնադրի սուրբ Լուսավորչին կաթողիկոս ամենայն արեւելից և հյուսիսոյ, և բերէ ի Հայս զնշխարհս Յովհաննու և Աթանասիոսի՝ աների իւրոյ, և դնէ ի իննականայն և տայ զտեղին ի ձեռն Զենոբայ Եպիսկոպոսի։ Նա արաւ զՏաւաւնոյ Պատմութիւնն, և Ագաթանգեղոս զՀայոցն» (եւսյն տեղում, էջ 45։ Ընդգծումը մերն է. — Վ. Վ.)։

Նրանց ունեցած տեղեկութիւնները, անկասկած, գալիս են Հովհան Մամիկոնյանից։ Նրանցից բացի Ստեփանոս Տարոնեցին (Ասողիկը) «Տիեզերական պատմության» երկրորդ հանդեսը սկսում է Տրդատի թագաւորությամբ և Գրիգոր Լուսավորչի կողմից Հայաստանում քրիստոնեւթյան տարածման նկարագրութեամբ։ Բայց թե պատմիչը որտեղի՞ց է քաղել իր տեղեկութիւնները Տրդատ Մեծի կատարած գործերի և Գրիգոր Լուսավորչի յարչարանքների մասին, ոչինչ չի ասում²։ Ավելի հավանական է կարծել, թե Ագաթանգեղոսից օգտւած լինի։

3. Զենոբի հարցի քննութեամբ առաջին անգամ հանգամանալից զբաղւում է Միքայիլ Զամչյանը³։ Նա «Հայոց պատմության» հենց սկզբում թվարկելով հայ հին պատմագիրներին, առաջինը համարում է Ագաթանգեղոսին՝ իրրև Տրդատ թագաւորի «ատենադպիր» վկայակոչելով Լ. րեւնացուն և Փարպեցուն։ Ագաթանգեղոսից հետո գնում է Զենոբին (սմակաւուանեալ Գլակ»)։ Զենոբին վերագրված նամակներից այլևայլ հատվածներ քաղվածաբար օգտագործում է. իսկ 1-ին գրքի 2-րդ հատորում գրում է. «Ի վերայ Գլակայ՝ թէ իցէ նա ինքն Զենոբ ասորի»։ Բերիչ հատվածների շարքում մեջ է բերում նաև Գր. Լուսավորչի՝ Նղիազարոս քարոզչին ուղարկած նամակից հետևյալը. — «... անդ (այսինքն՝ Իննականյան վայրում) զքո եղբայրն եմ ձեռնադրեալ եպիսկոպոս, և ըստ կարի աղաչանացն հաւուն տեղւոյն փոխեցաք իւր անուն յաւելեալ հաստատեցաք Գլակա վանք»

1 Մխիթար Այրիվանեցի, «Պատմութիւն Հայոց», Մոսկվա, 1880։

2 Ստեփաննոս Ասողիկ (Տարոնեցի), «Տիեզերական պատմութիւն Ստեփանոս վրդպ. Տարոնեցոյ...», Փարիզ, 1859, էջ 60 և հետևյալները։

3 Զամչյան Միք., «Պատմութիւն Հայոց», Վենետիկ, 1874, էջ 10 և հետևյալները։

(անդ՝ 631)*: Այս նույն բանը հաստատում են «Յայտմատուրքը», «Ճառքն-տիրը», որ երբեմն կոչում են «Գլահա» վանք, երբեմն՝ «Զենոբայ»: Թողմա Մեծօփեբին սբ. Կարապետի համար ասում է. «Վանք Գլահա, ասւրոյ Զենոբայ վարդապետի: Ինքը՝ Զամչյանն էլ մեկ Գլահա վանք է կոչում, մեկ՝ Զենոբա (621, 623, 627 և այլ էջերում): Համոզված է, որ նրա անունով է վանքը Գլահա կոչվել և կարծում է, թե նա սբ. Գրիգորի հրամանով գրել է իր ժամանակ տեղի ունեցած դեպքերի մասին, այսինքն՝ Գրիգորի Կեսարիա գնալն ու ճպիսկոպոս ձեռնադրվելը Ղևոնդիոսի կողմից), Հովհաննես Կարապետի նշխարների Տարոն բերելը Տրդատ 3-րդի և Գրիգոր Լուսավորչի՝ Տարոնի հեթանոս քուրմերի, ինչպես և հյուսիսային ցեղերի դեմ մղած կռիվները և այլն: «Բայց արժան է գիտել, — ասում է նա, — զի այս գործը զենոբայ Բաղձօր աղաւաղեալ է ի գրագրաց. և ի զանազան օրինակս այլևայլ բանք տւելի կամ սլակաս դինն, և ինչ-ինչ ևս յանյարիս կարգին, մանավանդ ի տպագրւալն» (11):

Զամչյանը անդրադառնում է, ընկանաբար, նաև Հովհան Մամիկոնյանին: «Հայոց պատմութիւն» ծանոթագրութեան բաժնում (էջ 554) ունի հետևյալ դիտողությունը. «Ի վերայ գրուածոց յովհաննու մամիկոնէի, որ կոչի պատմութիւն տարանոյ: Որքան շատ է Զամչյանը հավատ ընծայում Զենոբի ասածներին, նույնքան և առավել շատ չի հավատում Հովհան Մամիկոնյանին (տես՝ հատոր Բ, էջ 339—340): Հովհանին վերագրված մասի համար ասում է, թե որոշ բաներ առնված են ժողովրդական հին ավանդություններից, որոշ բաներ էլ «...շարագրեալ ի նմին յովհաննէ առ ժամանակօք կաթողիկոսութեան Ներսիսի Շինողի...»։ Հավաստիացման համար վկայակոչում է գրքի վերջում գետեղված հիշատակարանը, որը համարում է նույն հեղինակի հարազատ գրվածքը (ցիտում է հիշատակարանի համապատասխան հատվածը): Հինգ կարգի անճշտություններ է նշում Զամչյանը Հովհանի գրվածքում.

1. ժամանակագրական անճշտությունները,
2. անձնավորությունների՝ մեկը մյուսի հետ շփոթելը,
3. տեղանունների ինքնահնար անվանակոչումները,
4. պատմիչի անձի ժողովրդական առասպելաբանության տկունքները. այն, որ երբեմն պատմական-իրական եղելությունները առասպելներից ավելի վաղ կատարված է համարում,
5. անհարկի և անհիմն հավելվածներ գրվածքի մեջ, որոնցից շատերը կատարված է համարում հետազալում, որի համար եզրակացնում է, թե գիրքը հորինել է Հովհան Մամիկոնյանը, բայց (ավելի ուշ շրջանում) «եւո նուալ փոփոխեալ է յայլոց և խանգարեալ» (544—545) Զամչյանի «Հայոց պատմութեան» 1-ին հատորի 2-րդ գրքի ԼԳ (33) գլխից (էջ 613) սկսած մեղջրեմեջ խառվում է սբ. Գրիգորի եզրայր Սուրենի, Գրիգորի, Տրդատի, ինչպես նաև ուրիշների հետ ունեցած նրանց հարաբերությունների ու կատարած գործերի մասին. հասնում է մինչև և՛ (41) գլուխը (660):

4. 2. Մ. Վ. Ավգերյանը՝ շարագրելով հայոց քրիստոնեական դարձի պատմությունը, իր օգտադորժած աղբյուրների վերաբերյալ գրում է. «Առաջին աղբյուր պատմությունն է ժամանակակից և ականատես ատենագիրն Տրդատայ, Ազաթանգեղոս, նմին իրի ավելորդ է մեզ կրկին հետազոտել», կամ «Զբովանդակ պատմություն... հասարակական ունիթը յերկուց ժամանակակից և ականատես վկայից՝ յԱզաթանգեղոսի և ի Զենոբա. վասն որոյ չկարօտիմք այլուստեց քննութեան»։ Ավգերյանի ասածները մեր ներկա խնդրի կապակցությամբ, ինչպես տեսնում ենք, առանձին կարևորություն չեն ներկայացնում։

Այդ կապակցությամբ ուշադրության արժանի է Մ. էմինի «Երկասիրությունները...»²։

5. Աշխատության 65—90 էջերը վերաբերում են Զենոբ Գլակի և Հովհան Մամիկոնյանի անձնավորություններին։ Հենց սկզբից հայտնում է, թե ինքը համոզված է, որ «Զենոբ՝ մականուանեալ Գլակ, Ասորի էր ազգաւ և աշակերտ սրբոյն Գրիգորի լուսավորչի...» (65) և ենթադրում է, թե Գրիգորի հետ Կեսարիայից էր եկել, ինչպես հույն և ասորի շատերու Կեսարիայից եկած լինելու վերաբերյալ էմինի կարծիքը մենք չենք կարող կիսել, քանի որ դրա համար բավարար հիմք չունենք։ Այն օրերում հույն և մանավանդ ասորի քարոզիչներ ամենուրեք վխտում էին՝ կապաղովկիայից բռնած, մինչև Ասորեստան, Հայաստան, ասորական Անդրկովկաս, նույնիսկ Պարսկաստան։ Այնպես, որ դժվար է հաստատապես որոշել, թե Զենոբը որտեղից էր եկել։ Մեկ այլ հանգամանք, էմինը անվերապահորեն հավատում է Զենոբի բոլոր ասածներին։ Թեկուզ այն փաստը, թե արեւմտյան գավառներից մեզ մոտ եկած Ռեկտոր, Անաստաս, Արշուղառ և Մարկեղիոս քարոզիչների խնդրանքով՝ Տարոնում տեղի ունեցած կոիվեների և հղելությունների մասին Գրիգոր լուսավորչիը հրամայում է Զենոբին մանրամասն գրել և բոլորին տեղեկացնել, դարձյալ հավանական հիմք չունի։

էմինն այստեղ ուշադրության արժանի մի ենթադրություն է անում «Տարոնի պատմությունը» պարունակող թղթերի «Ասորոց պատմություն» կոչելու վերաբերյալ։ «Պատմության» հիշատակարանում Հովհանը հայտնում է, որ Զենոբը ցանկանում էր դիպքերը շարագրել՝ սկսած Խոսրով Մեծից և մանրամասն. սակայն Գրիգոր լուսավորչիը լի թույլ տալիս, որպեսզի (ինչպես Ազաթանգեղոսն է պատմում) այնտեղ պատահած անպատշաճ բաները (Գրիգորի շարշարանքները, Տրդատի խոզ դառնալը և այլն) նամակներում չհիշատակվեն և ուրիշներին չտեղեկացվեն³։ Այլ թույլ տվեց միայն այն բաները գրել, որոնք միայն նրանց կողմնորոշում (Ասորիքի

¹ Ցե'ս 2. Մ. Ավգերյան, «Լիակատառ վարդ և վկայաբանություն սբրբոց», Վենետիկ, 1812, հ. 9, էջ 48 և հետևյալները։

² «Մկրտիչ էմինի Երկասիրութիւնները Հայոց լեզուի, գրականութեան և Պատմութեան մասին» (1840—1855 թթ.), «Հատուած՝ ի դատախօսութեանց պատմութեան գրականութեան հայոց»։

³ Ցե'ս 6երկում, № 20 բացատրագիրը։

սահմաններում) տեղի տեղացան, «Զոր և նայն ինքն լաւաւորին զթուղթն
զայն թէնորոց պատմութիւն» կոչեաց, այսինքն՝ պատմութիւն գրեալ վասն
Ասորոց: Մակայն ոչ այսու անուամբ յորչորդին հասնաւորն առ մեզ մա-
տենագրութիւնք Զենորոյ, որ գուցե ի յետնոց՝ կամ լաւ եւ ասել ի յաջոր-
հաց նորին, շարունակողաց զայն պատմութիւն՝ սովորաբար «Պատմու-
թիւն Տարոնոյ» կոչի» (66): Համանական է համարում, թէ Զենորը աւերե-
րեն գրած լինի և հետագայում Հովհան Մամիկոնեանը հայերեն թարգմա-
նած, քանի որ նրանց գրելաոճի մեջ խիստ նմանություններ կան: Էմինը
էլ ճիշտ չի թարգմանում Զենորի այն խոսքը, թէ ինքը Ազաթանգեղոսից
առաջ է գրել*: Մի բան, սակայն, հետաքրքրական է քանասերի ենթադ-
րության մէջ, որ կարծում է, թէ այստեղ խոսքը վերաբերում է ոչ թէ գրա-
ծին, այլ կատարածին: «... Զենոր,— ասում է էմինը,— ինքնին խոստովան
լինի ի թղթի յիւրում առ Ասորիս, թէ «Մի ինչ ազարտեք զսակաւ պատ-
մութիւն», կամ հիշէ Ազաթանգեղոս զայդ ոչ յիշէ, զի եւ յառաջագոյն գրե-
ցի քան զնա: Այդպէս լսեալք է հակակաւ, ասում է էմինը, «քանզի այս-
ոպագոյն» (ընդգծումը իրենն է) ասէ ոչ վասն անձին իւրոյ, այլ վասն
գործոյն, որք զառաջինն գործեցան ի հայս ի ձեռն սրբոյն Գրիգորի...»:
Որովհետեւ առաջին վայրը ենթադրում է Մ. էմինը, որ «Գրիգորը խաշով
չինձեց» ընդգծւած կառքերի՝ էր հռչակավոր Տարոնը, իր «մեծահամբավ
Վահեմահայան մեհյանով»: Էմինը նույնացնում է Իննակնյան տեղիքն ու
Վահեմահայան մեհյանը, որ ճիշտ չէ: Իննակնյան վայրում Դիմետրի և Գի-
սանի մեհյանն էր, որ բաժականին հետեւ է Վահեմահայան կոչված մեհ-
յանից. առաջինում է հիմնված որ. Կարապետի վանքը, այստեղ էլ տեղի
է տեղեցել առաջին պատերազմը: Գր. Խալաթյանն էլ Աշտիշատի հետ է
նույնացնում, որ դարձյալ սխալ է*: Հիմք ընդունելով Զենորի «... մա-
նաւանդ զի պատշաճ համարեցաւ (սբ. Գրիգորը) զԱրշակունի և զթաք
թագաւորաց զիր թողալ տանս հայոց և ձեզ պատենն պատառխանոյ գրելս
արտահայտությունը, էմինը ենթադրում է, թէ ուս գուցէն Արշակունի թա-
գաւորների պատմութիւնն էլ գրած լինի, որը մեզ չի հասել: Դժվարանում
ենք այդ մասին որեւէ հաստատուն բան ասել: Էմինը յիշք թղթն (նա-
մակներ) է կարծում Զենորից մնացած և նշում է գրանք, Դիսանե և Գե-
միոր եղբայրների՝ Հնդկաստանից զազմական գալու (149 թ. ն. ք.), Տա-
րոնում հաստատվելու վերաբերյալ Զենորի մեջբերած առասպելախառն զը-
րույցները էմինը պատմական իրողութիւն է համարում**». նուեւ նրանց
բարձր ու քաղաքական, արտաքին ձեռքը մեզ մաս մուտք գործելը և
այլն: Ի նկատի ունի ստեղծարար լեզվախմբին պատկանող մի քանի բա-
ռերի նմանութիւնները հայերանում և հնդկերենում: Ճիշտ է նկատել, որ
քրիստոնեութեան մուտքի և հեթանոսութեան դեմ առաջին քրիստոնեաների

* Նույն տեղում՝ № 22 քաջատրագիրը:

† Յե՛ւ Մ. Արեղյան, վերը նշված աշխատութիւնը, էջ 447—448:

** Այդ մասին նախարանում արդեն խոսվել է:

*** Այդ մասին տե՛ս նույն նախարանում, էջ 22—24, նաե՛ւ Ժանոր.

ժողած դաժան պայթարի ամենեւեմանբայատում նկարագրողն է Զենորը։
 Ինչ վերաբերում է Հովհան Մամիկոնյանին, ապա էմինը կարծում է, թե նրա գրվածքը մեզ լրիվ չի հասել, ընայած «Հիշատակարանը» համարում է Հովհանի գործը։ Անընդունելի է նրա այն պնդումը, թե մինչև 7-րդ դարի սկզբները մեզանում բոլոր տեսակի գրագրություններն ու եկեղեցական ծեսերը ասորերեն էին տարվում, և քարոզիչներն էլ հույն կամ ասորի էին։ Կարծեմ շատ ջանք թափել պետք չէ՝ ապացուցելու համար, թե այդպես եղել է մինչև 5-րդ դարի սկզբները, այսինքն մինչև մաշտոցյան դրոշմ՝ գործածության մեջ դրվելը, որից հետո գրեթե բոլոր քարոզիչներն ու եկեղեցական զավանախոսությանը նվիրված անձնավորությունները հայազգի էին (չնչին բացառությամբ միայն) և իրենց քարոզչությունները, թղթերն ու դավանաբանական գրություններն էլ հայերեն լեզվով էին տանում։ Դրանք ներկայումս էլ կան և բավականին հաստատվոր հաստորներ են կազմում, ինչպես «Գիրք թղթոց», «Կնիք հաւատոյ», «Գիրք հերժուածոց» և այլն։ Զպետք է անտեսել նաև, որ դավանաբանական պայքարի սաստկացման շրջանում (5—6-րդ դարեր) ավելի շատ ձգտում կար ամեն կերպ հայացնել, ազգայնացնել եկեղեցական քարոզչություններն ու ծիսակատարությունները, հայկական լուսավորչական դավանանքի հիմքերը հաստատուն և չիակատար կերպով անկախ պահելու համար։ Երեք հանգամանք է նշում Հովհանի գրվածքում ուշադրության արժանի.

ա) Տարոնի հայոց պատերազմասեր և քաջ վարքը։

բ) Նրանց ծաղրասեր բնավորությունը։

գ) Մեծ հավատն ու սերը սբ. Կարապետի նկատմամբ (84)։

Ճիշտ է նկատել, որ Հովհանի բոլոր հերոսները աչքի են ընկնում, «խրատասրտությամբ և անզգայությամբ» (իմա՝ անողորմությամբ)։ Նրանց գրեթե վայրենաբարո գործողությունները պատմելիս հեղինակը քրիստոնյային ոչ վայել դաժանությամբ է ներկայացնում, այն էլ առանց «ցավակցության կամ ստրչանքի», այլև կարծես ուրախ է դրա համար, հիացմունքով, պարծանքով է խոսում լուրալիսների անմարդկային դաժանությունների մասին։ Դա դալիս էր էմինի սլահպանողական, քրիստոնեական բարեմտության աշխարհայացքից։ Այսպես, մեջ բերելով Վախթանգի հարազատենքի նկատմամբ Վահանի վերաբերմունքը, նա գրում է. «Գործքս այս ոչ վրեժխնդրութիւն է և ոչ խստասրտութիւն, այլ բարձումն միանգամայն այնք ամենայնի, որ մարդկութեանս է սեփհական։ Փանգի այսպես լարալար բերիլ յարինահեղութիւն և անխռով հոգւով կատարել զսոյնօրինակ խռտանդանս և ոչ իսկ յարինախանձ գազանս տեսանեմք, թող թէ ի մարդիկ» (88)։ Բայց մի բան հաշվի չի առնում, որ նրանք այդպես վարվում են իրենց հայրենի երկիրը ավերող կամ Տարոնի խաղաղ ու անմեղ մարդկանց նկատմամբ այդ նույն ձևով վարվողների հետ, հենց իրենց բուն Տարոնի հողում և ոչ թե նրանց երկրում։

Յ. Քերովրե Պատկանյանի՝ «Հայ հին պատմագրության մատենագիտա-

1 К. П. Патканов — «Библиографический очерк армянской исторической литературы», СПб, 1879 г.

կան տնտեսական մեծ հայ պատմագիրների շարքում Երրորդը նշված է «Զենոբ Դլակ», «Պատմութիւն Տարօնոյ», Կ. Պոլիս, 1708 և Վենետիկ, 1832: Ապա մի սեղմ ժանրով Ջենոբի անձնավորության մասին:

Зеноб — Настоятель Глакского Монастыря, родом сириец, написал историю борьбы, которую Армяне-христиане вели против язычников в обширной области Тарон у Ванского озера. Оттуда и название сочинения — История Тарона. Зеноб выставляет себя в своем творении современником Просветителя Армении.

Իսկ Հովհան Մամիկոնյանի համար նշում է դարձյալ նույն հրատարակությունները՝ «Պատմութիւն Տարօնոյ», Կ. Պոլիս, 1708 (1719), Վենետիկ, 1823 և Иоанн Мамиконян: настоятель монастыря Сурб-Карапет, написал по просьбе патриарха Нерсеса III историю области Тарона, в которой сообщает любопытные подробности о войнах владельцев, князей Мамиконян с Персами. Впрочем, многие из того, что он говорит основано не на исторических данных, а на народных сказаниях.

Պատկանյանի խոսքում անորոշություն կա. ինքն ընդունում է Ջենոբի ասածը հայոց քրիստոնեական դարձին իր ականատես լինելու վերաբերյալ, թե՛ ոչ: Ժիշտ չէ եսե, որ նա հավատում է, թե Հովհանը սբ. Կարապետի վանքի վանահայր է նշանակվել ներսես 3-րդի ժամանակ և նրա պահանջով: Այլ կերպ ասած՝ Պատկանյանի պնդումները ոչինչ չեն ավելացնում խնդրո առարկա հարցերին:

7. «Հանդես Ամսօրեայի» 1890 թ. 1-ին համարում (էջ 4—5), հեղինակը Ծ. Մ. ստորագրությամբ, համեմատում է Ջենոբից և Մովսես Խորենացուց մի փոքրիկ հատված, գտնում է նմանություններ, բայց «վազաժամ» է համարում որևէ եզրակացության հանգել (նույնը, Հ. Ա., 1889, № 3, և 1891, № 8):

8. Ղ. Ալիշանը՝ համեմատարար ավելի շատ է զբաղվել Զենոբ Դլակի և «Տարոնի պատմության» խնդիրներով՝ շատ դժգոհելով հանդել միանգամայն ընդունելի եզրակացությունների: Ուստի ավելորդ չենք համարում այստեղ համառոտակի ներկայացնել մեծանուն հայագետի տեսակետներից մի քանիսը:

Իր «Հայապատում» նշանավոր աշխատության մեջ (հ. 1, էջ 38) Ալիշանը Զենոբի հրվածքին անդրադառնում է Ազաթանգեղոսի գործի կապակցությամբ. Լևոնյանը է, որ Ազաթանգեղոսը իր «Պատմությունը» գրել է Տրդատ Մեծի ժամանակներում (գրել է հունարեն լեզվով, որը հետագայում թարգմանվել է հայերեն Սգնիկ Կողբացու ձեռքով, բնիկ աղանդոցիչ շատ տարիներ առաջ), որ Զենոբը նույնպես սուրբ է Տրդատ թագավորի և Գրիգոր Լուսավորչի օրերում, նշանակվել Տարոնի Մամիկոնյան տուն հայկակույտ և նույն ժամանակ էլ շարադրել իր «Պատմությունը» աշխատանքում է, որ «Զենոբ հալածվել է ասորերեն գրած է» (38): Ալիշանի կարծիքով Զենոբի թերևս ոչ մի ձեռագիր օրինակ չի պարունակում հեղինակի

ամբողջ գրվածքը. «ես առաւել՝ իր գրել ուզածը»։ Այս պատմութիւններէն առաջ, ենթադրում է նա, Զենոբը չէր կարող գոնե շփոթաւանդել սբ. Գրիգորի ծագումը, Անակի գործը, հայոց դարձը և միութենքը։ Որպէս թէ ինքն էլ է ջանկացել Ագաթանգեղոսի նման գրել, այսինքն՝ եոսրոպ Մեծի մահը, Տրդատի՝ Բյուզանդիա տարվելը և այլն, բայց Գր. Լուսավորիչը թույլ չի տվել։ Թույլ չտալու պատճառն էլ այն է, որ ինքն այդ քաները արդեն հանձնարարել է Ագաթանգեղոսին գրելու, և քաջական է միայն, որ ինքն էլ Տարոնում տեղի ունեցածները գրի։ Մի ձեռագիր օրինակում, ասում է Ալիշանը, Գրիգորի հիշյալ խոսքերին ոմն ասորատյաց գրիչ ավելացրել է հետևյալ խոսքերը. «Ասորիք կարի յիմարախօսք են և շաղփաղփապատումք, իսկ Յոյնք ճարտարաբանք և կարճատօտ քանիք»։ Սակայն չի նշել ձեռագրի տեղն ու համարը։

Թերևս իրավացի է Ալիշանը պնդելով, թէ «Զենոփայ գրածին կամ հաւաքածին մեկ մասն է՝ Թղթակցութիւնք Լուսաւորչի և Տրդատայ ընդ Ղևոնդեայ Հայրապետին Կեսարիոյ և այլ հպիսկոպոսաց՝ որք փափազէին դիտեալ ի հայս հանդիպածները» (անդ՝ 39), որոնց վրա ինքն էլ ավելացրել է իր այդի առաջ կատարվածները։ Հավանական է, սակայն դժվար է հաստատապես պնդել այդպիսի ենթադրութեան վրա։ Հոգհան Մամիկոնյանի մասին անդրադառնալով՝ Ալիշանը, ինչպէս որ կա ներկայացված գրվածքի հիշատակարանում, համարում է նրան 35-րդը՝ Զենոբից հետո։ «Պատմութեան նախագրողն, — ասում է Ալիշանը, — Լուսավորչի ընտրած Ասորի Զենոփը հպիսկոպոսն է. զօր յիշած հմք. առ աւանդեց՝ որ իր յաշորդքն այլ շարունակէն ինչ որ իր թեմին մեզ հանդիպի և այսպէս ըրին, գոնե ոմանք. բայց շատերն ազգաւ ասորի ըլլալով և յառաջ քան զգիտ հայերէն տապից, ասորերէն գրած են, և հաւանօրէն այս է կոչուածն «Ասորաց Պատմութիւն» (անդ՝ 69) և այլն։ Ավելացնում է, որ երբ Թողիկը ասորիներին վտարեց Գլակա վանքից, սրանք իրենց գրածները հետները տարան։ Կամ ինչպէս Հոգհանն է ներկայացրել՝ Լոր պարսկներն այդ կողմերը գրավեցին ու քարոսքանդ արին, «... այն պատմադիրքն այլ կողպտեր էին վանքէն, և մեր պատմիչն լսելով որ յիսուս քաղաքն Մարմատ (Մարմարա) անուամբ Ասորոյ մի քով գտնուի, զհարց տաւ և թարգմանեաց ի հայ... (նույն տեղում)։ Եվ եզրակացնում է, թէ մեզ հասածները հաշիվ թէ անձամբ Հոգհանի ձեռքով գրված տասը պատմեցնեցրը լինեն։ Այդպիսի կարծիք հայտնել է նաև Ա. Գ. Աբրահամյանը, բայց միայն հիշատակարանը համարելով Հոգհանի գործը, որ արդեն նախաքանում նշել ենք։

Իսկ այն, որ Հոգհանին վերագրված մասում առատ են անհավատալի, անհարմար, խիստ լափահանցրած գրույցներ, Ալիշանը գտնում է, թէ դժբանք չին պատշաճում Մամիկոնյան մի հպիսկոպոսի, ուստի և ենթադրում է, թէ «... թերևս աշխարհական ձեռաց միջամտութիւն հղած ըլլայ, որք իրենց մեծ իշխանք՝ Մուշեղ Քաջակորով անուանեալը դիցադեացընել ուզեր են, ինչպէս և անոր յաշորդ ազգականը՝ Գայլ Վահանը, զուարճալի ոճով հիւսելով, բայց ոչ հաւատալի (նույն տեղում)։

Ձ. Վենետիկի միաբանութեան՝ 1883 թ. կազմած և հրատարակած «Հայկական մատենագրութիւնը» (Այբուբենական ցուցակ տպագրութեան դիւ-

տէն մինչեւ առ մեզ եղած հայերէն հրատարակութեանց) հետեւյալն է գր-
րում Զենոքի մասին.

— Զենոք ասորի կամ Զենոք Գլակ. «Գիրք պատմութեանց երկրին Տա-
րօնոյ, զոր գրեաց Զենոք ասորոց եպիսկոպոսն, հրամանաւ խոստորչին
մերոյ սրբոյն Գրիգորիս... Վենետիկյան «Մատենագիտութեան» մեջ հի-
շատակվող այս տպագրութիւնը Գր. Մարքսվանեցու կողմից 1184Ը (1168+
+551=1719) կ. Պոլսի հրատարակութեանն է, որի խմբագրողն ու սըր-
բագրողը Պաղտատար Գլիրն է:

10. Այստեղ նշված երկրորդ տպագրութիւնը Վենետիկի 1832 թ. հրա-
տարակութեանն է. «Պատմութիւն Տարօնոյ զոր թարգմանեաց Զենոք ասո-
րի», որի նախաբանում այլևայլ կարևոր տեղեկութիւնների հետ այն ուշագ-
րա՛վ միտքն է հայտնում նաև, թե նա ասորի քահանաներին հաճեալաբար
այդ պատմական գրութիւնները ասորերեն գրած լինի, և ապա ավելաց-
նում է. «... Արդ զսոյն պատմութիւն, նոյն ինքն ապա մատենագիրն և ի
հայ քարբառ երկի յեղեալ. քանզի այսպէս ի գլուխ գրոցս զբռնին գրա-
գիրք. Պատմութիւն Տարօնոյ, զոր քարգմանեաց Զենոք ասորի: Բայց թէ
զթարգմանելն որ՝ փոխանակ պատմագրելոյ առցէ՞, և համարիցի զսա հա-
յերէն գրեալ, և կամ յայլմէ ունիք յեղատօնեալ ի հայ, ոչինչ կամակորէ
զիմաստ բառին: ... Որպէս գրեթէ ամենայն շարագրածք ի ձեռն գրչագրաց
հասեալք առ մեզ, ևս առաւել սա ժամանակաց երկայնութեամբ աղաւտ-
ղեալ գտանի: Այլ մեք ի ստուգագոյն օրինակաց զտպագիրս զայս տրտ-
բաց, հնգնակ օրինակաց քաղղատութեամբ ըստ կարի ուղղագրեալ: Ուրեք
ուրեք էին և հատուածք ինչ, որ թէպէտ յերիս և ի շորս օրինակս պա-
կաւէին, այլ մեք ոչ թողաք զայնս ի քաց, որպէս զի մի գրկեացին հե-
տոյզք մերոյ աշխարհին ի տեղեկութեանցն որ ի նստաւ՝:

11. Նույն տեղում նշվում է Հովհան Մամիկոնեանի անունով 1832 թ.
վենետիկյան հրատարակութիւնը միայն (1184Ը+551=1832): Այս 1832 թ.
հրատարակութեան առաջաբանում, իսկապես, առանց երկմտանքի Հովհան
Մամիկոնեանը ներկայացվում է ներսես Զ-րդ (Շինող) Տայեցու ժամա-
նակակից և նրա հրամանով այս պատմութիւնը շարագրած: Կամ բանասի-
րութեան կողմից իրավացիորեն նշված այն հանգամանքը, որ Հովհանը
իր գրութիւնն ավարտելու ժամանակն անգամ չի հիշում. ասում է, թե ա-
վարտեց այն ժամանակ, երբ Սամվել կաթողիկոսը շորս ամիս էր, ինչ
նստել էր հայրապետական աթոռին: Մինչդեռ հայտնի է, որ այդ ժամա-
նակներում (այսինքն՝ 7-րդ դարի II կեսին) Սամվել անունով կաթողիկոս
չի եղել: Այդպիսին հիշվում է Զ (6-րդ) դարի առաջին տարիներին:

Ներսեսը (641—662) ապրել ու գործել է 7-րդ դարում, եթե Հովհանը
նրա ժամանակակիցն էր և նրա հրամանով շարգվող, ուստի նա էլ պէտք
է 7-րդ դարում ապրած լիներ, մի հանգամանք, որ ոչ մի գնով չի բա-
ցատրվում պատմութեան փաստագրական սվյալներով...

* Տե՛ս № 1 բացատրագիրը:

! «Հայկական Մատենագիտութիւն» (1565—1883). Վենետիկ, 1883,
էջ 194—195):

Այստեղ էլ է ելլում, որ այս գործը պարունակող ձեռագրերը շատ փոփոխություններ և տարբերություններ են պարունակում, հավելվածներ նույնպես. — «... որք եթե ու ի գրագրաց իցէն յետոյ կրճատեալ, ինքն իսկ տրդեւ մատենադիրն, կամ յետ նոցա Գլակա Վանիցըն առաջնորդ յաւելին զայնս ըստ նորին յորդորանացն՝ զոր ի լիշատակարանին իւրում առնէ»:

12. Հովսեփ Գաթրճյանը «Սրբազան խորհրդամատուցք Հայոց» աշխատության մեջ (մասն Բ.) հիշատակելով նք. Ծմբեմի աշակերտ Զենոբին, հետևյալն է գրում. «Ոչ այն Զենոբ՝ որ իր համանուն գրովը հայկաթատանք մըն է 7-րդ դարուն, նոյն դարուն Սերէոսի գլուխը գտնուած Ագաթանգեղոսի գրուածքին պես: Այս տեսակետին շատերն են հետևել, սակայն Գաթրճյանը Զենոբի ո՞վ և ո՞ր դարում ապրած լինելու մասին ոչինչ չի ասում:

13. Գաթրճին Զարբանալյանը՝ Զենոբին և Հովհաննիս՝ այսինքն «Տառնի պատմության» «հեղինակներին» դիտում է որպես տարբեր անձնավորություններ (Զենոբը 4-րդ, իսկ Հովհանը 7-րդ դարի): Նկատենք ի միջի այլոց, որ նա Ագաթանգեղոսին եւույնպես 4-րդ դարի հեղինակ է համարում, սակայն նրան դնում է Զենոբից հետո, համարում է նրան «հոռմայեցի», իբրև արթունի քարտուղար Տրդատի հետ Բյուզանդիայից եկած. ազգությամբ հույն և իր «Հայոց պատմությունն» էլ հունարեն շարադրած: Զարբանալյանը հնթագրում է, թե Զենոբը Ագաթանգեղոսից առաջ է շարադրել իր գիրքը (անդ՝ 234):

«Իւր և Ագաթանգեղոսի գրոց մեջ երևցած տարբերութեանց վրա պետք չէ զարմանալ, — ասում է նա, — որովհետեւ ինչպես ինքն ալ կըսէ, Ագաթանգեղոսէն առաջ շարադրած է իւր գիրքը»: Զենոբի աղբյուրներից հիշատակում է Բարդա (Բարդաժան) և Պիսիդոն թարգմանչին և նրանց մասին Զենոբից մեջ է բերում հետևյալ հատվածները. «Ընթերցիր, — ասում է, — զթագաւորութիւն Հեփթաղիսէկայ հելլենացի գրով, և կամ զթագաւորութիւն Ճենաց, զոր գտանես լիւոհայ քաղաքի առ Բարդա պատմագրիս: Կամ «Զոր եթէ ստուգիւ կամիք իմանալ, զՊիսիդոն թարգմանիչ ասորի՝ հարցէք» (անդ՝ 235): Ինքը նույնպես շատ աղավաղված է գտնում Զենոբի գրվածքը, որից էլ առաջ է եկել թե լեզվի և թե պատմության այլևայլ հեղափոխական փոփոխությունները: «Ասկէց, — ասում է, — առաջ եկած է լիզուին խամութիւնը, բառից և դարձուածոց սխալ կամ անհարադատ իմաստներով ու եղանակաւ գործածութիւր, երբեմն ալ ամբողջ խօսքերուն մութ և անիմանալի մնալը» (անդ՝ 237):

Հետաքրքրական դիտողություն է անում Զենոբի գրվածքի ստեղծման շարժառիթների մասին՝ կոպված սր. Կարապետի վանքին հատկացված վանքապատկան կալվածքների մասին եղած տեղեկության հետ (անդ՝ 235 և հետևյալները): Եվ քանի որ Հովհան Մամիկոնյանին համարում է Ներսես 3-րդ (Շինոդ) կաթողիկոսի ժամանակակիցն ու նրա հրամանով այս

1 Տես՝ Գաթ. Զարբանալյան, Հայկական հիմն դպրութեան պատմութիւն, Վեներիկ, 1897, էջ 234 և հետևյալները:

* Գլխէ անվան վերաբերյալ տե՛ս նաև ստորեւ՝ № 12 քաջատրագիրը:

սլատմութիւնները շարադրած, ինչպէս վկայում է հիշատակարանում, ուստի իզրակացնում է, որ Զենոբին շարունակելու համար էլ հենց իր գրվածքը անվանել է «Տարւնի սլատմութիւն» (անդ՝ 45)։ Քանի որ հիշատակարանի՝ Հովհաննիս սլատկանելուն լի կատկածում էրթեք, ուստի և այնտեղ ասված խոսքերն էլ վկայակոչում է ուղղակի կերպով, հավաստիացման նպատակով։ Նա էլ է հավատացած, որ մինչև Քողիկը Տարոնում քրիստոնեական տաճարներում ու եկեղեցիներում տնօրինում էին ասորի կրօնավորները, դա հավանաբար այդպես է եղել, բայց մասամբ և ոչ թե առժամարակ։ Պատմութեան հիշատակարանում նշված Մարմարա քահանայի մոտ եղած քսանութ պատճենների և դրան ավելացրած Զենոբի տասը պատճենների մասին Զարբհանալլանը գտնում է. «Բայց մատենագրին հիշատակած երեսունութ պատճեններն միայն ութը ձեռագիրն հասած են, և ասոնցմէ հինգը Զենոբա անուամբ են, մյուս երեքն ալ Հովհաննիս Մամիկոնեանի» (անդ՝ 432)։ Մամիկոնյանին պատկանող մասը նրա կարծիքով սկսվում է Գլակա վանքի առաջնորդների շարակարգութեան մասին եղած հատվածից, այսինքն՝ Զենոբից մինչև Քողիկ, որի ժամանակ «Գլակա վանքը թե շենքերով և թե քարեկարգութեամբ պայծառացավ, իր մեկ ալլ աշխատութեան մեջ՝ Զարբհանալլանը գտնում է, թե Զենոբի գրվածքը հենց իր օրերում (այսինքն՝ որպես թե 4-րդ դարում) ասորիներից թարգմանվել է հայերեն. ենթադրում է, թե գուցե հենց ինքն էլ թարգմանած լինի, քանի որ երկար էր ապրել Հայաստանում և քաջածանոթ էր մեր լեզվին։ Հակառակ պարագայում ենթադրում է, թե Զենոբին ժամանակակից մեկ ուրիշը թարգմանած լինի և ավելացնում, «Որչափ գրուածքն ամփոփ, բայց զայն ալ աւելի համառօտողներն ալ գտնուած են՝ անշուշտ սուրբ եկեղեցեաց մեջ կարդացուելու համար՝ ի յիշատակ յուշարար մեծի և սքանչելահրաշ գործոյն։ Այսպէս հունդիպած ենք հետգիր ճառընտրաց մեջ գրուածքին միոյ մասին համառօտութեան՝ ի տօնի սրբոյն Անտոնի և Կրօնիդեայ, հետեյալ խորագրով, «Պատմութիւն Զենովքայ եպիսկոպոսի զոր արարեալ է վասն Անտոնի և Կրօնիդեայ և ալլոց ճգնաւորաց» (անդ՝ 47)։

Ոչ Զենոբ կուվածք (եթե կար էլ, իրօք, այդպիսին), ոչ էլ նրան ժամանակակից որևէ մեկը 4-րդ դարի սկզբին (առավել ևս 3-րդի վերջերին) որևէ գրվածք հայերեն թարգմանել չէին կարող, միանգամայն հասկանալի սլատմառով։

14. Զենոբ Գլակի, Հովհանն Մամիկոնյանի և նրանց անուններով հայտնի «Տարոնի պատմութեան» խնդիրները հատուկ քննութեան է ենթարկել նշանավոր բանասեր Գրիգոր Խալաթյանը²։ Բնականաբար նա անդրադարձել է նաև այդ կապակցութեամբ մինչև այդ եղած կարծիքների քննութեանը։ Նա նշում է, որ Մ. էմինի, Գ. Զարբհանալլանի, Պրուդհոմի և Լանգ-

¹ Դաբ. Զարբհանալլան. «Հայկական թարգմանութիւնք ճախնեաց» (Մատենադարան Հայկական թարգմանութեանց ճախնեաց), գաբ Գ—ՓԳ, Զենոբ Գլակ—Փ. Ռուզանդ, (էջ 46—54)։

² Տե՛ս Գր. Խալաթյան, Զենոբ Գլակ, համեմատական ուսումնասիրություն, 1893, Վենետիկ։

լուսայի գրաֆներից հետևում է, թե «հաստատվում է Զենոքի հարադատու-
թյան խնդիրը»։ Ինքը ժխտում է այդ։ Այս և «Ասորոց պատմության»
վավերականության հսկակցությունը հալաթյանը հարկ է համարում եղած
քեադրերը համեմատել Ազաթանգեղոսի, Փափստոս Բուզանզի, Մովսես Խո-
րենացու, որ. Հակոբի վարքի, Սեբեոսի, Նույնիսկ Ղազար Փարպեցու բնագ-
րերի հետ և տեսնել շատ նմանություններ։ Փարպեցուց վերցրած է հա-
մարում Հյուսիսայինների արքա Գլոբինոն առաջ, որից «սյունաց իշխան
Գրիհոնը՝ անհշան փոփոխությամբ»։ Այդպիսի նմանություններ նկատել են
«Տարսնի պատմության» ֆրանսերեն վերահիշյալ խարգմանիչները։ Մակայն
պետք է ասել, որ ինչպես նրանց, նույնպես և հալաթյանի մոտ աղպիսի
նմանությունների հաշտեցնելու մը շատ հաճախ բուրրավիճակն ըմբռն և բը-
նագրոս կերպով է արվում, երբեմն էլ հիմնված պատահական արտահայ-
տության, նույնիսկ առանձին բառի վրա։ Որտեղ էլ որ նմանություն չի
գտնում վերը նշված հեղինակների գրվածքների հետ, համարում է վերց-
ված որե՛ն Անհայտ հեղինակից։ Գրանով, ինչպես ինքն է ասում, նպատակ
ունի լույս ածել «... նորա ոչխով ինքնություն կամ մոտացածոյ որ-
պէս և որ դարու հեղինակ լինելը»։ Ի վերջո ինքն էլ է գալիս այն համոզ-
ման, թե «Զենոքի գրուածը արգարև է դարու մը հայի կարկատանը
համարելու է»։ Հալաթյանը նույնպես իր քննությունը կատարում է ըստ
1832 թ. Վենետիկյան հրատարակության։ (Հարկ է նշել, որ Գր. հալաթյա-
նը առհասարակ միտում ունի ավելի հավատ ընծայել արևմտյան, առավե-
լապես օտարազգի հեղինակներին, քան մեր. նույնիսկ Խորենացուն ոչ
հավաստի է համարում)։ Այդպիսի անհիմն միտումնավորությունը ակն-
հայտ է մի շարք օրինակներում։ Այսպես՝ ըստ Զենոքի պատմածի պար-
սից արքան Անակին՝ կատարած դավաճանության համար խոստացել էր
«զՊարտան մնացել ազգին տայր Անակայ»։ Նույն բանը կա նաև Սեբեոսի
մոտ, բայց հետևյալ ձևով. «Եւ կատարեաց արքայն ի վերայ նորա զպար-
զեան խոստացելալս հօրն նորա Անակայ. գրուն իսկ զպարթեական զՊա-
լան անդրէն դարձուցլալ՝ խազ կուպեալ մեծարեաց և աշար իւր երկրորդ
թագաւորութեանը»։ Համեմատությունից բուրրավիճակ էլ հնարավոր չէ եզ-
րակացնել, թե որը որից է օգտվել. ավելի հավանական է կարծել, թե եր-
կուսի աղբյուրն էլ Ազաթանգեղոսը լինի։ Բայց այդ մանկան անունը, ինչպես
հալաթյանն է նկատում, Սեբեոսն էլ չի տալիս (անդ՝ 45)։ Թերևս իրա-
վացի է հալաթյանը, երբ պնդում է, թե Սեբեոսը ծանոթ էր Զենոքին, էլ
ո՛ր է մնում նրա այն ենթադրությունը, թե Զենոքի գրվածքը քաղվածք է
Սեբեոսից և վերը նշված մյուս հեղինակներից, Սեբեոսից վերցված է հա-
մարում նաև Զիվանդիի անվան հիշատակումը, երբ ասում է, թե. «Զիվան-
դիի անվան առաջանալուն առանց ազդեցության չի երևում նաև Կազան-
կաավացու պատմածը Ալուանից համանուն արքայի մասին» (անդ՝ 47)։
Զենոքի անունով հայտնի պատմության հեղինակը հալաթյանի կարծիքով
անհարկի շատ է օգտվել նաև զանազան վկայաբանական գրվածքներից,

1 Տե՛ս՝ Սեբեոսի եպիսկոպոսի պատմություն, Երևան, 1939, էջ 33
(տե՛ս այսանդ նաև № 36 քաղաքագիրը)։

օրինակ՝ «Սոփերք հայկականքից» — ժԹ, Ծ. ԻԲ և այլն, որ. Հակոբի վար-
րից. ճիշտ է նկատել, թե սր. Հակոբի վարքի՝ 7-րդ դարից առաջ գրված
լինելը անհամեմատ է: Գր. լուսավորչի և Զդենի (ըստ հալաթյանի սա-
նույն Հակոբն է) «ազգակցական» կապի, Սուրենի՝ Գրիգոր լուսավորչի
էջայրը լինելու և նման խնդիրների մանրամասն քննությունը եսկեպես
կատարել է հալաթյանը (ՏԵ՛ս անդ՝ էջ 45 և հետևյալները)¹: Ուստի ավել-
լորդ ենք համարում այստեղ անդրադառնալ, միայն նշենք, որ հաջանա-
կան ենք համարում Սուրեն անվան՝ Գր. լուսավորչի «տոհմական-պար-
թեական անուն» լինելը, քան հղբոր:

Գրիգոր լուսավորչի ծագման և ազգակցականության վերաբերյալ, որ-
պեսզի ոչ մի կասկածանք չառաջանա իր ազատների նկատմամբ, Զենոբը
(կամ սույն պատմության հեղինակը) հետևյալն է գրում Քեկտոր քառո-
ղիչին. «ՍԹէ ստուգիւ կամիս դիտել զայսոսիկ, ով երանելիդ Քեկտոր, ըն-
թերցիր զթաղաորութիւն Հեկթաղենիկայ հելլենացի գրով եւ կամ զթաղաու-
րութենէ ճննաց, զոր գտանեա յմուհա քաղաքի առ Բարդա պատմագրիս:
հալաթյանը ենթադրում է, թե սա ըստ երևույթին արգեն վազուց ուրիշների
հողմից հիշատակված Բարդաժանն է (Բարդեզան): «Բարդա անուր անու-
նը, — ասում է նա, — ըստ իս նպատակով է գործածել այստեղ Զենոբ՝ յուր
մտացածին պատմութեան ստուգութիւն տալու դիտմամբ» (անդ՝ 94): Այս
և համանման այլ փաստական տվյալների մասին նույնպիսի կարծիք է
հայտնել նաև Մ. Աբեղյանը, որ վերևում արգեն նշել ենք՝: Շատ հավա-
նական է:

հալաթյանը հետաքրքրական նկատառությունն է անում նաև Տրդատի և Գր.
լուսավորչի կողմից Տաթևում ու երա շրջակայքում հեթանոսական մեհ-
յանների կործանման, բազիլիկների գտնված վայրերի, Դեմետր և Գիսանե
նղբայրների գոյության, Կուսուս, Մեղտես և Հոռեան անունների ծագման
և մի շարք այլ տեղեկությունների առիթով, որոնք միայն Զենոբի մոտ են
հիշատակված: Այդ կապակցությամբ մեծ մասամբ ճիշտ հղբակաղություն-
ների է հանգել:

Հնդկական զաղթականություն ի հայտ, իսկապես, չի եղել, ինչպես որ
արգեն իր տեղում ակնարկել է նա: Ավելացնում է նաև, որ «Գիսանե և
Դեմետր հեղիկ անուններ չեն. ի դուր Ավդալյան, Lassen Rittar — լու-
վագույն հետազոտության արժանի չափերով — մերժեցնում են դոցա հեղ-
կական Krisna-ի և երա հղբայր Habadar-ի կամ Balaram-ի: Առնվազն՝
դուցանից մեկը հայ գէս, գիսան (գիսաուր) եւ մյուսը՝ հույն Դեմետր քա-
ուրի հետ կարող են լծորդութիւն ունենալ» (էջ 58):

հալաթյանի կարծիքն է դարձյալ, թե այդ երկու անունները Հայաստա-
նում թե՛ իրրն ապովածների, թե՛ մարդկանց և կամ թե՛ կուռքերի անուն-
ներ՝ հայանի լին մեր պատմիչներին, մինչև ժ դար ուրիշ զավաններում:

¹ ՏԵ՛ս՝ «Գիւրգ, որ կոչի Զգոն», Կ. Պոլիս, 1824: ՏԵ՛ս նաև՝ Թ. Սար-
գիսյան, «Աղաքանգեղոս և յուր բազմադարյան գաղտնիք», Վենետիկ,
1890, էջ 37:

* ՏԵ՛ս առա՝ նախաբան:

նույնիսկ Հովհաննէս իր քերած ահագին քանակութեամբ ահունների մեջ
դրանց չի հիշում: Ըմբ վերջապէս, օրինակ է բերում, որ հետոմ հայոց մեջ
ալիքի տարածված էր հին իրանական կամ պարսկական պաշտամունքը, որ
արդեն ազգային էր դարձել (օր.՝ Զանդիկ կամ Ավեստական կրօնի Ahura-
mazda—Արամազդ, Anahita—Անահիտ, Yeretagna—Վահագն) և այլն:

Դիսապոր քրմերի և ծամալոր մանուկների մասին ակնարկութունը ևա-
լաթյանին թվում է Փափատոսից վերցրած լինի Զենոքը, սակայն ալիքի
հազանական է կարծել, թե ժողովրդական որևէ զրույցի մնացորդ լինի:

Սբ. Կարապետի, ինչպէս նաև Արանագինեի նշխարների՝ Կեսարիայից
ո՞ւմ կողմից բերվելու և Տարոնում հաստատվելու մասին տեղեկութունները
նալաթյանը դեռից-դեռից քաղված, իրար կցմցված և անստույգ է համարում
և իրավացի է:

Զորս թղթերի պատճենների, ինչպէս նաև հեղինակային առաջաքանի՝
Զենոքին անհարազատ լինելը նույնպէս նրա պնդումն է, ուստի և եզրա-
կացնում է, թե.— «Զենոքի անուամբ «Ասորոց պատմութիւնը» ետխընթաց
փաստերի հիմամբ անուանել համարելու է, որպէս և «Զենոք» կոչումը՝ կեղծ,
անշուշտ Դ զարուց բաժնական ուշ կազմված» (անդ՝ 77): Այս վերջին նկա-
տադութունը ոչ մի կերպ հնարավոր չէ հիմնավորել: Իսկ ինչ մնում է
այն պնդմանը, թե ասորերէնից թարգմանված լինելու մասին խոսք ան-
գամ լինել չի կարող, դժվար է այժմ հաստատուն որևէ բան ասել:

15. Միհրան Հովհաննէսյանը՝ այս «Պատմութեան» հեղինակ է նախա-
շում Զենոք Գլակին, այն էլ շորթորդ դարում գրած և անվերապահորեն հա-
վատում նրա ասածներին: Դեռ ալիքին՝ «Ականատեսի մը վկայութիւններն»
կոչված քաժնում ազդարարում է, թե. «Այդ կոխին ամէն իրադարձութիւն-
ներուն ականատես վկան է Զենոք Գլակ» և բերում մի շարք օրինակներ
գրվածքից՝ իբրև փաստարկում: Պէտք է ասել, սակայն (ինչպէս արդեն
ժամանակին նկատվել է²), որ այս հեղինակի եզրակացութիւնները՝ թե
Զենոք Գլակը կա և մնում է սույն գրվածքի շարագրող, բացի սկզբի մեկ-
երկու թղթերից (որոնք համարում է Պր. Լուսավորչի և Ղևոնդիոսի գրած-
ները), մեկ էլ «Հիշատակարանը», որ ենթադրում է Հովհան Մամիկոնեանինը,
անհիմն են, վերացական դատողութիւնների, քան թե գրվածքից բխող
փաստական տվյալների արդյունք: Նրա ասածները, իսկապէս, նախ և
բերութիւն չեն ներկայացնում, ուստի և ալիքորդ ենք համարում այստեղ
անդրադառնալ դրանց: Սկզբնական կիևի ու հայկական Կուաթի հիմնա-
գորման մասին պատմող ամանդութիւնները քննադատական հողվածում
դրան անդրադարձել է նաև Բագրատ Ուլուքարյանը, և արեւ է մի շարք
սկզբունքային ու մեծի մասամբ ընդունելի դատողութիւններ³:

1 Յե՛ս ճրա՝ «Զենոք Գլակ—ճանդեպ արդիական ֆենադատութեան», Կ.
Գոլթս, 1912, էջ 28 և հետևյալները:

2 Յե՛ս ՝ Գ. Մեմլիշյան, Մատենախոսական Միմրաճ Հովհաննիսյանի
«Զենոք-Գլակ—ճանդեպ արդիական ֆենադատութեան», «Հանդես ամսօրյա»,
1912, էջ 485 և հետևյալները:

3 Բ. Ուլուքարյան, «Ոսկի շղթա», Երևան, 1979, 25—64 էջերը:

16. Զենոբ Գլահի և Հովհան Մամիկոնյանի գրվածքին տարրեր և զանազան առիթներով անդրադարձել են նաև օտարազգի արևելագետներն ու ուսումնասիրողները: Ստարազգիներին այդ հարցին անդրադարձել են Հ. Գելցերը¹, Գուաշմիտը, Պրուդհոմը, Հանգլուան և ուրիշներ: Այսպես, Գելցերը (երան հեռեկան՝ նաև Գուաշմիտը) գտնում է, որ Գրիգոր Լուսավորչի բազմաթիվ տոմար իր ձեռքում ունեն քրմապետության պաշտոնը Հայաստանում և ինքն էլ ազգության մեր հայ էր: (Պատմարան Լեոն Նույնպես հավանական է համարում այդ): Իր մեկ այլ աշխատության մեջ Գելցերը² ուղղակի նշում է Տարսևում եղած Գեմետր և Գիսանե կուռքերի մեհյանը՝ մյուսների շարքում: Այդպիսի հիշատակություն ունի նաև Ա. Կարիերն իր «Հեթանոս Հայաստանի ութ մեհյանները»³ աշխատության մեջ:

17. Վերոհիշյալ խնդիրներին ավելի մեծ ուշադրություն է դարձրել և դրանց մասին ավելի հանգամանորեն խոսել հայ մշակույթի և գիտության նշանավոր երախտավոր, ահագնամիկոս Ն. Յա. Մառը: Ի միջի այլոց առաջինը ներկայացնում էր, որ նմանություն տեսավ ուկրաինական և հայկական այդ հնագույն ավանդությունների կամ լեգենդների միջև, և այն համոզմունքը հայտնեց, թե հայկական ավանդության համար, ամենայն հավանականությամբ, սկզբնաղբյուր է հանդիսացել սլավոնական լեգենդը, կամ թե երկուսը նա առաջ են եկել մի ավելի հին ընդհանուր սկզբնաղբյուրից⁴: Մառի կողմից առաջ քաշված հիպոթեզին հետագայում շատերը անդրադարձան, որոնցից ոմանք փաստագրական նորանոր տեղեկություններ են ավելացնում եղածին, ոմանք այլևայլ հեթանոսություններ անում, որոնք մեր խնդրից դուրս են և ավելորդ են համարում մեկ առ մեկ շարադրել այս տեղ: Այսպես օրինակ՝ ուկրաինացի պատմաբան Մ. Յու Բրայչևսկին նույնպես այդպիսի կապ է տեսնում Կիևյան Ռուսիայի կազմավորման ժամանակաշրջանում ստեղծված ժողովրդական ավանդապատում զրույցների պատմական հիմքերի միջև՝ այդպիսի աղերսների միջավայրը փնտրելով 6—7-րդ դարերի ուկրաինա-բյուզանդական և հայ-բյուզանդական հարաբերություն:

1 Հենրիկոս Գելցեր, Փալատու Ռիզանդ կամ Սկզբնատուրիս Հայկական եկեղեցաց (քաղվ. «Բազմավեպ», 1898, էջ 436 և հետևյալները, և «Բազմավեպ», 1906, էջ 306):

2 Հ. Գելցեր, «Հետազոտություն հայ դիցաբանության» (քաղվ. Հ. Քառայան, Վենետիկ, 1897):

3 Տե՛ս քաղվածությունը՝ «Հանդես ամսօրյա», 1899, էջ 354:

4 Տե՛ս Н. Я. Марр Книжные легенды об основании куара в Армении и Киева на Руси. Речь, произнесенная на торжественном годовом общем собрании Академии истории материальной культуры, 18 мая 1922 г. («Известиях» ГАИМК, том 3): Տե՛ս նաև Н. Я. Марр, Избранные работы, т. 5, 1935 թ. ժ. 47—62 և արդյունքները Н. Я. Марр, «Крещение армян, грузин, абхазов и аланов святым Григорием», СПб, 1905, ժ. 154 և արդ.

ների ուղորդումը, նույն՝ ներքաշիշլալ ժողովածուում զետեղված հոգվածում՝ Ս. Տ. Երեմյանը² նույնպես մի շարք աշխարհագրական (հատկապես տեղանունների) նմանություններ է տեսնում, որոնք տեղ են գտել ուկրաինական և հայկական ազանդապատումներում։ Սակայն Երեմյանը գտնում է, որ հայ և ուկրաինացի ժողովուրդների մեջ այդ հինավուրց ազանդապատում գրույցները ծագել են իրարից անկախ և բուլղոսլին ինքնուրույն հոգի վրա և միմյանց հետ ոչ մի կապ չունեն։

18. Նույնպիսի կարծիք է հայտնել նաև Ռ. Ա. Արրահամյանն իր «Հաստատում հնդկական զաղթությանների դոկտրինայի հարցի շուրջը» հոգվածում³։ Փոքր-ինչ առաջ անցնելով ասելը, որ մենք նույնպես հակված ենք ընդունել, որ ծրկու գրույցները (հայկական և ուկրաինական) առաջ են եկել բուլղոսլին իրարից անկախ, տարբեր ժամանակներում, կապ չունեն միմյանց հետ, և եթե նրանցում տեղ գտած տեղանուններում ինչ-ինչ նմանություններ էլ կան, ապա դրանք բուլղոսլին պատահական, արմատական օրինալափություններ չպարունակող նմանություններ են։ Մեր խորին համոզմամբ, պատահական չէ, որ քննության ենթակա Հարցերի ամենալավ գիտականներ՝ Քե՝ Մ. Արեղյանը և Քե՝ Լեոն ու մի կարևորություն լին արվել նշված գրույցների միևնույն հիմքից ծագած լինելու մասին հզած տեսությունը և լուսավոր են անցել դրա կողքով։ Ինչ մեծ է Ռ. Արրահամյանի այն պնդմանը, թե Գիսան և Գիմետր եղբայրների մասին ստեղծված ժողովրդական պարզ գրույցը (ինչպես և Գիսան-Գանեսան անունը) կարելի է հիմք ընդունել և «հնդկական զաղթության» տեսել 1—4-րդ դարերի Հայկական լեռնաշխարհում, ոչ բանական է և ոչ էլ ընդունելի։ Եթե այդպես է, հայտնի ինչու՞ ինքը չի ընդունում ուկրաինական և հայկական ազանդությունների նույն արմատից ծագած լինելը, չէ՞ որ դրանց մեջ զուգահեռություններն ու նմանությունները ավելի քան առատ են։

19. Հարցի ավելի հանգամանալից քննություն է կատարել պատմաբան Ռ. Ա. Ուլուբարյանը «Ալավոսական Կրկի և հայկական Կուառի հիմնադրության մասին պատմող ազանդությունները» հոգվածում⁴, Այդ կապակցությամբ Ռ. Ուլուբարյանի եզրակացությունը հետևյալն է՝ չնայած այժմ գծվար, օանհնար է պարզել, թե երկու (ժողովուրդների մեջ պահպանված) գրույցներից, որն է խթան հանդիսացել մյուսի ծննդի համար, այսպատմականորեն չ... վերջ ուշադրություն արված նմանություններն ան-

¹ М. Ю. Брайчевский, К вопросу о русско-армянских связях в период образования Киевской Руси.

Сб. «Исторические связи и дружба украинского и армянского народов», Киев, 1965, ст. 161—168.

² С. Т. Еремян, О некоторых историко-географических параллелях в «Повести временных лет» и «Истории Тарона» Иоанна Мамиконяна, (Сб. «Исторические связи...»).

³ Տե՛ս «Երևանի պետական համալսարանի հայագիտական հետազոտություններ», արտ. Ա. Ե., 1974, էջ 405—431:

⁴ Տե՛ս՝ Ռ. Ուլուբարյան, «Ոսկի շղթա», Ե., 1979, էջ 25—64:

պայման ապացույց են այն իրողությունները, որ երկու զրույցներն էլ արդյունք են իրենց ծնող ժողովուրդների այնպիսի առնչությունների, որոնք հասնում են մինչև վաղ միջնադարյան իրադրությունները (անդ՝ էջ 33)։

20. Ամենամիջին ծավալուն գործը Զենոբ Գլակի, Հովհան Մամիկոնյանի և «Տարոնի պատմություն» վերաբերյալ բանասեր Ղ. Վ. Այվազյանի մենագրական աշխատությունն է¹։ Արդեն ուրիշներն էն նկատել, որ Ղ. Այվազյանի գլխավոր սխալը ելակետային է, այն, որ նա (հետևելով հնագույն, դիտության կողմից վաղուց ի վեր մերժված տեսակետներին) «Տարոնի Պատմությունը» բաժանում է երկու մասի, համարում տարբեր հեղինակների գործ, որոնցից մեկը (Զենոբ Գլակը) ապրել է 4-րդ դարում և ինչ որ շարադրել է, դրանց ականատես վկան է, իսկ մյուսը 7-րդ դարում՝ Հովհան Մամիկոնյանն է։

Այսպես, նա ևս ձգտում է հաստատել, թե Զենոբին վերագրված մասը գրվել է ասորերեն և շորրորդ դարում, մնացել անհայտության մեջ և միայն 7—8-րդ դարերում հայտնաբերվել ու թարգմանվել հայերեն։ Նրա մյուս պնդումը, թե ասորական ու պրոպագանդական տարրերը նշանակալի, նույնիսկ գերիշխող դեր են ունեցել 4-րդ դարի հայոց «հասարակական-քաղաքական և եկեղեցական կյանքում» (անդ՝ 58), իսկապես, բոլորովին անընդունելի է, ինչպես նկատել է Բ. Ալուբաբյանը (տե՛ս՝ նշվ. աշխ. էջ 39—40)։ Թերեւ միայն նորածագ քրիստոնեության տարածման գործում ասորիները որոշակի դեր, իրո՛ք, կատարել են, այն էլ ոչ միայն Տարոնի գավառում, Ավելի ևս անընդունելի է, Ղ. Այվազյանի հետևյալ հզորակացությունը, թե «... своеобразным центром церковно-сирийцев являлся гавар Тарон-Аштишат и монастырь св. Карапета (ընդգծումներն իրենն են, Վ. Վ.)»։ В свою очередь, это делает правдоподобным сообщение Иоанна Мамиконяна в «Ишатакране», что монастырь св. Карапета при своем основании и в течение какого-то времени был сирийским, а значит, что и найденные им там записки могли быть сделаны на сирийском языке» (նույն առիթում, էջ 58) և թե ասորական այդ «լուրորինակ գերազանցությունը էամ տիրապետությունը հասնում է մինչև հինգերորդ դարի վերջերը։ Թե ինչպիսի զնահատություն գտավ Ղ. Այվազյանի աշխատության երևան գալը արդի հայ բանասիրության և պատմագիտության կողմից, պարզ երևում է այն քննական և քննադատական արձագանքներից, որոնք հրապարակ եկան նրա վերոհիշյալ աշխատության լույս տեսնելուց անմիջապես հետո։

Անպիտան այդ աշխատության մասին իր ծանրակշիռ խոսքն ասաց բանասեր Լևոն Տեր-Պետրոսյանը մի հոդվածում, որ լույս տեսավ «Բանբեր Երևանի համալսարանի» 1977 թ. Մ 3-ում²։ Այստեղ հեղինակը մեկ աս

¹ К. В. Айвазян, «История Тарона» и армянская литература IV—VII веков», Историко-филологическое исследование, Ереван, 1976 г.

² Л. А. Тер-Петросян, К вопросу о датировке «Истории Тарона», — «Вестник Ереванского университета», 1977, № 3.

մէկ ներկայացնում է տեքստաբանական այն բոլոր անճշտութիւններն ու անհետնադականութիւնից առաջ եկած վրիպումները (հատկապէս արված էզրահանգումների կապակցութիւնը), որոնք տեղ են գտել Ղ. Այվազյանի ուսմանը թարգմանութեան մեջ (կատարված գրաբար տեքստից): Ղ. Այվազյանի աշխատութեան մասին իր քննութիւններից է. Տեր-Պետրոսյանը հանգում է հետևյալին.

1. «Наличие большого количества фактических ошибок заставляет сомневаться в правильности любого сообщения княги Айвазяна».

2. Осуществленный Айвазяном русский перевод «История Тарона» даст искаженное представление об армянском оригинале этого произведения» և այլն:

«Литературная Армения» ամսագրում է. Տեր-Պետրոսյանի և Բ. Ուլուրարյանի քննադատական կարծիքների դեմ ինքնապաշտպանութիւնը հանդես եկավ Ղ. Այվազյանը¹: Ապա նույն տեղում պատասխան խոսքով հանդես եկան և Բ. Ուլուրարյանը և է. Տեր-Պետրոսյանը², վեճերի կապակցութիւնը իր ամփոփիչ և համառոտ խոսքն առաջ նաև ամսագրի խմբագրութիւնը (նույն տեղում, էջ 108):

Հարցի կապակցութիւնը առ այսօր ամենաճանաչելի և ամենանշմարտաւոր խոսքը ըստ իս մնում է դարձյալ մեծանուն հայագետ Մ. Արեղյանինը: Նրա, ինչպէս նաև Ստ. Մալխասյանցի, Լեոյի, Մ. Մկրչանի և էյի ուրիշների արտահայտած տեսակետներին այստեղ ավելորդ ենք համարում առանձին-առանձին և մանրամասնաբար անդրադառնալ, քանի որ վերևում, շատ առիթներով կամա, թե ակամա, արդեն քանիցս շոշափել ենք. նաև՝ ընդունելով դրանք իրեն ընդհանրութեան կողմից ճշմարտութեան ուժ ստացած խոսք:

Իսկ այն հանգամանքը, որ Ղ. Այվազյանն իր ենթադրութիւնները հաստատելու նկատառումով վկայակոչում է նշանավոր բանասեր Ծ. Տեր-Մինասյանի աշխատութիւնները, դարձյալ ոչնչով չի փրկում դրութիւնը, քանի որ Տեր-Մինասյանի մոտ այդօրինակ ուղղացիժ և որոշակի պնդում ոչ վկայակոչված աշխատութեան³ մեջ և ոչ էլ ուրիշ տեղերում⁴ չկա և չէր կարող լինել:

21. Ռիչարդ Հովհաննիսյանի՝ վերևում նշված հաղորդման մեջ լատիազանց ուշագրավ նկատողութիւն կա «Տարոնի պատմութեան» վերաբերյալ Լեոն Ավետիսյանի ուսումնասիրութեան մասին (History of Taron.— Columbia University, 1985: UML Orfer № DA). այն հիմնված

¹ Տե՛ս՝ «Литературная Армения», Е. 1978, № 2 (Казар Айвазян — «Письмо в редакцию», ст. 86—96).

² Բ. Улубабян — «Научные заблуждения или блуждения в науке?» (ст. 97—102) и Левон Тер-Петросян — «История Тарона» в свете «Критики» К. В. Айвазяна (ст. 102—108).

³ Երվանդ Տեր-Մինասյան, Հայոց եկեղեցու հաւաքեաւթիւնները ասորվոց եկեղեցիներէ ճեւ, Վաղարշապատ, 1980, էջ 3 և հետևյալներ:

⁴ Ե. Տեր-Մինասյան, Բանասիրական հետազոտութիւններ, Երևան, 1971:

է Երևանի, Լենինգրադի և Փարիզի ձեռագրերի և խմբագրությունների տրված լայնների վրա: Ներածականում մեկնարանվում էն Պատմության մեջ եղած անձնականները, տեղանունները, ժամանակաշրջանի քաղաքական ու կրոնական հանգամանքները:

«Նոր փաստերու լույսին տակ,— գրում է նա,— ան (Լ. Ավտոյանը) կեզբակացեն, այլ մասնագետներու նման, թե Պատմությունը խիստ միտումնավոր է, գրված Գլակի վանքը օրինականացնելու նպատակով, զայն վերադասելու համար էջմիածնի և Դվինի աթոռներեն և վերջապես շահելու համար ժամանակի ազնվականության հովանավորությունը» (ՊԲՀ, 1987, № 1, էջ 106): Ապացուցման կարիք ունի, սակայն, Պատմության կառուցվածքի, պատկանելության և մանավանդ գրության ժամանակի մասին եղած պնդումը, թե այն կազմված է երկու առանձին բաժիններից, «որոնցմե առաջինը գրված է նույն անձի կողմից 966-ի և 988-ի միջև, մինչ երկրորդը՝ որ կպարունակե վերջին երկու հարաշնպերը, հիշատակարանը և հավանաբար ամբողջ գործի մեկ խմբագրությունը, ուրիշի մը կողմից, 1220-են առաջ» (նույն տեղում):

Պետրոսյանը նույնպես գրվածքի ժամանակը շատ հետ է քերում. «Մինչ Մամիկոնյան կհավակնի ներկայացնել հայերու պայքարը ընդդեմ գրադաշտական Պարսկաստանի,— ասում է նա,— Պետրոսյան կհավատա, թե անոր նկարագրությունը իրականության մեջ կվերաբերի արաբական և նույնիսկ սելջուկ արշավանքներուն: Ամեն պարագայի, հետաքրքրական պիտի լլվար գործը բազդատել բյուզանդական, պարսկական, թրքական և այլ հայկական ժամանակակից դուրացանքություններուն հետ» (նույն տեղում, էջ 107):

22. Վերջապես, ավելորդ շենք համարում այստեղ խոստովանել, որ նախկինում տողերիս հեղինակը նույնպես՝ հետևելով գրականության պատմության մեջ վաղուց ի վեր ավանդության ուժ և տաքած հին տեսակետին, պայմանականորեն Հովհան Մամիկոնյանին և նրա անունով հայտնի «Տարռնի պատմութեան» ստեղծման ժամանակը ներկայացրել էր 7-րդ դարի առհասարակում և վերլուծել այդ դարաշրջանի հայոց գրական-մշակութային երևույթների ընդհանուր համակարգում: Մակայն ավելի հանգամանալից քննությունն ու ծանոթությունը մեզ ևս քերիցին այն համոզման, որ վերոհիշյալ «Պատմության» մեջ և մասնավորապես նրա «Հիշատակարանում» առատորեն ափոված փաստական, ժամանակագրական, տեղանունների, անձնանունների և այլ կարգի անճշտություններն ու շփոթությունները (նկատված ուսումնասիրողների մեծամասնության կողմից) ապացույց են այն բանի, որ դրանց հեղինակը կամ հավաքող-շարահարողը չէր կարող ականատես և ժամանակակից մեկը լինել, այլ ավելի ուշ՝ «ութերորդ դարից ոչ վաղ» ապրած մեկը: Որք վկայակոչում է Գրիգոր Լուսավորչին ժամանակակից Զենոբ Գլակին, ինչպես նաև այդ օրերում կատարված իրողությունների մասին մնացած ինչ-ինչ գրություն-

1 Վ. Հ. Վարդանյան, Հայ գրականությունը 7-րդ դարում, Ե. 1970, էջ 120—122:

Լեւորը կամ դրանց պատճենները ու դրանք միացրել իր մոտ գտնվող հաս-
վարածութիւն: Այդպէս վարվելու նպատակը եղել է նախ՝ իր ասելիքը, պատ-
մածը կամ այստեղից-այնտեղից համաքան իբրն անհերքելի, այսինքն
սկանատեսի վկայութեան արգասիք ներկայացնելը, որպէսզի չկասկածեն
իրեն այն բաներում որիմ նույնիսկ ինքն է կասկածում, ապա եւե՛ զրի-
նականացնելու և համարժացնելու համար մինչ իր ժամանակները որ. Կա-
րապետին պատկանող կալվածքներն ու երդահամարները, որոնց մասին
բազմիցս հիշատակվում է բուն Քրիստոսական մեջ:

Իսկ Զենոբ Գլակի խնդիրն առ այսօր ավելի ժուժ և առեղծվածային
է: Այժմ հնարավոր էլ չէ հաստատապէս պնդել, թե այդ անունով անձ-
նավորութեան աչ գոյութեան է ունեցել, ոչ էլ որևէ բան գրել: Զենոբ էլ
կարող ապացուցել, թե նա է շարադրել վերոհիշյալ գրվածքի առաջին
մասը պարունակող թղթերը, ինչպէս որ ավանգում է Հովհաննէս Այդպիսի
մեկը գուցէ թե ապրած լինի Գրիգոր Լուսավորչի օրերում և նրա կողմից
նշանակված միայն սբ. Կարապետի վանքի վանահայր (այն ժամանակվա
քմբունումով), և ոչ թե ամբողջ Տարոնի թեմի առաջնորդ, եթե որևէ բան
էլ շարագրել է, ապա՝ միայն Ա. Աբրահամյանի կողմից վերը նշված եր-
կա գրութիւնները (Քրիստոսականի թղթոյն ասորւոց և պատմութիւն վասն
Ժնեականեան տեղեացնէ և շվասն պատերազմին որ յԱրծանն հղեալ), Կաթ-
ավելի համակերպ է կարծել, թե Զենոբը Գրիգոր Լուսավորչի կարգադ-
րութեամբ նրա և այլոց կողմից շարադրված ինչ-ինչ թղթեր (նամակներ)
թարգմանած լինի ասորերէն՝ ասորի քրիստոնյաներին կամ այդ դավա-
նանքը տարածող քարոզիչներին տեղյակ դարձնելու համար եղած (իսկ
ավելի շատ՝ լեղած, հնարովի) դիպքերի և իրադարձութիւնների մասին:
Այդ երևում է ոչ միայն Հովհաննէսի վկայութեանից, այլ մասամբ նաև Նա-
մակների սյուսնատաշին-գաղափարական բովանդակութեանից, որոնք հենց
այդ նպատակն էլ հետապնդում էին:

Համադասարարութեանները ներկայացրել ենք թարգմանութեան համար
մեր օգտագործած օրինակի հետևողութեամբ՝ ստումնասիրողների գործն
ավելորդ տեղը չդժվարացնելու նկատառումով. դրանք տրված են ըստ Մաշ-
տոցի անվան Մատենադարանի թվահամարների՝

Յ — Ա. Աբրահամյանի օգտագործած գրչագիրը, № 1328:

Ը — № 1886 գրչագիրը:

Բ — № 1912 գրչագիրը:

Վ — Վենետիկյան՝ 1832 թվականի հրատարակութեանը:

ՎԾ — Վենետիկյան՝ 1832 և 1889 թթ. հրատ. ծանոթագրութեաները:

Պ — Պոլսի՝ 1719 թ. հրատարակութեանը (սխալմամբ տպված է 1722):

Ը — № 2618 գրչագիրը:

Մ — № 1886 գրչագիրը (որ նույն Լ-ի տարբերակն է):

Ս — № 7808 գրչագիրը:

Մ Ա Ն Ո Ք Ա Գ Ր Ո Ւ Ք Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

1 «Պատմութիւն Տարաւնու, զոր թարգմանելալ է Զինորայ ասորոց եպիսկոպոսի: Բառացի կլինի այսպէս՝ «Տարոնի պատմութիւնը», որը թարգմանել է ասորիների Զինոր եպիսկոպոսը (կամ թարգմանվել է նրա կողմից): «Տարոնի պատմութիւն» հեղինակի, նրա գրութիւն ժամանակաշրջանի և այլ հանգամանքների հետ կապված մի շարք հարցեր մինչև այժմ էլ դեռ լիովին պարզարանձաժ չեն: Քանի դեռ վերջնականապէս քաջահայտված չեն այս գործի՝ մեկ, թե երկու հեղինակների պատկանելու, հեղինակի ո՞ր դարում ապրած և ե՞րբ գրած լինելու, այն կազմող պատճենների և դրանց բնույթի վերաբերյալ խեղդերերը, պայմանականորեն գրքի վերնագրում թողնում ենք «թարգմանելը», որ նշանակում է Զինորի՝ ոչ թե պատմիչ-գրող, այլ սույն գրվածքի մի մասի թարգմանիչ կամ թարգման լինելը: Միևնույն ժամանակ տալիս ենք հետևյալ բացատրութիւնը. «Թարգմանեալ է» քան և յստեղ մի քանի իմաստներով կարելի է հասկանալ:

ա. մեղզակի իմաստով՝ այսինքն «Տարոնի պատմութիւնը», որը թարգմանել է ասորիների Զինոր եպիսկոպոսը (կամ թարգմանվել է նրա կողմից):

բ. «Տարոնի պատմութիւնը», որ թարգմանվել է ասորիների Զինոր եպիսկոպոսից, նրա գրվածքից, նրա կազմած պատճենների, թղթերի հաժարածուից:

գ. «Տարոնի պատմութիւնը», որը գրել է, շարագրել է ասորիների Զինոր եպիսկոպոսը: Գրաբարում (նրա լագոնցութեամբ՝ նաև աշխարհաբարում) գրելը, շարագրելը կամ թարգմանելը շատ հաճախ գործածվել են գրեթե նույն իմաստով. նշանակում էր որևէ մտքի, խոսքի կամ զաղարկարի մեկնարան, թարգման լինել: Այս նույն իմաստով գործածված ենք տեսնում Մ. Նալբանդյանի, Վ. Ճերյանի, Հ. Քումանյանի և այլոց մոտ:

դ. «Տարոնի պատմութիւնը», որ տրտագրված, պատճենված է ասորիների Զինոր եպիսկոպոսի կողմից, կամ թե՛ նրանից:

2 Թարգմանութիւն համար մեր օգտագործած հրատարակութիւն մեզ «Պատմութիւն» գլուխներն ու գրանց առանձին մասերը (իմա՝ պատճեն-

ներք) խառնված են իրար (Ա. Ա. Արրահամյան, «Հովհան Մամիկոնյան», «Պատմութիւն Տարաւնոյ», Ե., 1941 թ.)։ Սույն հրատարակութեան բնագրական ճշգրտումներէ, գլխակարգութեան և առանձին գլուխների վերնագրերի խնդրին ժամանակին անգրագարծել է նաև ակադ. Լ. Խաչիկյանը*։ Ահա, թե ինչ է գրում նա. — «Հովհան Մամիկոնյանը խմբագրելով Տարոնի և Գլակա վանքի պատմութեան վերաբերյալ իր ունեցած նյութերը, գրանք բաժանել է չորս գլխի։

Առաջին գլուխ. «... Պատմութիւն Տարոնոյ, զոր թարգմանեաց Զենոբ ասորի եպիսկոպոսն»։

Երկրորդ գլուխ. «... Պատմութիւն վասն Իննականեան տեղեաց և պատերազմին որ յԱրձանն եղև»։

Յրրորդ գլուխ. «... Եթէ ոչք էին որ յաջորդեցին յառաջնորդութիւն սուրբ Կարապետին»։

Չորրորդ գլուխ. «Գլուխ պարսից պատմութեան»։ (Բայց պետք է այստեղ նշել, որ ձեռագրերում «Պատմութեանը» առանձին գլուխներ չունի)։ Այնուհետև Լ. Խաչիկյանը տալիս է նշած առանձին գլուխների հետևյալ ստորաբաժանումները.

«Առաջին գլխի պատճեններն են (իմա՝ Լեթարածիւնները). — ա. «Պատճեն առաջին. [Դիր] սրբոյն Գրիգորի, զոր գրեաց և յղեաց ի Կեսարիա»։ բ. «Պատճեն երկրորդ. պատասխանի պայմանավոր գրոյն սրբոյն Գրիգորի, զոր գրեաց Կեսարու հայրապետն»։

Երկրորդ գլխի պատճեններն են. — ա. «Պատճեն առաջին. Զենոբա Ասորու պատասխանի թղթոյն ասորոց»։

բ. [«Պատճեն երկրորդ. վասն»] պատերազմին որ յԱրձանն եղև»։

Յրրորդ գլուխը պատճեններ չունի։ Իսկ չորրորդ գլուխը բաղկացած է չորս պատճեններից. ա. «[Պատճեն] առաջին. վասն գալոյն Միհրանայ ի Տարաւն...», բ. «[Պատճեն] երկրորդ. վասն գալոյն Վախթանգայ ի Տարաւն...», գ. «[Պատճեն] երրորդ. վասն գալոյն Տիգրանայ և կոտորածին, որ ի Հոնքնկէցև»։

դ. «Պատճեն չորրորդ. վասն գալոյն Վարդուհեր և մեղանելոյն ի Փանդիկ...»**։

«Տարոնի պատմութեանը» տարբեր աղբյուրներից հավաքված, իմիջիպես ժողովածու է, ուստի և այն առանձին գլուխների բաժանելը բարդ է։ Մնացած գեպքերում միանգամայն իրավացի համարելով Խաչիկյանի դիտողությունները, գլխակարգութեան վերաբերյալ անհրաժեշտ ենք համարում ավելացնել, սակայն, որ բուն տեքստում եղած անհշտութիւնները ոչ այնքան կազմող հրատարակչի մեղքով են, որքան պահպանված զրո-

* Տե՛ս Տեղեկագիւ Հայկ. ՍՍՀ Գիտութեան և Կրթութեան Կոմիտէի, 1944 թ. № 1—2, Լ. Խաչիկյանի ճշգրտածը (կամ՝ նույնի առանձնատիպը)։

** Միծառի խաչի և «վասն մանուսն Տիգրանայ...» գլուխները Լ. Խաչիկյանը համարում է ընդմիջակութիւններ, որովհետև սակավաթիվ զրոյացներում միայն կան (Ս. Թ.)։ Ա. Աբրահամյանն էլ գրանք օտարամուտ է համարել (տե՛ս այստեղ, № 111 բացատրությունը)։

չազդերում եղած խառնաշփոթությունների արդյունք. մի հանգամանք, որը որոշակի արտահայտվել է նաև վեներիկյան ու մյուս հրատարակություններում:

Իսկապես, թարգմանության համար մեր օգտագործած օրինակում ոչ մի կերպ հնարավոր չէ զատորոշել առանձին մասերն ու դրանք կազմող ապատեղեկությունները, որը մեծապես դժվարացնում է որոշելու նախ «Պատմության» կառուցվածքային առանձնահատկությունները, ապա և հնարավորին չափ ճշտորեն կատարելու թարգմանությունը: Այդ կապակցությամբ է. Խաչիկյանը նշում է, թե հրատարակիչը օղուխների և պատեղեկների վերնագրերը դիտելով որպես ամբողջություն, միևնույն տառածներն է գործածել դրանց համար և հաճախ իրար է ձուլել տարբեր վերնագրեր: Օրինակ է բերում լորրորդ գլխի վերնագիրը, որը ճշտում է այսպես. «Գլուխ ՊԱՐՍԻՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ (իսկպես որ ունեն ՍԻՐ գրչագրերը)» [Պատեղեկ առաջին, Վասն] գալոյն Միհրանայ ի Տարան երեսուն հազարու եւ կոտորելն Գալուին Վահանայ զնոսա յՕձ քաղաքիս (ՎԻՍԻ): Մինչդեռ խմբագրված օրինակից ստացվում է, թե Միհրանը երկրորդ անգամ է գալիս Տարանի վրա:

Խաչիկյանի նշած՝ լորրորդ գլխի երրորդ պատեղեկ մեր օգտագործած օրինակում նշանակված է երկրորդ, որը չի համապատասխանում ԼՍՄՊՀ օրինակներին: 1889 թվ. Վեներիկյան հրատարակությունը պատեղեկը չի նշել և ունի այսպես. «Գլուխ Զորորդ Պատեղեկն. Վասն գալոյն Տիգրանայ, և կոտորածին՝ որ ի Հոնքնկեցես»:

Սակայն «Պատմության» գլխակարգության վերաբերյալ եղած ուղղումներն ու ճշգրտումները դեռևս չպետք է վերջնական կամ անթմերի համարել:

3 Այսպիսով պատմում է, թե Տրդատ թագավորը երբ քրիստոնեյա դարձավ, և գրեթե ամբողջ հրկիրն էլ քրիստոնեյա դարձրին, հավաքում է բոլոր մեծամեծներին ու իշխաններին և պատվիրում, որ բերեն Գրիգորին քահանայապետ օծեն: Եվ որոշում են պատգամավոր ուղարկել Կեսարիա քաղաքը՝ Ղևոնդիոս հայրապետի մոտ՝ Գրիգորին օծելու նպատակով: Կեսարիա քաղաքը գտնվում էր Գամիթթում: Այս եռույն քաղաքում էր, որ հետագայում, մանուկ հասակից, ինչպես նշում է Փավստոսը³, սեփական, մեծանում, ուսում քառանում և քահանայապետ է օծվում նաև Ներսես Մեծը: Փավստոսը (նաև ուրիշներն էլ) հաստատում է, որ հայոց կաթողիկոս. ըին անհասարակ այնտեղ էին օծում:

4 «...դի Երկրորդան ամուլքն աստ եկեալք, եւ սորին վիճակի սահման ընկալան ի Նոն հոգւոյ սրբոյ...» (էջ 34): Ամենայն հավանականությամբ այստեղ խոսքը վերաբերում է Անտոն և Կրոնիդես քարոզիչներին, որոնք առաջինն էին ուղարկվել կայսրության արևելյան կողմերում և որ ուսմունքը տարածելու և այնտեղ էլ նահատակվեցին: Փոքր ինչ հետո էլ ուղղակի ասում է, թե «Ապա նույն տեղում (այսինքն՝ Իննականյան վայրում) թող՝ ցի Քրիստոսի երկու կենդանի վկաներին՝ Կրոնիդեսին և Անտոնին, որոնց

³ Ագաթանգեղոս. Տփղիս, 1009, էջ 415:

⁴ Տե՛ս Փավստոս, Հայոց պատմություն, Ե., 1968 թ., 123 և 126 էջեր:

ինքդ, քո բարեպաշտութիւնն շնորհիւ, մեր հայոց աշխարհին ընծայեցիր»։

5 Չնայած Հովհաննէս մեծի մասամբ կամայական է վերաբերում փաստերի, թվերի և հատկապէս անունների ճշգրտութիւնը, սակայն այստեղ զարմանալի ճշտութիւնով քննորոշում է Երկրորդ և Գորբորդ Հայքերի սահմանները՝ այն ժամանակներում, որին վերաբերում է նրա խոսքը։ «Զի սա է,— ասում է նա,— երկիրս Հայոց (Գորբորդ բաժինս և Երկրորդ Հայոց աւարտինս, ի լերինն որ կոչի Տաւրոս, և հառանէ անցանէ մինչև ի գրունս Պահլաւայ պարսից։ Սւ առ սողաւ քնակի յերկիրս Մամիկոնէից. և հետեւալն (ասաւ, էջ 20)։ Հստ նորագոյն տվյալների 7—9-րդ դարերում Արևմտյան Հայաստանի կազմի մեջ էին մտնում նախկին (այսինքն՝ 4-րդ դարի, որին վերաբերում է Հովհաննէս խոսքը) Առաջին Հայքը, Երկրորդ Հայքը և Գորբորդ Հայքի մեծ մասը։ Գորբորդ Հայք է կոչվել Հուստինիանոս կայսեր կողմից 536 թ. կատարված վարչական վերափոխումներից հետո, և... երբ նա Հայաստանի այս մասը վերածեց բյուզանդական պրովինցիայի և կոչեց Գորբորդ Հայք։ Հնում այս երկիրը կոչվում էր Մագիռ (տե՛ս Հայկ ՍՍՀ Անալոս, Երևան—Մոսկվա, 1961, էջ 104)։ Իրոք որ Գորբորդ Հայքի սահմանները հասնում էին մինչև Պարսկաստանի հյուսիսային կողմերը»։

6 «Եկեա՛ք բառի համար լոթը տաքեր իմաստեծրով գործածվելու քաջատրտիւններ է տալիս նոր հայկադպան բառարանը (այսուհետև՝ ՆՀԲ, 1979 թ., հ. 1, էջ 1094—1095)։ Բերում ենք այստեղ այն նշանակութիւններ գործածվելու մասին փաստարկումը, որը կարծում ենք ավելի մոտ լինի մեր տեքստում արտահայտված իմաստին։ Եկեա՛ք — նպատակ, դիտել, սահման, պայման, կանոն, լսի, եղբ, ժայր, լրումն, որոշումն մտաց, որոշյալ ժամանակ, ժամադրութիւն... Կէտ եղեալ մեր՝ քուցանել վասն Յովսեփու։ Որաց կէտ առաջի եղեալ է, զի քեզ նմանազ լինիցիս...»։ Հենց այս վերջին իմաստով գործածված ենք համարում մեր տեքստում, այսինքն՝ երանց կատարած գործն աւ վարքը իբրև օրինակ, լսիական ընդունելու Այգպէս էլ քարավանեցիներ։

7 Հավանաբար խոսքն այստեղ վերաբերում է Հայաստանի և Կապադովկիայի հյուսիսային և հյուսիս-արևելյան գավառների ժողովուրդներին, որոնք այն ժամանակ գեռ քրիստոնեանքի շէնքերն էին։ Ազատագրված զսար նույնպէս վկայում է, որ Գրիգոր Հուսովորիլը ամբողջ Հայաստան աշխարհը քրիստոնեական դարձի բերելուց հետո միայն նայն գործը կատարում է հյուսիսային կողմերում։

8 Խոսքը հեռանքի հալեկավոր Մովսէս մարգարէի մասին է, որը՝ ըստ Աստվածաշնչի, իսրայելացիներին Եգիպտոսից արպես թե առաչեորդեց գնալի այսպէս կոչված Ամեկուց երկիրը։ Առասպելի համաձայն նա ազոր թելով կանգնեցրեց ծովի լճերը, և նրանց ամբողջ ազգը բայելով անցավ

* Յե՛ս Հակոբյան Ք., Ուրվագծեր Հայաստանի պատմական աշխարհագրության, Երևան, 1960, էջ 226 և 261։ Եւսէ՛ Հովհաննէսյան Պ. Հ. և Արաւնամյան Ա. Գ., Հայ ժողովրդի պատմության քրիստոնեական, Ե., 1961, էջ 379—381։

ծաղի վրայով ու փրկվեց եգիպտական փարափունների հալածանքից և ոչնչ-
լանալուց: Նրա մասին տես՝ «Գործք Առաքելոց», գլուխ է (22) և հե-
տևյալը. նաև «Բառարան սուրբ դրոց», Կ. Պոլիս, 1881 թ., էջ 363—364:

9 «...զի ոչ իւիք պակաս է քան զառաջին Անտոնն (կամ՝ ի սուրբ Ան-
տովնէ)», բորի մոտ ոչինչ թերի կամ պակաս չէ առաջին Անտոնից—
այստեղ խոսքը Կենսարիայի հռչակավոր քարոզիչ առաջին Անտոնին է վե-
րաբերում, որ ապրում ու գործում էր այն ժամանակ, երբ Հիսուսի օւ-
մունքը դեռևս զաղանի էր և պաշտոնական իրավունք չէր ստացել կայս-
րության մեջ, երբ Տրդատ Մեծն ու Լուսավորին էլ դեռ Հայաստան չէին
վերադարձել:

10 Բեադրում (իմա՝ զրչագրերում) ամենուրեք զվերակացուս, քայց ոչ
այդ բառի այժմյան իմաստով, այլ իրեն զխավոր, առաջնորդ, այսպես
ասած ուղադիրնց այն կրոնավորների նկատմամբ, որոնք իր հետ պետք է
զային և իրր պաշտոնյա, սա:սոսավոր գործերն Գլակա վանքում:

11 Այստեղ րեադրային անճշտություն էա (էջ 24): Նախորդ նախա-
դասության մեջ ասված է, թե «եւ զրեաց ինքն խաղաւորն և զահերնց իշ-
խանքն շորհսին...»: այսինչն թե Լամակի հեղինակը, զրոզը ինքը թա-
ղավորն է: Սակայն հաշորդ սարքերութիւնից պարզվում է, որ նամակ
զրոզը ոչ թե Տրդատն է, այլ՝ Գրիգորը: Հրատարակիչն էլ է նկատում, որ
Պալիի հրատարակութիւնը, ինչպես նաև Ս զրչագիրն ունեն հետևյալ ձե-
ղով. «...զրեաց սուրբն Գրիգոր հանդերձ թաշաւորան...», ի՞նչու ամե-
նայն նախադարձութեան և այլն: Միայն այդ ձեղով է համապատասխանում
զրվածքի մտքին և այդ պետք է համարել ճիշտ:

12 «Գլակ» անվան վերաբերյալ ուսումնասիրողները տարբեր ենթադ-
րութիւններ են արել: Զենոբ Ասորու անունը առաջին անգամ տալիս է
Գրիգոր Լուսավորիչը Ղեոնգիոսին գրած հեկց առաջին թղթում: Բայց այս-
տեղ նա Գլակ չի կոչվում: Եղիապարին և Տիմոթեոսին գրած հաշորդ թղթ-
քում նա գրում է, թե Եղիապարի հղթայր Զենոսին ինքը որ. Կարապետի վան-
քի եպիսկոպոս է ձեռնադրել և վանքն էլ «...սոխեցանք յիւր անկի անունն
Գլակա վանս եղացա: Գրանից հետո է այն Գլակա վանք կոչվել: Մ. Միսնե-
սարովը հիշատակում է «Տարոնի պատմութիւն»՝ Կալկաթայում եղած մի
հրատարակութիւն (ՏԺ՝ Bibliocraphia.— "Caucasica et Transcau-
casica", т. I, СПб, 1874—76), որտեղ Գլակ ավելի անվան համար ասում
է, թե ենթադրել են, որ Զենոսը Գլակից էր, որը մի ընակավայր-անվան էր
հարազային Ասորեստանում, Եգիպտոսի սահմաններին կից, ազգով էլ ասո-
րի էր: Այս նկատողութիւնը չափազանց հետաքրքրական է, սակայն, քա-
ղոր, հեղինակը չի ասում, թե ովքեր են այդպիսի ենթադրել, կամ՝ իրոք
եղծ՞ է: Կա՞նք որոշոր այդ անվամբ ընակավայր առհասարակ:

Հիմնվելով «Պատմութիւն» մեջ եղած վկայութիւնը՝ Գաբ. Զարբհանալ-
յանը եկել է այն համոզման, թե վանքը, իսկապես, Գլակ է կոչվել Զե-
նոսի՝ այնտեղ վանահայր լինելու պատճառով, նրա անունով: Սակայն
այդպիսի կարծիքը մեզ անհամահայեցան է թվում, քանի որ հետո ոչ թե
անգանուններն էին կոչվում անձանց անուններով, այլ՝ ընդհանրապէս
Մ. Զամչյանը գտնում է, որ Զենոս նրա անունն է, իսկ Գլակ՝ մականու-

նք, համարում է նրան Լուսավորչի ժամանակակիցն ու գործակիցը: Մ. Լմի-
նք ուշագրություն չի դարձնում Զենոբի Գլակի կոչմանը: Շատ ուշադրով
գիտողություն ունի այս կապակցությունը Ղ. Ալիշանը: Նա Գլակ անունը
նմանեցնում է հայկական անվան կամ բառի (օր. Գլակ) և հետքովի հա-
մարում Զենոբի Գլակ մականունը: Ըստ իս Ալիշանի ենթադրությունն ավել-
յի ճշմարտամոտ է:

13 Բնագրում՝ «Միւս պատճառ՝ վասն/նորա և միւս՝ քննութեան ազան-
գոյն Մենանդրի» (էջ 52): Անճշտությունն անմիջապես աչքի է զարնում:
Ենթադրում ենք, որ նրանց՝ Ծրուսադեմ գնալու պատճառներից մեկն էլ
Ծղիազարին այնտեղ տեսնելն էր:

14 Սույն պարագրաֆը, ինչպես և նրա շարունակությունը ոչնչով չեն
կապվում Նախորդի մտքին: Այստեղ ևս հրեում է, որ տեքստում անհրա-
տություն կա, գուցե և տողեր են պակասում: Հրատարակիչը նույնպես
եկատրում է, թե և գրչագրում «գոր»-ից կրճատված է մինչև 10-րդ տողի
«հայրապետ» բառը (էջ 52): Թարգմանելիս ձգտել էնք վերականգնել
հատվածի բովանդակության ուղիղ ընթացքը: Ուստի թվում է, թե նրա
մահը նույնիսկ հաճելի, ցանկալի էր բոլոր հրուսադեմցիների համար:

15 Բնագրում «Եւ առաքեաց զիշխանս Մամիկոնեից տանն...» արտա-
հայտությունը մեզ սխալ է թվում, օրոգհետև դուրս է գալիս, թե Մամի-
կոնյան տան իշխաններին ուղարկեց (էջ 53): Մինչդեռ, ինչպես տողա-
տակում հրատարակիչն էլ է նշում «է» գրչագիրն ունի «...առաքեաց զԾ-
ղիազար հանդերձ Նախարարաւ մի (Փխ. զիշխանս Մամիկոնեից տանն),
ձեռով՝ Վերջինը պետք է ճիշտ համարել:

16 Բնագրում՝ «...որք քաժանեցին զամենայն աշխարհս շրջագայու-
թեամբ անտարանին» խոսքը բառացի թարգմանելու դեպքում ճիշտ չի
ստացվում: Հրատարակիչը տողատակում նշում է, որ «է» օրինակը «քա-
ժանելու» փոխարեն ունի «Բժշկեցին», որն ավելի է հարմարվում սույն
խոսքի իմաստին: Սակայն գուցե և ասված լինի, թե քարոզչության գնա-
լիս՝ այդ վայրերն իրենց մեջ քաժանեցին և յուրաքանչյուրը մեկնեց իրեն
բաժին հասած կողմերում կամ զավառներում քարոզելու, այս առումով էլ
կարելի է հասկանալ:

17 Այստեղ նույնպես ինչ-որ անճշտություն կա, հավանաբար գրչագրա-
կան աղավաղում: Նախորդ պարբերության մեջ խոսքը վերաբերում էր
տաճարին և նրա հիմնադրված տեղին: Սակայն դրանից հետո խոսվում է
անձի մասին, ամենայն հավանականությամբ՝ սր. Կարապետի: Հրատա-
րակիչը դարձյալ նկատել է, որ նույն տեղը «է» գրչագրում «որ եղև...»-ից
պակաս է մինչև «անճառելի» բառը (էջ 56):

18 Այստեղ նույնպես մի հատված՝ «...անուանեաց տեղին Ղազարու
(թե՞ Ծղիազարու) վանք» բառերից հետո «է» գրչագրում, ինչպես հրա-
տարակիչը ցույց է տվել տողատակում, բուն տեքստից մի հատված բաց
է թողնված և ինքն էլ է բաց թողնում: Սակայն մեր խորին համոզմամբ
պետք է դրվի իր տեղում, քանի որ Նախ՝ լրացնում, ամբողջացնում է հատ-
վածի միտքը, ապա՝ շատ հետաքրքրական տեղեկություն է պարունակում
ժամանակաշրջանի հասարակական հարաբերությունների վերաբերմամբ:

Ուստի և թարգմանեցինք ու գրեցինք համապատասխան տեղում: Բացի այդ, խմբագրված տեքստից այնպես է հասկացվում, թե Տարոնում տեղի ունեցած դեպքերի մասին Բեկտորն ու Անաստասն ձեռնարկում Աշտի-շատի կողմից Բյուզանդիա գնացածներին, մինչդեռ իրականում ճիշտ հակառակն է (էջ 58):

19 Նամակի վերնագրում (էջ 59) «Հայրապետիդ Հայոց մեծացաւ արտահայտութիւնը մեր կարծիքով պետք է լինի «Մեծի հայրապետիդ Հայոց», այսինքն «Հայոց մեծ հայրապետիդ», այդպես էլ թարգմանեցինք: Կամ զուցե և զործածված լինի մեծ Հայաստանի իմաստով: Բացի այդ, Պոլսի հրատարակութիւնն ունի հետևյալ վերնագիրը. «Պատճէն Դ-րորդ զոր ցրեցին Բեկտոր և Անաստաս և այլքն առ սուրբն Գրիգոր» և հետևյալն: Բայց քանի որ զլիակարգութեան ու պատճենների վերաբերյալ արդեն խոսվել է վերևում (ծան. № 2), ուստի ավելորդ է նորից անդրադառնալ դրան:

20 Զենորը որպես թե Լուսավորչին խնդրում է շարադրել դեպքերը եռորովից սկսած. սակայն Գրիգորը չի համաձայնվում և թույլ չի տալիս. «Լ» գրչագրում այդ մասին կա հետևյալը. «...այլ ոչ կացեալ լանձինս, այլ աղաչել բազում աւուրս, զի տաքէ նմա հրաման գրել զեռարովու մասին և զՏրդատայ փախուստն ի յունս և զտիրելն ի վերայ հայոց և զտանջելն զորոյն Գրիգորի և զխոզանայն Տրդատայ և զգնալն ի Կեսարիայ և ի Հռոմ և ապա զպատմութիւն Գիսանե[այ]...» և այնուհետև ինչպես բնագրում է (էջ 63): Բուն տեքստում այս հատվածի գոյութիւնը մեզ ավելի քան ճիշտ է թվում նաև այն պատճառով, որ Գրիգորը շքանկանալով այդ անվայել ու ստապատիք պատմութիւններին ասորի քարոզիչներին և ընդհանրապես օտարներին իրազեկ դարձնել, արգելում է Զենորին այդ մասին իր նամակներում հիշատակել: Մանավանդ որ նույն տեղում կա հետևյալ նախադասութիւնը. — «Զի ոչ է օրեն զայնչափ պատմութիւն յասորոց թուղթն գրել և չիշատակ Հայոց ոչ թողուլ», որի վերջին մասը նախորդի հետ առնչութիւն չունի և զիտակցաբար բաց ձեռք թողնում:

21 Անհրաժեշտ ենք համարում այստեղ հայտնել, որ նամակները (թղթերը) թարգմանելիս ձգտել ենք ամեն կերպ հարազատ մնալ միջնադարի եկեղեցա-դոգմատիկական գրականութեան մեջ առասուրճն տարածված թղթերի, ճառերի, նամակների ոգուն և ոճին: Այդ իսկ պատճառով տեղ-տեղ հետևել ենք ավելի ազատ թարգմանութեան ոճին:

22 Զենորի այս նամակում կա մի հատված, որը զայնակողութեան քար է նդել շատերի համար, նաև սխալների տեղիք տվել: Թյուրիմացութիւնը առաջ է եկել սխալ ընթերցումից՝ բնագրի աղավաղված լինելու պատճառով: Զենորը գրում է, թե. — «Եւ դուք մի ինչ աղարտեք զսակաւ պատմութիւնս և կամ թէ Ազաթանգեղոս զայդ ոչ հիշե. զի սեա յառաջագոյն գրեցի քան զնա» (էջ 65): Հատվածը այս նույն ձևով է հասկացել ու ընդունել նաև Գ. Զարբհանալյանը («Հայկ. հին դպրութեան պատմութիւն», Վենետիկ, 1897, էջ 234): Մկրտիչ էմինը նույնպես, ըստ իս, սխալ է թարգմանել ու մեկնաբանել: Նա ենթադրում է, թե այստեղ խոսքը վե-

բարեբաւում է ոչ թե գործին կամ գրողին, այլ կատարվածին, եղելութուններին. «... քանզի, — ասում է նա, — յառաջագոյն (ընդգծումը իրենն է) ասէ ոչ վասն անձին յիրոյ, այլ վասն գործոցն, որք զառաւելն գործեցան ի հայս ի ձեռն արքայի Գրիգորի»: Ապա ավելացնում է, թե առաւել վայրը, որտեղ Գրիգորը խաշով գինվեց ընդդեմ կուռքերի՝ հռչակագոր Տարոնն էր, իր մեծահամբաւ վահճավահան մեհյանով (տե՛ս վերը նշված աշխատութիւնը, էջ 67 և հետևյալն): Իսկ որ վահճավահան մեհյանն էլ այդ նույն տեղում չի գտնվում, արդեն վաղուց օւրիշների կողմից նկատվել է (Արեղյան Մ., Երկեր, հ. 1, էջ 189—190): Սույն օրինակի հրատարակիչ Ա. Արահամյանը տողատակի բացատրականում ավելացնում է, թե ՎՍԼ օրինակներն այդ հատվածն ունեն հետևյալ ձևով. — «... Ընդէ՛ր ոչ է զայսոսիկ յիշեալ [Ազաթանգեղոս], զի նա յառաջագոյն էր գրեալ: Սակայն տարօրինակ է, որ նա տեքստը կազմելիս զբա վրա ուղարկութիւն չի դարձնում: Բնագրի ճիշտ ընթերցվածը վերականգնում է Լ. Խաչիկյանը վերը նշված իր հոդվածում. և գրչագրում պահպանված հատվածով սույն խոսքը ճշտվում է այսպես. — «Եւ դուք մի ինչ աղարտէք զսակաւ պատմութիւնս և կամ թէ Ազաթանգեղոս ընդէ՛ր ոչ է զայսոսիկ յիշեալ, զի նա յառաջագոյն էր գրեալ: Այսպիսով Հովհանի (իմա՝ Զենոքի) ասածից առաջվում է, որ ոչ թե ինքն է Ազաթանգեղոսից առաջ գրել, այլ Ազաթանգեղոսն է ավելի առաջ գրել, սակայն այդ բաները չի գրել, չի հիշատակել: Անտարակույս է, որ այս վերջինն է ճիշտը:

23 Բնագրի «Ընդ ժամանակս Թադաւորութեանն Խոսրովու արդոյ վազարշու վրէժխեղիք լինէր Արտևանայ եղբաւր իւրում...» արտահայտութիւնը փաստական անճշտութիւն է պարունակում: Օգտվելով բանավոր ազբյուրից՝ Զենոքը (նույնն է թե ինքը՝ Հովհանը) պատմական գեպքերն ու անձերը շփոթել է իրար հետ: Եթե ուղղակի ընդունենք, դուրս է գալիս, որ Խոսրով Երկրորդը Վաղարշի որդին է, միաժամանակ և Արտևանի եղբայրը: Մինչդեռ հայտնի է, որ Վաղարշ Բ-ի որդին Խոսրով Ա-ն է՝ Տրդատ Երկրորդի հայրը, իսկ այստեղ խոսքը վերաբերվում է Խոսրով Բ-ին՝ Տրդատ Մեծի (Գ-ի) հորը (տե՛ս Լեո, Մանանդյան, Խաչաթյան և օւրիշներ): Ազաթանգեղոսի աշխարհաբար հրատարակութեան ժանոթագրութիւնների բաժնում Թարգմանիչ Ա. Տեր-Ղևոնդյանն էլ է նշել (անդ. ժանոթ. № 4), որ Ազաթանգեղոսի մոտ նույնպէս վիպական տարրի կամ անհավաստի ազբյուրի օգտագործման շնորհիվ այդ նույն անձերը շփոթվածով են ներկայացված: Իսկ ինչ վերաբերում է Արտևանայ եղբաւր իւրում» արտահայտութեանը, ապա հեղինակն այստեղ հավանաբար այն գործածել է ոչ ուղղակի, այլ ազգակից, տոհմակից, այսինքն Արշակունի լինելու խմաստով:

24 «Եւ եղև միշնորդ արքայն ճեմաց և ոչ կարաց զրաւել զսիրտ Խոսրու ի յաշտութիւն» (էջ 67), — ասում է Զենոքը: Արդեն ժամանակին մեծածնունդ տեսական Արեղյանը նկատել է թե «Այս պատմութեան մեջ պարզ հրեշտակ է Մամիկոնյան Խաչնիկների՝ Մամ-Կոնի զրույցի մի մթնադած արձագանք հետին դարերի»: Ուստի Դեմետր և Գիսանե անունները համարժեք է գնում Մամիկ և Կանակ անուններին. ցույց է տալիս, որ «ճիշտ է, անուն-

ներն այստեղ տարբեր են, բայց դա նշանակութիւն չունի... կայն անու-
 1-ի և մոտիվի միջև շատ թույլ է, անունները հաճախ փոխվում են, մոտիվ-
 ներն ավելի կաշու են: «Մամիկոնյանների ծագումը...» ավելացնում է
 եւս, — ըստ Բուզանդի, հորենացու և Սեբեոսի լինական է, բայց այստեղ
 երկու հղբայրները Հնդկաստանից են: Երկու դեպքում ևս այդ պետք է
 առնվի ոչ իսկական մտքով» (Արեղյան Մ., Երկեր, Ե., 1966, հ. Ա, էջ 298):
 Ճենաց և հայոց այն ժամանակվա հարաբերությունների անհավանական
 լինելը նշել է նաև Գր. Խալաթյանը: Նա իրավացիորեն անթաղրում է, թե
 այդպիսի մի ազգի գոյութիւնը Հյուսիսային Կովկասի մոզոմուրգների մեջ
 պետք է փնտրել («Զենոք Գլակ...», Վիեննա, 1893, էջ 36 և հետևյալն):
 Հնդկների մասին Զենոքի հիշատակության վրա առաջինը ուշադրութիւն
 է դարձրել Մկրտիչ էմինը: Բայց քանի որ եւս հակված է Զենոքի մոտ հղած
 ամեն բան ճիշտ համարել, ուստի և այս էլ է իրողութիւն համարում
 (տե՛ս անդ. էջ 72—74): Հայոց և պարսից թագավորների միջև ճենաց
 թագավորի միջնորդութեան փաստի՝ ինչպես նաև թիչ հետո հիշատակվող
 սր. Գրիգորի հղբայր Սուրենի՝ ճենաց երկիրը գնալու և այնտեղ տասն-
 ինը (ԺԹ) սարի թագավորելու մասին հիշատակութիւնները նույն զրույցի
 հետևորդ, բայց ավելի ևս շփոթ ու աղավաղված արձագանքների են ան-
 ջուշու: Այս բանը հաստատվում է նաև Ռիտանենսի վկայութեամբ, որը բո-
 չորովին տարբեր բան է հաղորդում (տե՛ս ներքևում՝ ծան. № 25):

25 Զենոքը այստեղ մի բուրրովին անհավանական պատմութիւն է մեջ
 բերում: Իբր թե Գրիգորի հղբայր Սուրենը (մի անձնավորութիւն, որի դո-
 յութիւնը նույնիսկ կասկածելի է), «... իբրեւ զարգացաւ (իմա՝ հասակ
 առաւ, մեծացաւ) ռզնաց երկիրն ճենաց, եւ մահուն Խոթրովուհնայ (սա
 իր հորաքույրն էր և Զիվանիի իշխանի կինը) և կացեալ անդ ամս Ժ
 (տասը), թագաւորեաց անդ ի վերայ երկրին ճենաց ամս ԺԹ (տասնե-
 ինը)» տարի: Գուցե հղած լինի «ամս Թ» կամ թե՛ «թագաւորեաց ամիսս
 ԺԹ», իսկ հիմն ոչ՝ դուրս է գալիս կատարյալ անհեթեթութիւն: Ռիտանենս
 պատմիչը ավելի ուղիղ բացատրութիւն է տալիս: Նա դեպքերը պատմում
 է ինչպես Ագաթանգեղոսը, շնայած նշում է, որ Զենոք Ասորուց է վերց-
 րել: Սուրենի՝ ճենաց երկիրը գնալու և այնտեղ թագավորելու մասին եւս
 ոչինչ չի ասում: Քիսկ զմիւս հղբայր նորայ, — ասում է, — որում անուն
 կոչէր Սուրեն, առեալ մանկարարն տարաւ ի դուռն արքային Պարսից:
 Եւ եւս (արքան) տալ նմա զհօրն իոստացեալ պարգևսն՝ որպէս վերագոյն
 ասացաք: Եւ ետրա սնեալ առ հօրաքուն իւրում, որ էր կին որդույն (2)
 Զաւանչէրի թագաւորին Հեթթաղեայ: Արդ վասն մանկանն այսորիկ՝ որ էր
 հղբայր սրբոյն Գրիգորի, Զենոքայ Ասորայ ասացեալ ստուգի ի պատմու-
 թեան անդ իւրում...» (Ռիտանենս, Վաղ-պատ, 1871, էջ 78—79):

26 Գր. Խալաթյանը Զենոքի գրվածքը համարադրված է համարում հե-
 տելյալ հայ հնդիւնականից. Ագաթանգեղոսից (ամենաառաջը), Խորե-
 նացուց, Սեբեոսից, սր. Հակոբի Վարժից, ինչպես նաև այլ անանուն հե-
 դիւնականից: Անկախ այն բանից՝ ճիշտ է նրա ենթադրութիւնը, թե ոչ,
 բայց հավանական պետք է համարել այն պնդումը, թե Զենոքի մոտ ս. Հա-
 կոբի վարքը նույնանում է Գր. Լուսավորիչի և Զոսեի ազգակցութեան մա-

տին նշանակալիությունը... որ դա միևնույն զրույցն է և անձերն էլ նույնն են: Ապա ամենայնուհետ է նաև, որ ս. Հակոբի վարքի՝ 2-րդ դարից առաջ գրված լինելը անհավանական է (Զենոբ Գլակ, էջ 41—44): Այդ մասին բուրբուլին տարբեր տեսակետ է հայտնել բանասեր Ղ. Ալվազյանը (տե՛ս К. В. Авазьян, «История Тарона» и Армянская литература IV—VII веков», Ереван, 1976, стр. 11—13):

Նույնիսկ 10-րդ դարի մատենագիր Ռախտանեոսի ժամանակ այս մասին զրույցներն արդեն հակասական և կասկածելի հիմք ունեին: Նա հետևյալն է գրում. «Արդ ոմանք յԱսորոց կողման համբաւեն Զգոն ոմն Յակոբ անուն կոչեցեալ, թէ՛ նա է եղբայր Գրիգորի, բայց չէ՛ ճշմարիտ, զի Յակոբն այն հորաքենոսորդի էր սրբոյն Գրիգորի, և անուն մոր նորա՝ Խոսրովուհի (անգ. էջ 80): Այս բուրբուլ ասացուցում են մի բան, որ հեղինակը գրանք քաղել, հավաքել և իմի է բերել բազմաթիվ տարբեր ու հակասական [բանավոր] աղբյուրներից:

27 Ներկա՝ մեր օգտագործած օրինակի հրատարակիչը տողատակի ծանոթագրության մեջ նշել է, որ «չ» գրչագիրն այստեղ «Սագղենէաւ»-ից հետո ունի «[և նորին որդւովն Հրաշէին զնաց ի կողմանս Պարսից և ի գրունս արքունի սեանի ի կողմանս Սարգիսաց] յաշխարհն գթաց» և այնուհետև ինչպես տեքստում. բայց որովհետև հատվածը ոչնչով չի կապվում բուն տեքստին, ուստի ավելորդ համարեցինք զնել այստեղ:

28 Զենոբի նամակում Բեկտոր քարոզչին ուղղված հետևյալ միտքը կա հայտնված Գր. Լուսավորչի ծագման և ազգականության վերաբերմամբ. «Ըթէ ստուգիւ կամիս գիտել զայսոսիկ, ով Էրանելիգ Ուկտոր, ընթերցիք զթագաւորութիւնն Հեփթաղիեհկայ Հելլենացի գրով եւ կամ զթագաւորութիւնն Հենաց, զոր գտանես յմուհայ քաղաքի առ Բարդա պատմագրի» (էջ 74): Իրավացի է նախաթյանը, երբ ենթադրում է, թե դրանով Զենոբը ցանկացել է ցույց տալ իր հնարավոր պատմության ստուգությունը: «Բարդա անյուր անունը՝ ըստ իս, — ասում է նա, — նպատակով է գործածել այստեղ Զենոբը՝ յուր մտացածին պատմութեան ստուգութիւն տալու գիտմամբ» (նույն տեղում, էջ 48—49): Զենոբի (գրավոր) աղբյուրներից Գար. Զարբհանալյանը հիշատակում է այս նույն Բարդային (ըստ իս՝ Բարդաժանին) և Պիսիդոն թարգմանչին: Սակայն մենք դժվարանում ենք առանց որևէ հիմքի այս Բարդային նույնացնել մեծ Պատմահոր կողմից հիշատակված Բարդաժանի (Բարդեզան) հետ:

29 «Պատմության» 69-րդ էջում այս Բեկտորը կին է առնում Նվթադեի քրոջը՝ Սոփիին, իսկ 72-րդ էջում նշված է, որ Նվթադեն նրա աներն է, այսինքն՝ Սոփիի հայրը. միևնույն պետք է լինի աներորդին:

30 Ազաթանգեղոսի մոտ Գրիգորը խորվիրապում մնում է տասներեք տարի (տե՛ս՝ Ազաթանգեղոս, Պատմություն Հայոց, Ե., 1977, էջ 63): Սակայն Զենոբի մոտ տասներեք տարի է մնում: Ազաթանգեղոսի թարգմանիչ-հրատարակիչն էլ է գրում (ծան. 19), թե չըստ հայկական ձեռագրերի, Գրիգորը խորվիրապում մնաց «ամս երեքտասան», սակայն Վիեննայի կրկնագիրն ունի «ամս չորեքտասան» (Յուշարձան, 118), որը կըր-

կրնամք է նաև համարենք ու արարածին թարգմանությունների մեջ (անդ. էջ 170):

31 Վերևում (այստեղ՝ էջ 2) Գրիգորի՝ Ղեռնդ հայրապետին գրած առաջին թղթից հրեում է, որ հայոց եպիսկոպոսը և Զենոբ Ասորու եղբայրը լմեն Սիոնն է, միևնույն աշտեղ Սղիազարն է (Սղիազարոս): Վերջինը պետք է ճիշտ համարել: Անհշտությունը առաջացել է բնագրի սխալ ընկերացումից:

32 Մեր օգտագործած օրինակի հրատարակիչն էլ է վկայում (էջ 63, տողատակում), թե ՀՄՎՄՊ օրինակները «... իսկ զարքս հայոց...» չունեն. նախադասությունը աղավաղված է և հաջորդ բառերի իմաստին չի համապատասխանում: «... զոր օրինակ սովոր են ապաւանկելոյ» արտահայտությունը, բանից դուրս է գալիս, ոչ թե հայոց զորքին է վերաբերում, այլ ամենայն հավանականությամբ՝ քրմական զորքին կամ հյուսիսցիներին, որը սխալ է:

33 Մեզ թվում է, թե բնագրում կիսատ է կամ աղավաղված, Բացի այդ, մի այլ տեղ (վերևում, էջ 2) Դեմետրը Գիսանեի որդին է (մեհյանն էլ Գիսանեի անունով է կոչվում), ինչպես Քրիստոսն է համարվում Աստուծո որդի: Իսկ այստեղ նրանք եղբայրներ են և Արձան քրմապետի որդիները: Մի քանի տող հետո էլ Արձանի որդի Դեմետրն է հրավիրում Անգեղտուն իշխանին մենամարտելու, սակայն մենամարտում է ինքը՝ Արձան քրմապետը:

34 Բնագրում «... թողնալ զայլ զարսն, ուշ նմա արարեալ» (էջ 88) բառացի՝ «ուշադրությունը նրան կամ երա կողմը զարժեց», — ճիշտ լինել չի կարող, այլ անուղղակի, փոխաբերական իմաստով պետք է հասկանալ. այսինքն՝ նրա կողմը դառնալ, նրան հետևել, նրա ետևից գնալ: Այդպես էլ թարգմանեցինք:

35 «Ասպատակել», որ արդեն երկրորդ անգամ է հանդիպում այստեղ, դարձյալ այդ բառի ուղղակի, արդի հայերենում ձեռք բերած իմաստով չպետք է հասկանալ: Նրանք (զինվորները) կռատներն ու թագիներն էին փնտրում, որոնում, ասպատակում, որպեսզի կործանեն, ոչնչացնեն: Ասպատակել՝ զննել, փնտրել, խուզարկել (տեղանքը):

36 Հրատարակիչը տողատակի բացատրականում նշել է, որ «է» գրույազիրը «Քրիստոսի»... բառից հետո ունի. «Զի թէ անցեալ ժամանակս ոք մոռանալ զիշատակս տեղեացդ, զայս արձանս բացեալ ընթերցցին»: Սակայն անհասկանալի պատճառով չի գրել տեքստում:

37 Այն ժամանակ, որին վերաբերում է այս գեպքերի հիշատակությունը, առավելապես Զենոբին վերագրվող հատվածների, արարական (իսմայելացի) թվանշանները դեռևս գոյություն էլ չունին, թող թե գործածություն մեջ մտած լինեին և մեր հեղինակն էլ ժանտի լիներ գրանց: Պարզ է, որ նկարագրվող դեպքերից շատ հետո են հավաքված կամ շարադրված այդ պատմությունները, կամ էլ հետագա շրջանում կատարված խմբագրման արդյունք են:

38 Զենոբը վերևում (էջ 77—78) պատմում է, թե Գրիգորին Ղեռնդը սք. Կարապետի նշխարների հետ տալիս է նաև երկու լուսեղեն ակներ,

որոնց եւա Ղիզուն է կոչում (Ղիզգերուն կամ Լիզրոն, լիզրոֆն)։ Բնագրի աղավաղված լինելու պատճառով պարզ չի հասկացվում, թե այդ անունը ինչի՞ն է վերաբերում կամ ո՞ւմ, գրանք տվողին, բերողին, թե՛ հենց ակնբրին։ Դրանց մասին մի տեղ ակնարկում է նաև Վարդան Բարձրբերդցին, որը ըստ հրեայթիև Զենոթից է վերցրել։ Այստեղ (էջ 101) Զենոթն ասում է. «... և եղ անդ զմին ակն լուսոյ, զոր եքեր ի Կեսարիայէ, և անուն Ղիզոն»։ Դրիգորը գրանցից մեկը դնում է Կարապետի նշխարների հետ միասին տապանում։ Այդ շողարձակ քարերի էությունն ու գործածության հանգամանալից բացատրությունը տե՛ս Գր. Խալաթյանի՝ վերը նշված աշխատության մեջ (էջ 53)։

39 Դժվարանում ենք բացատրել, թե ինչն է Արշակունի դուռ (Մեր օրինակում՝ Աշակունի ձևով, վենետիկյանը՝ Արշակունի)։ Ընդհանրապես այսպիսի պատահական և չպատճառաբանված արտահայտություններ, տեղանուններ ու անուններ շատ կան Հովհանի մոտ։ Սակայն հնարավոր է, որ հետո՞ հենց այդպես էլ կոչված լինի։ Հրատարակիչը տողատակում (էջ 103) նշել է, որ և գրչագիրն անի «առ դուռնն յանկիւնն» ձևով, առանց եղրանի Արշակունի» բառերի։

40 Այս Գիսանն և Դեմետր անուններն էլ հենց իր՝ Զենոթի մոտ նույնիսկ մի կայուն ու որոշակի գրություն չունեն (տե՛ս վերևում Ձ 33 բացատրությունը)։ Մեկ նրանք հնդիկ թագավորի որդիներ են (կամ իշխանական մի սոհմից), մեկ Դեմետրը Գիսանի որդին է, մեկ նրանք Արձան քրմապետի որդիներն են և այլն։ Շատ պարզ հրենում է, որ այդ պայիս է նույն գրույցի տարբեր ու հակասական պատումների օգտագործման հանգամանքից։ Այս անունների մեր հին շրջանի (մինչև 10-րդ դար) ու մի պատմիչ ժանոթ չէ։ Ավելի ուշ շրջաններ Զենոթից են վերցրել։ Այդ անունների, ինչպես նաև Կուառ, Մեդտես և Հոռեան եղբայրների ու գրանց հետ կապված դանազան այլ հանգամանքների մանրամասն քննությունը տե՛ս Գր. Խալաթյանի՝ վերը նշված աշխատության մեջ (էջ 53—58), նաև Արեգյանի մոտ (Երկիր, հ. Ա, էջ 298)։ Դրա վրա ուշադրություն են դարձրել նաև ակադ. Ն. Մառք, բանասեր Ղ. Այվազյանը, Բ. Ալաբաբյանը և շատ ուրիշներ։

41 Բնագրում «Եւ զայս ասացեալ խաղաղեցաւ տեղին ի մենչ և անլուստեի եղև նշանաւք բնեռացն և փափագողացն» (էջ 116) նախադասությունը բառացի թարգմանությունը անհաշիվ և միտքն աղճատված է ստացվում։ Գուցե և գրչագրի խաթարված լինելու պատճառով է այդպես եղել և տարբեր խոսքերի մասերը միացել են իրար։ Հաջորդ պարբերության մեջ ավելի ակնառու է մտքի աղավաղումը, ուստի թարգմանեցինք փոքր-ինչ ազատ։

42 «Արդ, ինչ որ զկնի այսոցիկ՝ և զայն թողաք այլ պատմագրի, մինչև դարձեալ կրկին դառնա պատմութիւնս ի Տարան, զի որպէս զայլ տեղեացն չէ ինչ գրեալ, զի թագաւորաց ժամանակագիրք էն» (էջ 116)։ Այստեղ նույնպես, ինչպես նշեցինք, եթե նույնիսկ ձևապերծում պակաս կամ աղավաղում էլ լիներ, դարձյալ պարզ չի հասկացվում, թե հնդիկաներ ի՞նչ դեպքեր կամ կռնկրեա ո՞ւմ ի նկատի ունի՝ անվանելով «ժամանակագիրք»

թագաւորաց: «Ծառերի պատմութիւնն մեզ, հառկապեա Զինորին վերս-
գրված մասում, շատ հաճախ հանդիպող այս հակասութիւնների վերա-
բերյալ հավանական է ենթադրել, թէ հեղինակը (կամ հավագողը) դրանք
վերցրած լինի պատահական, մեծի մասամբ բանավոր աղբյուրներից և
սկսական տարած, ինչպես որդին նկատվել է բանասիրութիւն կազմից:

43 Այս երկրորդ պատճենի վերնագրի վերաբերյալ մեր օգտագործած օրի-
նակում հրատարակիչը տողատակի բացատրականում ցույց է տվել, որ
մեծագրերում մի քանի տարբերակներ ունի: և ձեռագրում՝ «Պատճեն յերկ-
րորդ պատերազմին որ յԱրձանն եղեալ:

ՎՍ—«Պատճեն երկրորդ: Վասն պատերազմին որ յԱրձանն Լզնա: 4

ՊԶ—յԱրձանայ... (պակասավոր է):

ՎԵ—«Պատճեն երկրորդ պատերազմին, գալոյն Գեղեհունի քառասուն
հազար արամք վերայ արքային հայոց Տրդատայ: Այստեղ դնում ենք
այնպես, ինչպես է գրւագրում է, քանի որ այդ է ընդհանուրը բոլորի
համար:

44 Սույն պատճենի սկզբում, վերնագրից հետո, և գրւագիրը պահպա-
նել է նաև մի փոքր հատված, որը մյուսները լուսնն և ներկա օրինակի
հրատարակիչը անհասկանալի պատճառով տեքստում բաց է թողել՝ «Գե-
ղեհունի այն տողատակում: Այս է. «...ի ժամանակս յայնոսիկ լուր ե-
հաս...» և հետևյալն: Թարգմանութիւն մեզ վերականգնեցինք ամբողջո-
թեամբ իր տեղում, քանի որ նախ՝ աղգարարում է ինչ-որ մտքի սկիզբը
և երկրորդ՝ սերտ կապակցութիւն է ստեղծում նախորդ ու հաջորդ՝ նոր
սկզբով պարբերութիւնների միջև:

45 «... կողմնապահ թողին զիշխանն Ազմեծաց, Գոռվ անուն նորա: Գոռվ
անունը, ինչպես պարզ երևում է, հայացի լէ: Հրատարակիչն էլ է
նկատում, որ ի՞նչ օրինակները «Գոռվ անուն նորա»-ի փոխարեն ունեն
«չորեք հազար արամք» և «զրաւացնում է, թէ «Գուցեն ազաւազված
լինի «Գոռվը՝ Դիւ-ազն-ից, այսինքն «չորեք հազար»-ից: Հնարավոր է.
«տեղայն պետք է նկատել, որ այստեղ խոսքը վերաբերում է մի մարդու,
մեկ տեմի, որը կաշառվելով՝ սահմանն անպաշտպան է թողել ու գնացել,
և ոչ թէ Դիւ (չորս հազար) հոգուց բազկացած զորքի: Հնարավոր է նաև,
որ լինի իսկական անվտն ազաւազված մեր:

46 «... գարքն սկսան կազմել փողոց թագաւորին (այլ օրինակներում՝
2, 2Մ, Պ ամբողջ կազմել) զի յԱրձանն ելցէա: Կազմել փողոց կամ ամ-
բող արտահայտութիւնը շղեպ է ուղղակի իմաստով հասկանալ: Այդ
նշանակում է շարքերը կազմել, ամբացնել, պատենշ ստեղծել: Փոքր թիւ
ներքեում (էջ 134) նույնպես կա նշված հետեւիւ մեռվ. «Ե ի վաղիւն
սկսան ուղմ կազմել և փողոցս պատերազմին թողել Բ դրունս և դռնա-
պանս...» և այլև: Նշանակում է գունդ-գունդ կախապատրաստել, գասա-
վորել, թեւերում պահապաններ կարգել, կազմ ու պատրաստ լինել:

47 «Ե ի վիրս մտեալ՝ ի քաղում տեղիս կատարեցինս.— այսպիսի ըն-
թերցումը սխալ է և գրվածքի բուն մտքին էլ հակասում է: Եթե այս նույն
մեռվ թարգմանենք, կստացվի, որ նրանք(այսինքն՝ հյուսիսայինները) ևն
վրաստանի այլ և այլ վայրերում կատարած սփռել: Մինչպես իրականում,

ինչպես և երևում է տեքստի հետագա շարունակութունից, իրենք՝ հյուսիսցիներն են վրաստանում ևս ահագին քանակությամբ ջարդվել:

48 Այստեղ փոքր-ինչ անորոշ է խոսում.— «Սև գլների այսորիկ հթէ իմանալ ոք կամիսցի զայն, ի պատմագիրս հարցցէ՞: Պարզ չի հասկացվում, թե ի՞նչ պատմագիրների կամ կոնկրետ ո՞ւմ ի նկատի ունի հեղինակը... Գուցե Ազաթանզեղոսի՞ն:

49 Ինչպես արդեն նշվել է վերևում, երրորդ հատվածը պատճենների շուրի Այոտեղ տրվում է միայն սր. Կարապետի վանքում վանահայր հղած անձանց ոչ ճշգրիտ ցուցակը, որը հեղինակը կամ, որ ավելի հավանական է, հավաքող-խմբագրողը բերում հասցենում է մինչև 7-րդ դարը: Եվ բացի դրանից պարունակում է նաև մի քանի դուռ քանավոր աղբյուրներից քաղված, պատմության հետ ոչ մի կապ չունեցող գրույցներ: Հենց այստեղից էլ սկսվում է սույն «Պատմության» Հովհան Մամիկոնյանին վերագրված կամ իրեն պատկանող բաժինը:

50 Գր. Լուսավորչի վերջին օրերի մասին հետևյալն է գրում (էջ 145).: Եպիփանի՝ Գլակա վանքում վանահայրության օրերում նա՝ Գրիգորը, եկավ վանքը. քարձրացավ Անտոնի ու Կրոնիդեսի ցտեղած վայրը՝ Ավետյաց թլուրը: Բայց սրանք իբր Գրիգորին խորհուրդ են տալիս հեռանալ այդ տեղից. «... գնա,— ասում են,— յանապատ յանմարդաբնակ տեղիս, զի մի ոք փառաւորութիւն մատուցանէ քում սրբութանդ» (ՎՋՄԲ): Ուստի այստեղ շորս ամիս մնալուց հետո, անցնում գնում է Մանյա կոչված այրը (իմա՝ Ճգնարան, անապատ), որտեղ և «ամս է կացնալ՝ վախճանի ի կենաց ի փառս Աստուծոյ»: Բայց ավելի հավանական է թվում ոչ թե «ամս է», այլ «ամիսս է»-ն, որովհետև հազիվ թե այդ օրերում նա չոթը տարի շարունակ անցործ որևէ տեղ նստեր, մինչև մահանալ:

51 Կյուրեղից, թե՛ Գրիգորից հետո (ՍՋԲ) հիշատակվում է ոմն «Հղիմիդոս կամ Ղիմինդոս՝ ամս Ժ», սակայն այդ անունը բաց է թողնված մեք օրինակի բուն տեքստում և զետեղված է տողատակում: Նրա մասին ասված է. «... (Սա առաջին եպիսկոպոս ձեռնադրվեցաւ ի Մանդակունտին Յոհաննէ հայոց Կաթողիկոսէ: Սա գնաց ընդ Վարդանայ հայոց Կաթողիկոսի ի ժողովն Հոռոմոց, յորում ամենայն Հայք, Վիրք և Յոյնք առ Ձեռնելու կայսեր Բ ի թրիստոս հաւատացին և մի բնութիւն խոստով[ան]եցան»:

Անհասկանալի պատճառով հրատարակիչը այս հատվածը, ինչպես նաև «Ստեփաննոս՝ ամս Ջ...» և նույն Ստեփանոսի՝ Կոմիտասի մոտ գնալու, երանից սր. Հռիփսիմյանց նշխարները բերելու և Գլակա վանքում հաստատելու վերաբերյալ հատվածը բաց է թողել: Գուցե ի նկատի է ունեցել փաստի կասկածելի լինելը: Բայց եթե այդպես մոտենալու լինենք, մեր այս հեղինակի մոտ, մանավանդ այդ զխում, ամեն ինչ է կասկածելի, երբեմն նույնիսկ լափազանց հեռու ճշմարտութունից: Թարգմանության մեջ երկուսն էլ վերականգնեցինք իրենց տեղում:

52 Գլակա վանքի հիմնադրումից մինչև Մուշեղ Մամիկոնյանի՝ Տարոնում իշխան դառնալը (ըստ Հովհանի) կազմում է մոտավորապես 180 տարի. սա համապատասխանում է Գլակա վանքում առաջնորդ հղած կրոնավորների վանահայրության տարիների մոտավոր գումարին: Մուշեղի ապրած արաշըշանը 7-րդ դարն է: Նրա և նրան ժամանակակից (նաև հա-

չորդոգ) Գեպարդի ավելի մանրամասն ու ավելի ճշմարտամոտ նկարագրությունը տրված է Մեքենոսի «Պատմության» մեջ, որից անտարակալա շատ քան է վերցրել մեր այս հեղինակը։ Սակայն Հովհանի մոտ, եթե ուղղակի ընդունենք նրա պատճը, ստացվում է հարյուրից ավելի տարիների տարբերություն, որը մի շատ սովորական բան է նրա համար։

53 Կանանց մուտքը սբ. Կարապետի վանքը հնուց ի վեր արգելված է հղել։ Պատճառն այն էր, որ իբր սբ. Կարապետին (կամ նույն ինքը՝ Հովհաննես Մկրտչին) մատենողը մի ինչ-որ կերպ է հղել։ Սակայն մեր ձեռքի տակ եղած օրինակի առաջաբանում հրատարակիչը (վկայակոչելով ժուսումնասիրողներից ոմանց)՝ հետևյալ բացատրությունն է տալիս. «Մասումնասիրողներից ոմանք կանանց մուտքը սբ. Կարապետի վանքն արգելելը բացատրում են նրանով, որ հեթանոսական շրջանում աղջիկներն իրենց կուսությունը խախտելիս են հղել Կարապետի վանքի տեղում եղած մեհյանում (թերևս Անահիտի)։ Քրիստոնեությունն այդ մեհյանը վանքի վերածելով և ցանկանալով անցյալի այդ սովորությունն արմատախիլ անել, արգելեց կանանց ուխտագնացությունը դեպի Կարապետի վանքը» (էջ 10—11)։ Մեր կարծիքով դա հավանական, բայց ոչ բացարձակ ճշմարտություն է. ավանդության հիմքերը թերևս ավելի մոտ լինեն իրականությանը։

54 Այստեղ ոչ մի հակասություն չկա։ Հայտնի է, որ հնում դրամը հաշվվում էր և՛ համբելով, և՛ կշռելով, և՛ չափելով (կոտով, ինչպես մեր էպոսի մեջ է)։ Բնագրում «... այս իշխան կշռեաց ԹԲԻ դահեկան և տարաւ ևս նոյն իշխանին» արտահայտությունը պետք է հենց չափելու իմաստով էլ հասկանալ։

55 Սա ամենայն հավանականությամբ նույն Բահլ Շահաստանն է, որը պարսկական մարզերից մեկն էր՝ համանուն քնակավայրով։ Այդ նույն անունով էլ պահպանված կա մի շարք ձեռագրերում և օրինակներում (ՎՔԼՍ), ինչպես նաև՝ Մեքենոս Եպիսկոպոսի «Պատմության» մեջ։

56 Ըստ հին ավանդության հունաց Մորիկ կայսրը, երբ իշխանության գլուխ անցավ, մի ժամանակ անց մի նամակ է գրում պարսից խոսքով արքային, որով առաջարկում է ծրկուստեք հայերին ուղարկեն իրենց թըշնամիների դեմ կռվելու և այդպիսով ոչնչանալու՝ որպես մի «խոտոր ու անհեղափոխ» ազգի։ Այս ավանդությունը շատ պատկերավոր շարադրված է Մեքենոսի «Պատմության» մեջ²։ Չնայած այստեղ որոշ անուշներ տարբեր են, և Մեքենոսն էլ փոքր-ինչ այլ կերպ է պատմում, սակայն պարզ երևում է, որ նույն ավանդության մեկ այլ տարբերակն է՝ քանավոր կերպով անցած, կամ Հովհանն ուղղակի օգտվել է Մեքենոսից՝ աննշան փոփոխության ենթարկելով նրա հաղորդածը։

57 Բնագրում շորթորդ գլխի կամ հատվածի վերնագիրն է. «Գլուխ պարսից պատմության»։ Այն օրինակներում ոչ թե «Պատմության», այլ «պատմության», իսկ ՍՎ օրինակներն սկզբից ունեն «Գլուխ Բ», ինչպես որ ցույց է տրված մեր այս օրինակում ևս։ Ինչպես, պարսից պատմությանն առնչվող սա հրկրորդ գլուխն է գրքում (կամ երկրորդ սլաոններ)։ Լ. Խա-

² Տե՛ս Սեքես Եպիսկոպոս, Պատմութիւն ի Հերակլե, Ե., 1939, էջ 49։

շեկյանն էլ է բնորոշում «Գլուխ պարտից պատմութեանն» ձևը, բայց առանց «Բա-ի, որովհետեւ ըստ է. նախկինների՝ դա շարքորդ զլիսի առաջին պատմեանն է:

58 Բնագրական սովորական աղավաղումից առաջ է եկել կապակցություն անհասկանալի, ուստի և սխալ ըմբռնումը: Եթե ուղղակի թարգմանվեք, ապա դուրս կգար իմաստին լրիվ հակառակ հասկացություն: Հետեւեալ աղաթի մտքի տրամաբանական ընթացքին՝ թարգմանության մեջ ձրգանցինք վերականգնել ազնիւ հաժանական ու ճշմարտամտ իմաստը:

59 Հրատարակիչը տողատակում տալիս է հետևյալ բացատրությունը, թե իր կողմից օգտագործված օրինակներից ՎՊՂ-ն «Ը» ոչ կրելով-ից մինչև «Պարսպանս, տէ՛ր...» հատվածը (էջ 167), այսինքն մինչև 168-րդ էջի 5-րդ տողը կրճատված է և մտքի կապակցությունը խախտվում է: Ինքն իրավացիորեն այդ (ինչպես նաև մի այլ հատված քիչ ներթեւում էջ 172) պետեղել է գրքի համապատասխան տեղերում. որովհետեւ, իսկապես, եթե շղթվի, ապա աղաթի տեքստը կիսատ է մնում: Թարգմանության մեջ մենք եւ հաւանցինք նրա օրինակին:

60 Գրքի 170-րդ էջում «Ի սմանէ դեք պատկառին՝ ոչ իշխելով զժրել (ՎՊՂ և մի զժրեացէն զպատաւորք սորա) ի սպասովորաց սորա» արտահայտության մեջ «զժրել» սակավադեպ բառն իր տեղում չէ, ուստի և կապակցություն ամբողջությամբ՝ անհասկանալի: Ըստ Անառյանի «Հայերեն արժանական բառարանի» (էջ 595) գրում[ան] բառն արտադարձված ձևն է (զժրել-գրում, էջ 666): Դրում—«վնասակար մի դե» = Պհլ. փարս. մրսյ, պեթ. մրսյ— «կին դե է, շարության և անմարքության գեր», ծագում է մրսց «խաբէլ» արժատից և բառն նշանակում է «խաբող...» և հետևյալիս Հավհանի ժոռ օրոշ շափով համապատասխանում է խաբել իմաստին, համեմայն դեպք ազնիւ մտորկ է:

«Նոր քաղաքի հայկազյան լեզվին» (1979, էջ 621) ունի իրեն նմանող, օտոզ, խաբող և այլ համանման իմաստներով: Այս վերջին իմաստով էլ գործածված ենք համարում մեր տեքստում:

61 «Իսկ ոմանք հասնալ ի Մուշեղայ իշխանէն տեղեկանալ վասն զտարացն, իբրեւ տեսին զնոսա կոտորեալս, հիացան և փութանակի երթնալ պատմեցին իշխանին Մուշեղայ» (էջ 176): Անճշտությունն ըստ երևույթին գրադարական է, քանի որ իրենք՝ հայերը, տեղյակ չեն իրենց զորքի գրության մասին և զնում են Մուշեղ իշխանից իմանալու. մինչդեռ Մուշեղը նրանցից է լսում թշնամիների կողմից նրանց լարդվելու մասին: Զեռազրեքի համեմատությունը եույնպես ոչինչ չի տվել հրատարակչին, և տառա-տակում դրա վերաբերյալ եւ ըստ էության բան չի նշել:

62 Բնագրում «... զի այս մի ամ է, զի ես ի պատերազմ եմ մղնալս և հետևյալն՝ անհնալտ լափազանցության համար հրատարակիչը տա-դատակում նշում է, որ Ս օրինակն ունի՝ «[թէ քանի տմք են], որ այս...» ձևով, որն ազնիւ ճիշտը պետք է համարել: Սակայն թարգմանության մեջ թաղցինք «... շուրջ հարյուր քսան տարի...» ձևով, դարձյալ իբրեւ Հովհաննիս «Երեւ հարազատ մի բան:

63 «... քանզի իմ [միակ] որդին մեռալ տառեկեալ տարեկան հու-
ւանում»— Մուշեղի խոսքի կապակցութեամբ ո՛չ մեր օգտագործած որդի-
նակի հրատարակիչը, ո՛չ էլ վենետիկցիները ոչինչ չեն ասում: Ուստի քո-
յորովին անհասկանալի է Մուշեղի այդ խոսքի իմաստը. մանավանդ որ
հետագա գործողութիւններն ամբողջութեամբ պատմում են նրա որդի Վա-
հանի շուրջը: Երկու անգամ այդ խոսքը կրկնվում է. կարելի է կարծել,
թէ Վահանը նրա համար հոգեօրդի, հոգեզաւակ էր:

64 Մեր օգտագործած օրինակում եղած՝ «... [իսկ եթէ ի վերայ մարմ-
նաւոր ընդից իշանես ի մարտ] և այն քաշ[յ]ութեան տեսն, դի ես այլ
ժառանգ ոչ ունիմ...» արտահայտութիւնը խիստ ազաւաղված է և միտքն
էլ (ինչպէս պարզ երևում է)՝ աղնատված: Տաղատակում նշված է, որ լի
օրինակներն ունեն՝ [ե եթէ ի վերայ մարմնաւոր իրաց]՝ այն քեզ անուն
քաշութեան է...», որ գրեթէ նույնն է. Երկու դեպքում էլ նախադասութեան
էազմում պակաս կա: Մտաւոր միտքն այն է Մուշեղի հորգորի, որ եթէ
նույնիսկ նյութականի համար, քո անձի համար էլ կռվես, այս դեպքում
էլ զօնն քայութեան անուն կվաստակես: Այսպէս խթախոտում, քաշութե-
րում է Վահանին:

65 Խմբագրող-հրատարակիչն էլ այստեղ ոչ մի կերպ չի կարողացել
վերականգնել նախնական ճիշտ ձեւը և միտքն ուղիղ մեկնաբանել: Նույնն
է նաեւ վենետիկյան հրատարակութիւններում: Հրատարակողն էլ է
եկատել խոսքի անհատեղականութիւնը, անկանոնութիւնը, սակայն ոչ մի
պարզաբանում չի տվել: Վերևում (աստ. բաց. Ժ 63) Մուշեղը Վահանին
ասում է, թէ իր միակ որդին մահացել է տասներկու տարեկան հասա-
կում: Այստեղ էլ. «... դի ես այլ ժառանգ ոչ ունիմ»— Մուշեղի սասածը
բոլորովին անտեղի է և չի կապվում նախադասութեան օրջանական կազ-
մութեանը: Մերան հաջորդող իրադարձութիւններում Վահանը միշտ հիշա-
տակվում է իբրև Մուշեղի որդի, ժառանգորդ և նրա գործի շարունակող:

66 Գրքում (էջ 180) «շնատղան ձեռվ»՝ այդ ամբոցի համար, ամե-
նայն համանականութեամբ ազաւաղված է: Հաշորդ տողերում (այն էլ մի
քանի անգամ) գործածված է «շնատղան» (կատարել) և «շնատղան»
(կատարել) ձեռվ: Ավելի ճիշտ ենք համարում վերջինը:

67 Պարզ չէ՝ այնտեղ գտնվող, այսինքն թերզում, իր հայկական գոր-
քի միշտօ՞վ, թե՛ իր հետ թերած շորս հաշար պարսիկների համար էր
դարան պատրաստել. մանավանդ որ այդ պահին իր զինվորները հետ-
էին գտնվում: Հետագա՝ «... ի ձեռս զալ զարացն» արտահայտութեանը
պարզվում է, որ Միհրանի՝ Վահանին հանձնած գործի համար էր գործ-
ված Սձ քաղաքի այդ դարանը. այդ ամէլի ճիշտ է արտահայտում Վա-
հանի կատարած նման քայլի իմաստը:

68 Այստեղ շհամաձայնեցված հաշիվ է տեսնում Հովհաննէ: Վահանն այդ
ժամանակ իր հետ ունեւր ընդամենը հինգ հարյուր զինվոր. որոնցից ձեռք
հարյուրը թողնում է մի տեղ, երկու հարյուրը՝ մեկ այլ տեղ և դեռ երկու
հարյուրն էլ իբր ժառ է մնում: Տաղատակում ցույց է տրված, որ լի
նախնիքը Մ-ի փոխարին ունեն հարյուր (Ճ) ձեռվ, որը դարձյալ հարյուր
մարդու տարբերութեան է տալիս:

69 Հոգհանի «Պատմությունը» պարունակող մի շարք գրադրերում կամ օրինակներում (ՀՄԿՍՆ) սույն կապակցությունը կա հետեյալ ձևով՝ «... և մի ոմն ի նոցանէ ի մօրն թաքուցեալ...», մյուսներում՝ ի դին թաքուցեալ... հաճանական է ենթադրել նաև «ան[դին] թաքուցեալ» լինի կարծում ենք «ի մօրն» է ճիշտը, այսինքն թե՛ մօրինների մեջ, անտառի թափուտներում կամ մօրուտներում:

70 «Պարսից խորտկարարդ, առ զազա» (էջ 188) արտահայտությունը, որ այստեղ գործածված է ծաղրանքով, ալպանքով, երկու իմաստով կարելի է հասկանալ. նախ՝ պարսիկների զուխներից, մարմիններից համեղ խորտիկներ, ճաշեր պատրաստող. ապա նաև՝ պարսկական համով խորտիկներ պատրաստող, որպես լավ խոհարար: Ավելի ճշմարտամոտ ենք համարում նախորդ իմաստով այստեղ գործածված լինելը:

71 Տեքստում «... որ և զնուիրակն և զգպիրն վասն պատճառի ոչ ետ տանել ի քանդ» — սխալ է և հակառակ իմաստն է ստացվել: Տողատակում հրատարակիչը նշում է, որ ՎԼՍ օրինակները ունեն «... պատճառոյ իրաց արկանել ետ ի քանակ» (էջ 193), որը մեզ ավելի ճիշտ է թվում, որովհետև այդ ձևով ավելի ճիշտ է արտահայտում վահանի այգօրինակ քայլի իմաստը:

72 «Ս. զիշխանն Մուշեղ ետ ածել ի քաղաքն...» (պետք է լինի «զիշխանսն» (էջ 195), կարծես օրդանական ոչ մի կապ չունի նախորդ նախադասության մտքի հետ, կամ խմբագրական սխալ է: Հաճանականն այն է, թե վերցված ինչքն ու ավարը հանձնում է Մուշեղին, վերջինս էլ իշխաններին պատվիրում է՝ տանել քաղաք: Իսկ եթե՝ ոչ, ապա հատված է պակասում:

73 Նիա կամ ծիտ անունով ծով կամ լիճ գոյություն չունի: Թվում է, թե գրադրական աղավաղություն լինի որևէ այլ անվան կամ քառի անճիշտ ընթերցումից: Գուցե և լինի «զնա», որ ծովի ափին էր իջևանել, այդ ձևով ունեն ՎՍԼՍ օրինակները (... իջեալ էր նա լեզեր ծովուն), որպես ցույց է տրված տողատակում (էջ 196):

74 Բնագրի «... եւ ձեզ ընդ ակամբ էաց» կամ «ակամբ էաց» խոսքը բառացի թարգմանությամբ անհնար էր քան կատարվեր, կլիներ «աչքի առաջ առնել», «աչքի առնել կամ աչքով տալ», ուստի՝ հետևելով գրվածքի տրամաբանական ընթացքին, նպատակահարմար համարեցինք տալ ազատ թարգմանությամբ, որպեսզի համապատասխանի զրույցի մտքին և ոճին էլ պահպանված լինի:

75 «... ընդ լևեռեաց քլուրն և ընդ Ասնի միջի», որտեղ ցույց է տրված տեղ թողիկի հանգստարանը, թվում է անճիշտ, աղավաղված: Հրատարակիչը ևս նշում է (էջ 204, տողատակում), որ մի շարք օրինակներում՝ «ՍՎԼԹ եկեղեցւոյ (Ս-եկեղեցւոյն) ի հիւսիսոյ, Ընդ արևելս փխ. Ընդ Աւետեաց... միջի: ՊԶՄՎԾ՝ ընդ Աւետեաց քլուրն իբրև ակն ի միջի» ձևերով են պահպանվել, որ ավելի ճշմարտամոտ է թվում: Մանավանդ, որ Ասնի անվամբ քլուր կամ բարձունք կամ ընդհանրապես տեղանուն այդ կողմերում չի հիշատակվում: Գուցե «ակն ի միջի»-ից տառադարձված ձևով այդպես պահպանված լինի:

76 Մեր օգտագործած օրինակում խմբագրողը «... որոյ նկեալ ի յԱպա-
հունիս...» հատվածը (էջ 206) անհասկանալի պատճառով զետեղել է
ամենակարճառոտ և բացահայտորեն կիսատ ձևով՝ ամբողջականը նշե-
լով տողատակում. նկատում է, սակայն, որ Պոլսի հրատարակութեանը,
որը եղածներից հնագույնն է, ինչպես նաև ՎՆՍՐ օրինակները սույն հատ-
վածն ունեն ընդարձակ ձևով, որը հենց համապատասխանում է կոնտեքստի
նույն պարբերության բովանդակությանը: Գրվեալի միտքն ամբողջական
ու անաղարտ պահելու նկատառումով թարգմանության մեջ զետեղեցինք
այդ ընդարձակ տարբերակը:

77 Վերը ասվածին համաձայն և ինկատի ունենալով, որ հրատարա-
կելը՝ ինքն էլ է նշում, թե այստեղ մի շարք ձեռագրերում (ինչպես նաև
հրատարակված օրինակներում) պակաս ու մանավանդ խնդրաքննարկում կա
(ՎՍՐ), ուստի «... Եւ շինէ զաւերեալ [Զիւնկերտ] քաղաք մեծ. և փոխէ
զանուն քաղաքին ըստ անուան կնոջն իւրոյ Պարպէս, այսինքն է համեղս
հատվածը, որը մեր օգտագործած օրինակում կարծում ենք իր տեղում չէ.
ուստի և զետեղեցինք «քաղաք մեծ»-ից աւմիլապես հետո, որպեսզի օր-
գանական կապակցութիւն ունենա երա հետ:

78 Եթե ինչ-ինչ բառեր չեն պակասում, ապա դժվար է հասկանալ՝ այն-
տեղ քնակվող վայրի կանդանիներն են հեծյալներին հանկարծակի տես-
նելով գահավեժ եղել, թե՞ թշնամու զինվորներն են վայրի գազաններին
հեծյալներ կարծել ու վախից գահավեժ եղել:

79 Այս հատվածը նույնպես աղավաղված ձևով է ներկայացրած մեզ
հասած տեքստերում (աստ՝ էջ 207): Լեոնարդի անունը (Գոռոզ) վերա-
փոխելու մասին խոսք չիսկ չի կարող. այլ որպես թե լեռան վրա մի ավան
էլ իր որդու անունով է շինել ս:ալիս և նրա անունով կոչում Գոգոսս (կամ
Գոնգուռոս): Իրականում լեռն է Գրգոսս կոչվել, որից էլ հետագայում առաջ
է եկել Գրգուռ կամ Գոգուռ ձևը: Հովհանի մոտ, ինչպես արդեն նկատել
ենք վերևում, գրեթե քոչոր անուններն էլ, հատկապես տեղանունները,
մտաբան են, ուստի և անհամաձայնական ու սխալ:

80 Այստեղ Հովհանը անհարկի ներկայացնում է Վահանի և նրա իշ-
խանների մոտ եղած զորքերի քանակը, այն էլ բավականին ուռնեցրած
թվերով. նախորդ, ինչպես և հաշորդ պարբերությունների հետ էլ այնքան
սերտ առնչություն չունի: Պարսից թագավորը երեսուն հազարանոց մի
քանակ էր հանձնել Վախթանգին և ուղարկել Հայաստան: Մինչդեռ վեր-
ջինս ընդամենը վեց հազարն է ուղարկում Վահանի դեմ: Բացի դրանից,
հենց իր՝ Վահանի զորքերի թիվն էլ սխալ է հաշված: Ընդամենը պետք է
լիներ քսանինը հազար ութ հարյուր: Պոլսի օրինակը տալիս է «ԻՅՆ և
ութը հարյուր, փոխանակ լինի ԻԹՆ և ութը հարյուր»:

81 «... զնաց ի վերայ նորա յԱնտաք (էջ 218) արտահայտությունից
որոշակի չի հասկացվում. թե այդ ի՞նչ տեղի մասին է խոսքը և իսկական
անունն էլ ի՞նչ է: Ինչպես ցույց է տրված տողատակում՝ ՎՆՍՐ օրինակ-
ներն ունեն նաև յԱնդակ ձևով: Մատ հավանական է ենթադրել, որ խոսքն
այստեղ Անդակ սարին վերաբերի, Անդոկա բառ կոչված տեղին: Ուշ միջ-
նադարյան ավանդույթում Անտաք ձևով էր գրվում Անտիոք քաղաքը:

82 «Եւ նկիւն պարքն ի գիշերի և պատեցին զնոքաւքս— արտահայտութեանք նույնպէս պարզ լի հասկացմամբ, թէ այդ ո՞ր գործի մասին է խոսքը: Վախճանի գո՞րծն էր շրջապատել Սմբատին, թէ՞ Սմբատն էր շրջապատել և ուզում էր մութ գիշերով հարձակվել թշնամու վրայ: Հետագա տողերից կարելի է եզրակացնել, որ Սմբատն էր շրջապատված և ճանկանում էր հարձակվել գիշերով՝ շրջապատումից դուրս պրծնելու և քաջատակով, Ըստ հաջորդ պարբերութեան՝ այդպէս էլ լինում է:

83 Հրատարակելը՝ ինքն էլ է նշում, որ այստեղ թերթերը պատռված են մինչև «... միամտութեամբ սր. կարապետին» բուռերը: Իսկապէս, որ միտքն ազնաւորված է և դժվարութեամբ է իրար կապակցվում: Այդ ավելի ակնառու նրկում է հաջորդ տողերում. այն է՝ «Եւ այնչափ կոտորեցին զնոսա, մինչև հեղեղաւոր արեանց ելին...» և հետևյալն: Թվում է, թէ ինչ-որ գերբնական էակ է նրանց կոտորազը, մինչդեռ պակասում են բռներ, որոնցից պարզ կդառնար, որ կոտորազը Սմբատի գործերն են: Բայց թէ ի՞նչ կապ ունի այստեղ տարեան հեղեղները: Թի՞լ անվան հետ՝ մնում է անհասկանալի: Դա էլ, ըստ երևույթին, Հովհաննիս հատուկ և օտարական հնարովի մեկնութիւններից մեկն է:

45 Թէ ինչո՞ւ է Սմբատի որդին Կամսարական կոչվում, այդ էլ է անհասկանալի: Եթէ իր պապի անունով է, ինչպէս պնդում է հեղինակը, ապա նա պետք է Մամիկոնեան լինէր և ոչ Կամսարական: Գուցէ մորական պապի անունով՝ ինչպէս որ եկեղազրվում է և ինչպէս վկայակոչված է Հովհաննիս «Հիշատակարանում» և որի անունը նույնպէս Վահան է: Դժվարեւում ենք օրել հաստատուն բացատրութիւն տալ:

85 Բնագրում՝ «Եւ ծիծաղեալ Սմբատայ ընդ յազի քանսն Սուրենայ...» խոսքի մէջ դժվար է հասկանալ, թէ ի՞նչ իմաստով է գործածված «յազի» բառը: Յազի, յազուի— նշանակում է ողորդակա՞ն, թէ, իրո՞ք զավեշտական: «Նաք բաղդից Հայկազյան լեզվին» աղիոգորմ բառի իմաստի հետ է կապում:

86 «... բայց հարիւր ութսուն հազար զահկանի լուս փայտ են տարեալ ի թարթոյ...» և հետևյալն (էջ 282): Այստեղ միայն մեկ անգամ գործածված ենք գտնում այս բնութիւնքը՝ հազանաւոր գուտ, միայն, լուկ իմաստով: Այսպիսի բացատրութիւն չունի ՆՂԲ-ը, սակայն Անանյանի «Արմատական բառարանը» լուրջ բացատրել է լուկ, միայն թէ, միայն (տե՛ղ՝ հ. 2, էջ 304) իմաստով, որը միանգամայն նշտորեն համապատասխանում է մեր տեքստի մտքին:

87 «Բայց զի նենգել կամէր պարսկին...» արտահայտութեանից, ինչպէս նաեւ Ա. Արաւհամյանի կողմից հրատարակված օրինակի տողատակում եղած այլ զրչադրերի համեմատութիւնից պարզ լի հասկացմամբ, թէ նենգողը, խորամանկողը ով է. Սմբատը, որ ուզում էր խաբել պարսկին, շնայած որո՞ւ կարիքը նա բռնորովին էլ չունէր, թէ՞ պարսկի, որի նենգութեանից զգուշանալով Սմբատը դիմում է այդ քայլին: Հաճախեալ ենք համարում այս վերջինը՝ ի նկատի ունենալով նաեւ հետևյալը. Պուլի հրատարակութեանը համաձայն սեփական այսպէս,— «Բայց զի նենգել կամէր զօրացն պարսից՝ թողու զորդին իւրս և օրինակը՝ «... բայց նենգել կամէր

բացի պարսից թողու զարթին իւրա: Լ օրինակը՝ և... Բայց նենգն է կամէր զարթնց պարսից զկինն և զորդին (Վ—զկին և զարդին):

88 Երեսն հորա թողնալ զահեակ թեւ յորդին իւր ի Վահան... և հետեյալն (էջ 241). անորոշ է, թէ ո՞ւմ որդու մասին է խոսքը՝ Սմբատի*, թե՛ Վարազի որդին էլ էր Վահան կոչվում: Սնթարդում է, որ վերջինն ամենի ճիշտ է, քանի որ մի անորոշ աննարկությունն էլ է անում այս Վահանի մասին, թե Վահանահովիտը կառուցել ամենից, իսկ Սմբատի օրդի Վահանի մասին այդպիսի բան չի լսում:

89 Եւ յինքնահս ստին և սկսան կոտորել զպատեցազմազուխսն... խոսքից կարելի է կարծել, որ մենք աշ, մյուսը ձախ կողմերից վրա գալով, սկսեցին կոտորել նախ ռազմաճակատի գլխավոր թևերը (ծայրամասերը, ռազմաճակատի գլխինները), ապա՝ երկու կողմերից մեջտեղում սեղմելով, թշնամուն ահարեկել ու ոչնչացնել:

90 Հովհանն ասում է, թէ այս Եպիփանն էր, որ մասնակցեց Հերակլ կայսեր կողմից գումարդած կրոնական ժողովին և նզովեց բազում հայոհոպոսեորի, որոնք ստիպմամբ քաղցեղոնականությունն էին ընդունել: Բայց Հովհանն ճիշտը չգիտի. այս դեպքերի մասին եւ համակարար քաղած լինի քանավոր և աղավաղված ազդուրից: Մերեօք, հետագայում նաև Ստեփանոս Ասողիկը պատմում են, որ Հերակլի կողմից գումարդած ժողովին մասնակցել են Եզր կաթողիկոսն ու նրա մի քանի համախոհները, որոնք, իսկապես, հաղորդվեցին քաղկեդոնիկ կայսեր հետ, եւայնն է, թէ ընդունեցին նրա դավանանքը: Իսկ այդ պատճառով նրանց անարգոյն ու նզովողը եղել է ժամանակի մեծահամբավ ու հռչակավոր Հովհան Մայրապոմեցի վարդապետը*: Բայց թէ Հովհանն որտեղից է վերցրել Եպիփանի՝ այդ ժողովին մասնակցած լինելու տեղեկությունը, հայտնի չէ:

91 Մեր օգտադրեալ օրինակում այս հատվածը նշանակված է որպես երրորդ գլուխ, որը, սակայն, ընդունելի չէ: Վենետիկի 1839 թ. հրատարակությունն ունի այսպես՝ «Գլուխ չորրորդ, Վասն գալույն Տիգրանայ, և կոտորածին՝ որ ի Հոնքնկէցն», որը նույնպես ճիշտ չէ: Ինչպես տողատակում ցույց է տվել մեր օրինակի հրատարակիչը, «ԷՄ» գլուխ երրորդ պատճենին...», իսկ «Վ-ն» գլուխ չորրորդ պատճենին...» և այլն: Քանի որ գրչագրերում «Պատմության» տեքստը որոշակի կառուցվածք չունի և առանձին գլուխների էլ բաժանված չի, ուստի ըստ հաջորդականութան հա, իսկապես, պետք է լինեն Գորգորդ գլխի երրորդ պատճենը կամ հատվածը: Թարգմանության մեջ պահպանել ենք նույն հաջորդականությունը՝ առանց նշելու գլուխը:

92 Այդ մասին տե՛ս Լ. Խաչիկյանի կատարած համեմատությունը վերջը նշված հոդվածում, ինչպես նաև՝ Վենետիկի 1839 թ. հրատարակությունը: Մեր օրինակում սույն հատվածը գեղեղված է տողատակում և ցույց է տրված, որ այն ունեն միայն ՎՄ օրինակները, մյուսներում չկա:

* Այդ մասին տե՛ս Կ. Կոստանյան, «Հովհան Մանգակունի և Հովհան Մայրապոմեցի», Էջմիածին, 1913. ալի՝ Արեգյան Մ. Է. Գ., և ուրիշներ:

93 Ե... էր սա զատակաց յայլոց բանակացն» արտահայտությունը ի՞նչ օրինակներն ունեն Ե... և էր սա զատական յայլ բանակացն (Ս...բանակացն) ձեռքը, Իմաստային մեկնությունը ավելի մոտիկ է անդամված, մեղնացած-ին, նշմար-ն ունի հետևյալ բացատրությունը. «Ջատական»-ի, այց, ի-ին իսկ նշանակությունը՝ զատուցելու, որոշելու, անհման, զատանելի, և բաժանելի, և մեկուսի (էջ 717): Նույն մեծ այս օրինակը բերված է իբրև փաստ՝ ուրիշ մի քանի օրինակների հետ միասին. դրանից երևում է, որ ավելի ճիշտ պետք է համարել «զատական» ձևը, այսինքն՝ այլ բանակներից շոկված, ընտրված, առանձնացված, զատված:

94 Բնագրում՝ նախորդ պարբերության մեջ, Վահանը զորքի մի մասին, զորքիների հետ, տանում մոտեցնում է հոների բանակին, սակայն հաջորդ տողերում հայոց հակառակորդները ոչ թե հոներն են, այլ դարձյալ պարսիկները: Պոլսի հրատարակությունը նույնպես մատնանշում է, որ պարսկական զորքն է այդտեղ: Սա ևս Հովհանի անհետևողականությունից եկած բացմամբով անճշտություններից մեկն է և թող զարմանալի չլի՞նք:

95 ի՞նչ օրինակներն ունեն «յերկուս դհս» ձևով, փոխանակ «Յերիս», որն ավելի հավանական պետք է համարել:

96 ՎՆՍ օրինակներն ունեն այսպես՝ Ե... լորս հազար արանց համարով (այսինքն՝ համբանով) ձգեցին» (մեծ օրինակում՝ էջ 262): Բացի դրանից նույն էջում, քիչ ներքև եղած «Ըն-այլոց» ի՞նչ զրչադրերը լուսնն (Ա. Ա., տողատակի ծանոթագրություններ):

97 «Ե... հանդէս արարեալ կոչեցաւ անուն տեղւոյն Հանդիսանս» (ՎՆՍ՝ Հանդիսանս). դրանից հետո (էջ 262), ինչպես ցույց է տրված նաև տողատակում, ՎՆՍ օրինակներն ունեն՝ [Ե... և խառկանօր կամէին զնալ յԱպահունիս], որը սակայն բացակայում է այլ զրչագրերում: Մեզ նույնպես թվում է, թե ավելորդ ընդմիջարկություն է. տեքստի հետ էլ ոչ մի կապակցություն չունի: Նույնիսկ չի էլ հասկացվում, թե խոսքն ո՞ւմ է վերաբերվում՝ հայոց, թե՛ պարսից:

98 Ե... Ծկին հասին զարքն յԱպահունաց իբրեւ երեք Ռ (երեք հազար) պարսիկ և խառնեցան ընդ յիրեարս» (էջ 363) արտահայտությունից պարզ չի երևում, թե խոսքն ո՞ւմ մասին է: ՎՆՍ-ն ունեն հետևյալ ձևով. Ե... տեսին զարքն հայոց՝ զի խառնեցան ի պարսիկս զարքն յԱպահունաց, լքան և երկիր կործանեցան. սա ավելի հավանական է թվում: Մեծ օրինակից որոշակի չի հասկացվում՝ Ապահունիքի հայկական զորքը՝ ի՞նչ կան միացան պարսիկներին, թե՛ դեպի Ապահունիք փախած պարսիկ զորքերից երեք հազարը նկան միացան իրենց զորքերին, որը պատճառ դարձավ հայոց զորքի վհատվելուն:

99 ՎՆՍ օրինակներն այս հատվածն ունեն հետևյալ ձևով. Ե... և այժմ տես զմեզ, զի աստի թշնամիք[ն] և անտի դետն...» և այնուհետև ինչպես տեքստում է (էջ 264, տողատակում):

100 Վերևում արդեն նկատել ենք, որ Հովհանի դրած տեղանունները մեծի մասամբ բունագրությամբ են ու կամայական: Այստեղ նույնպես՝ Այծե-սան կամ Այծասն, նաև Այծտան կոչումները ոչ մի կերպ չեն հարմարվում, չեն բխում երա խոսքերից՝ իբրև տրամաբանական հետևություն:

ՎԼԻՍ-ն ունեն արապես. «... քեզ ձորն [հետս զգնտինն դիպելով], զոր սոր-
վորնցան Յետասանգ (ՍՎԾ՝ Յետասանգ, Վ՝ Յետասանկ) կուչի տեղուցիս, որն
աղելի մոտ է, ինչ-որ լափով աղելի է հարմարվում նախադասությանը:

101 Մի ոչ շատ ծաղալուն հատված՝ այն է, «... սկսաւ մի-մի ունել
զնոսա և զթլպատաւն կտրել» մինչև «... Եւ որք ապրեցան...» բառերը կըր-
ճատված է, որը սակայն, ինչպես հրատարակիչն էլ է նշել տողատակում
(էջ 266) ունեն ՎԼԻՍ օրինակները: Բայց չի նշում, թե ինչո՞ւ է այդ հատ-
վածն անտեսել, մանավանդ որ իմաստով սերտորեն կապված է դրվածքի
նախորդ և հաջորդ պարբերություններին. թարգմանության մեջ ամբող-
ջությամբ վերականգնեցինք:

102 Այստեղ «... Եւ ևդ ի նշխարաց սրբոյն Ստեփաննոսի անյայտ
զծախ բոյթ ոտին սրբոյն Նախազկայիկն» արտահայտությունից անմիջա-
պես նկատվում է, որ տեքստը աղավաղված է, և կապակցությունը՝ խախտ-
ված: Դրանից անմիջապես հետո սկսվող «... և այլ ոչ է հայտն կապակ-
ցությունը հաջորդող տողերի համար հրատարակիչը տողատակում նշում
է, որ է գրչագրում նույնպես մեկ թերթ՝ մինչև «Ծիծռան խաչի» բառերը
պակասում է (աստ. էջ 267):

103 «... Եւ նստի յաթոս նորա Դաւիթ Գ ամ (ՍՎ՝ ամս Գ [որ էր (Վ
է) ԻԳ-երորդ ի սրբոյն Գրիգորէ])» արտահայտության մեջ նույնպես փաս-
տական անհշտություն կա: Հենց իր՝ Հովհանի հավարկով էլ, որ որված
է սբ. Կարապետի առաջնորդների գլխում, Գրիգորից հետո ձկնել են տասն-
հինգ վանահայրեր, մինչև Ստեփանոսը: Նրանցից հետո հիշատակվում են
երկուսն էլ՝ Ծպիփանն ու Դավիթը, որ կլինեն ԺԸ և ոչ թե ԻԳ, ինչպես
գրում է նա: Ա. Արրահամյանը «Պատմության» առաջաբանում (էջ XXVI)
նկատում է, որ «Վասն գալոյն Տիգրանայ» գլխի վերջում Վահանի մահը «ի
հայրապետութեանն Դաւթի» նշանակելը ընդմիջարկություն է (Դավիթը
կաթողիկոս է հղել 728—741 թվականներին): Այսօրինակ փաստական
անհշտություն պետք է համարել նաև փոքր-ինչ հետո ոմն Գրիգորին ԻԵ-
երորդը (բանհիմնորոշող) համարելը (էջ 270): «... սա առաջին եպիս-
կոպոս ձեռնադրվեցավ հայոց կաթողիկոս Հովհան Մանդակունու կողմից:
Ապա հայոց Վարդան կաթողիկոսի հետ Հոռոմոց [ձկնղեցական] ժողո-
ւիին գնաց մասնակցեց, որտեղ հայերը, վրացիները և հույները Ջենոն
կայսեր հետ միասին քրիստոնեությունն ընդունեցին և Քրիստոսի մի քեռ-
թյուն ունենալը խոստովանեցին» (աստ. էջ 146): Անհասկանալի պատ-
ճառով հրատարակիչը այս հատվածը ևս բաց է թողել: Գուցե ի նկատի է
ունեցել փաստի կասկածելի լինելը: Բաց է թողնված նաև «... Ստեփան-
նոս՝ ամս Զ.» և նույն Ստեփանոսի մասին հետևյալ հատվածը. — «... Սա
հայոց Կոմիտաս կաթողիկոսի ժամանակ ելավ գնաց նրա մոտ և Հոփ-
սիմյան սրբուհիների նշխարներից մի որոշ մասը թերեց հաստատեց Գլա-
կա վանքում, որի վանահայրը հենց ինքն էր. քանզի Կոմիտասը արգեն
վերադառնել էր Հոփսիմյան կույսերի վկայարանը...» (էջ 247): Երկու
հատվածն էլ վերականգնեցինք:

104 Թնագրում «... և առաքինաց զորս ի Տարան» նախադասությունը
միացել է նախորդի հետ, ուստի և չի հասկացվում, թե ո՞վ զորք ուղար-

կենց: Պարբերական շարունակությունից է միայն հասկացվում, որ խոսքը պարսից արքային է վերաբերում:

105 «Պատմության» մեջ Տիրանը հենց նոր հանգես է գալիս, գծակն մանկահասակ պատանի է, սակայն արդեն բարձր դիրքի արժանացած, մանավանդ որ դեռ ոչ մի ցործ չի արել և իր կատարած հայրենանվեր գործերով արքի չի ընկել: Ինչպես արդեն նշվել է բանասիրության կողմից, սա «Տարոնի պատերազմի» ցիկլում գոյություն ունեցող Տիրանն է և կապ չունի իրական-պատմական որևէ անձի հետ:

106 Բնագրում «Եւ արձակեցին առ հայր Գրիգոր Գլակա վանիքն»/և տարան ի պատերազմ...» խոսքից իսկույն եկատվում է, որ շարահյուսական կապակցություն չկա և ինչ-որ պակաս կա: Այդպես էլ նաև դրան հաջորդող նախադասությունն է՝ «... և ընդ Ս կրանաւորն մամահար միս. պեաց է լինի «ընդ ժ կրանաւորն» (այսինքն՝ յուրաքանչյուր տասնյակի), ինչպես որ ունեն Ս և Վ օրինակները և ինչպես որ ցույց է տրված տողատակի բացատրականում (Ա.Ա., էջ 270):

107 Ս և Վ օրինակները, ինչպես ցույց է տրված տողատակում (Ա.Ա., էջ 273), ունեն հետևյալ հատվածը. «Իսկ Վահանայ մտնալ ի գետն՝ [կապնաց զերիվարե ի վերայ ողինն հանդերձ գինաւն] և լայն կոյս եանց...», որը հրատարակիչը անհասկանալի պատճառով բաց է թողել: Գրեցիկը իր տեղում:

108 Տեքստում մի ամբողջ հատված խիստ կծուով ազնատված է: 273-րդ էջում (տող՝ ներքեից 4) հեանյալն ենք կարդում. «... եւ մինչն հհառառ նստաւ այրն, որ ունէր զզուխն Վարդուհի[ւ] ասպի Լոցաւ: Հաջորդ՝ 274-րդ էջում (տող՝ վերեից 1) ընթերցվածից պարզվում է, որ Վարդուհի մենամարտի է դուրս գալիս Վահանի որդի Տիրանի դեմ. «Եւ եկնալ միմեանց Վարդուհի և Տիրան, ասէ Վարդուհի/րի...» և հետևյալն. «Ինչգեռ նա ուրդն զխատված էր: Հրատարակիչը տողատակի բացատրության մեջ գրում է, թե Պալսի հրատարակությունը «մինչ»-ից «նոցա» կրճատված է: Սակայն պարզվում է, որ ոչ թե կրճատված է, այլ ազնատված, ետևապաշտյունն կա, գուցե և ոչ տեղին հավելում է:

109 Ավելի ճիշտ պետք է համարել «ենքն անկիր» ձևը, որպեսզի ավելի մոտ լինի, հարմարվի այլ օրինակներում (ՎՍ) եղած ավելի հավանական՝ «ենքրքն Անկնիս» տեղանվանը:

110 Մեր կողմից օգտագործված տեքստում տողատակում նշված է, որ վերջում ՀՎՄՍ օրինակներն ունեն հետևյալ վերջաբանը. — «Վհար եղև պատերազմին Տարանոյ... մինչն օրհնութեամբ եղիցի»: (Այսինքն՝ Ավարտվեց Տարոնի հիեզ առաքիների իշխանների՝ Մուշեղի, Վահանի, Սմբատի, Վահան Կամսարականի և Տիրանի մզած պատերազմի պատմությունը: Թող հավերժ օրհնված լինի նրանց հիշատակը): Սակայն ինչպես շատ այլ տեղերում, նույնպես և այս հատվածը թվում է անհարազատ, արիչների կողմից հետադաշում ավելացված: Թերևս հենց այդ եկատառումով էլ հրատարակիչն այն զետեղել է տողատակում միայն: Դժվարանում ենք այդ մասին որևէ հաստատուն բան ասել:

111 «Պատմության» վերջում զետեղված է մի փոքրիկ գլուխ՝ Տիրանի

մահվան և Ադի ժողի ափին տեղի ունեցած պատերազմի մասին, ապա նաև՝ իբրև սրա շարունակություն, կցված է Հովհանի հայտնի «Հիշատակարանը», որի՝ Հովհան Մամիկոնյանի կողմից գրված լինելու վավերականությունը ուսումնասիրողներից շատերն են կասկածել։ Այսպես, Մ. Զամչյանը, Մ. Հմինը, Գ. Զարբհանալյանը և ուրիշներ առանց երկմտության «Հիշատակարանը» համարել են Հովհանի գործը։ Մեր օրինակի կազմող և հրատարակիչ Ա. Արբահամյանը Հովհանին համարում է միայն «Հիշատակարանի» հեղինակ, իսկ ամբողջ պատմության նյութերի համար՝ որպես հավաքող-խմբագրող ու թարգմանիչ։ Իրա հավաստիության համար առաջ-ժամ դեմար է որևէ հաստատուն քան ասել։ Բացի դրանից՝ Միծառի խաչի և Տիրանի մահվան մասին հղած հատվածները Ա. Արբահամյանը ենթադրում է օտարումնուր և Հովհանի կազմած ժողովածուի հետ ոչ մի կապ չունեցող։ Իսկ թե ինչու է Միծառի խաչի պատմությունն ընկած Տիրանի մահվան մասին հղածից առաջ, անհասկանալի է։ Ինքը՝ Արբահամյանն էլ է աչդ նույն ձևով դասավորել խմբագրված տեքստում, սակայն ելելով, որ մի շարք գրչագրերում այդ նկու հատվածներն էլ գոյություն չունեն։

112 Զնայած Հովհանը պնդում է, թե ինչ որ պատմում է Միծառի խաչի մասին ստուգապես տեղի ունեցած իրողություն է, սակայն հենց իր ներկայացրած հաշվով էլ հայոց և հոռոմոց տարեթվերը սխալ են ներկայացված և շեն համապատասխանում իրականությանը։ Պարզ է, որ քրիստոնեական որևէ լեզենդից է մնացած ծզել կամ պարզապես մի հնարովի պատմություն է։

113 Մեր օգտագործած օրինակից պարզ չի հասկացվում՝ Տիրանը պարսից զորքի՞ն է առաջնորդում հույների դեմ, թե՞ հայոց։ Հետագա տողերից կարելի է ենթադրել, որ՝ հայոց զորքերին (283 էջ)։

114 Դեմեդեկոս—Ջինդորական բարձր աստիճան թուզանդական կայսրության մեջ։

115 Այստեղ արդեն, ինչպես նույնը տեսնում ենք Սեբեոսի մոտ, պատմական դեպքերի շարադրումը չի համապատասխանում իրադարձությունների հաջորդական ընթացքին, այլ պատմվում է արարների երևան գալու և նրանց դեմ մղվող կռիվների մասին։ Սա ևս Հովհանի ժամանակագրության անհետևողականությունից ու անհշտությունից է գալիս (աստ. էջ 97)։

116 Բնագրում (էջ 286) «... խմբեցան լառաւաւսէ մինչև յերրորդ ժամն» արտահայտությունը նշանակում է, որ դեռ հոր են համախմբվում, պատրաստվում կռվի։ Սակայն տեքստում անմիջապես հաջորդում են «Դեռևս փախչոտեայ էին արարեալ զՏաճկաստանսն» բառերը, որ նախորդ նախադասության օրգանական շարունակությունը լինել չի կարող։ Բացահայտ երևում է, որ տեքստում տողեր են պակասում։

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆԵՐԻ ՑԱՆԱ

Ա

- Արեգյան Մ. — 53
 Արդուահիմ — 113, 114
 Արաթանգեղոս — 31, 33, 36, 39
 Աթանգեղոս — 20, 26, 34, 35,
 40, 41, 44, 45, 49, 50, 51, 58
 Ադրենոս — 35, 41
 Ադրիանոս — 32, 44, 50, 51, 57,
 58
 Անակ — 31, 32, 34, 37, 38, 39
 Անաստաս — 25, 26, 28, 31, 33,
 34
 Անդրե (առաքյալ) — 26, 31
 Անդրեաս — 60, 67
 Անթիկոս — 26
 Անտոն — 20, 22, 26, 28, 29, 30,
 35, 43, 51, 54, 57, 58, 59, 60,
 67, 72, 78
 Աստղիկ — 104
 Աստված — 20, 23, 25, 26, 27, 29,
 30, 32, 34, 35, 36, 40, 42, 51,
 53, 58, 59, 63, 65, 68, 70,
 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79,
 83, 85, 87, 91, 95, 97, 98,
 103, 104, 105, 106, 109, 113,
 114, 116
 Ասուր — 85, 86, 93, 94
 Արձան — 36, 37, 38, 39, 41, 42,
 43, 44, 45, 46, 48,
 Ավագ Անտոն — 22, 28
 Արշակունի — 31, 32, 33, 36, 37,
 38, 44
 Արտեան (Արտազան) — 31, 37
 Արյուդաս — 28, 34

Բ

- Բազրատունյաց — 56, 63
 Բաբղա — 33, 39
 Բարդուղիմեոս — 22, 27, 60, 67
 Բարդուղիմեոս (2-րդ) — 60, 67
 Բեկտոր — 25, 26, 28, 29, 31, 33,
 34, 39
 Բուրտար — 32, 33, 39

Գ

- Գալլ Վահան — 67, 74, 85, 90
 Գալոս — 25, 26, 29, 31, 34
 Գեղոնհան — 54, 56, 57, 58, 61,
 63, 64, 65
 Գիսանե — 20, 25, 26, 28, 31,
 34, 36, 37, 38, 42, 43, 44, 47,
 48, 49, 50, 52, 53, 54, 59
 Գորգ Շատախոս — 110
 Գոհգուրգ — 83, 90
 Գրիգոր Լուսավորիչ — 19, 21, 24,
 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32,
 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40,
 41, 42, 43, 44, 46, 47, 48, 49,
 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56,
 57, 58, 59, 60, 61, 62, 65,
 66, 67, 69, 72, 78, 92, 99,
 104, 111, 114, 115
 Գրիգոր Վանական — 60, 67
 Գրիգոր (Վանահայր) — 105

Գ

Գալիթ — 33, 39, 104
 Գեմեթ — 20, 25, 36, 37, 38, 39,
 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 49,
 50, 51, 52, 53, 54, 58
 Գրմարիոս — 36, 41, 71, 78
 Գրիգորիանոս (Դեկոս) — 33,
 35, 39, 41
 Գրոզ (Գրոզ) — 53, 60

Ե

Եղիազարոս — 21, 23, 24, 25, 26,
 28, 29, 31, 33, 34, 35, 36, 42
 Եպիփան — 22, 28, 29, 35, 48,
 54, 59, 67, 71, 78, 97, 104,
 111
 Եվթադե — 32, 33, 38, 39
 Եփրեմ — 60, 67

Զ

Զենոբ Առքրի — 19, 21, 29, 30,
 31, 115, 116
 Զգակ — 33, 38
 Զենոբ Գլակ — 25, 26, 35, 36,
 37, 59, 67

Թ

Թադեոս առաքյալ — 22, 27, 32,
 37
 Թեոփեաս — 28, 34, 71, 78
 Թողիկ — 60, 61, 67, 68, 69, 72,
 74, 78, 81, 88, 113

Ի

Ի(Իսիդոր) — 44, 50, 51
 Իաղակ — 108

Խ

Խոսրով Կողակ (") 30, 31, 32,
 34, 35
 Խոսրով Մեծ — 37, 38, 39

Խոսրով (պարսիկ) — 64, 65, 66,
 67, 90, 98, 104, 105, 109, 112,
 113, 115
 Խոսրովուհի — 33, 38

Ս

Սիծառեիկ — 110, 111

Կ

Կյուրեղ — 60, 64, 67, 71
 Կոմիտաս — 60, 67
 Կոստանդինոս — 34, 40, 50, 57
 Կրոնիգես — 20, 26, 29, 30, 35,
 48, 51, 54, 57, 59, 60, 67,
 72, 78
 Կուստ — 47, 53
 Կարապետ — 22, 116
 քր. Կարապետ-Մկրտիչ — 42, 60
 Կարապետ-Քրիստոսի — 55, 106

Հ

Հակոբ — 33, 38, 39
 Համամ — 112, 113
 Հերակլ — 97, 104, 109, 112,
 113, 115
 Հիսուս — 23, 29, 59, 66
 Հովհան (Կեսարացի) — 110
 Հովհան Մամիկոնյան — 116
 Հովհաննես Ավետարանիչ — 35,
 40, 41
 Հովհաննես Մկրտիչ — 20, 25, 40,
 55, 60, 62, 78, 89, 102
 Հովհաննես (ժանական) — 60, 67,
 71, 78
 Հովհաննես Կարապետ — 34, 35,
 82
 Հռիփ — 47, 53

Հուկատ — 26, 31
Հեղեղ — 25, 40, 41
Հեղեղ — 19, 34, 35

Մ

Մակար — 60, 67
Մահմեդ — 113
Մամիկոնյաններ — 20, 21, 25, 26,
30, 32, 48, 54, 60, 64, 65, 68,
67, 72, 73, 74, 75, 81, 83, 98,
99, 104, 105, 111, 775, 116
Մանկես — 113
Մարիամ — 33, 61, 68, 82, 88
Մարիամ (Գրիգորի կրկն) — 39
Մարկեղիոս — 28, 29, 34
Մարմառ — 115
Մեղան — 47, 53
Մեկանդր — 26, 31
Մեստակես — 41, 47
Միհրան — 66, 67, 71, 72, 73,
74, 75, 76, 77, 78, 79, 81, 82,
83, 84, 85, 86, 87, 88, 90, 91,
94
Միհրխոսրով (Միհրան Խոսրով) —
101, 102
Մովսես — 22, 27, 60, 67
Մորիկ — 64, 65, 66, 67, 71, 72,
73, 74

Ն

Նարեկան — 71, 78
Ներսես — 60, 67
Ներսես — 110, 111, 114, 116,
Նիսիս (ս) — 64, 72
Նիսիսաբան — 33, 38

Նապուս

Ռ

Ռաբիկ — 64, 71, 72

Պ

Պապակ — 108
Պարթև (Արաշիր) — 31, 32, 37
Պարթև Մեհ — 83, 90
Պողոկարպոս — 35, 40, 67, 71,
74, 78
Պարպ (ս) — 83, 90
Պեղեղան — 113

Ջ

Ջամրո Խոսրով — 64, 71, 72, 73,
74, 97, 98, 105, 111, 113
Ջիվանդիր — 32, 38
Ջուրիկ — 112, 114

Թ

Թահան — 84, 85, 91, 92
Թեղե (Լիման) — 33, 38
Թառակես (Արիստակես) — 33, 39

Ս

Սամվել — 116
Սանդակ — 33, 38
Սահակ — 60, 67
Սահակ — 60, 67, 90
Սահուն — 114,
Սահուն — 104

Սեղրեստրոս — 34, 40

Սերիմ — 93, 100

Սիմաթոս — 29, 34

Սիմոն — 71, 78

Սիուս — 21, 26

Սոփի — 32, 33, 38

Ստեփանոս — 60, 67, 82, 88, 97,

104, 111, 119

Սուրեն (Վախթանգի հզրայրը) —

90, 91, 92, 98, 99, 100

Սուրեն — 33, 38

Սուրաինոս Ուփեսացի — 36, 42

Սմբատ Մամիկոնյան — 84, 85, 86,

87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94,

95, 96, 97, 98, 99, 101, 102,

103, 104, 106, 108

Սմբատ (Հաշտենցի) — 95, 98

Վ

Վախթանգ — 82, 83, 84, 85, 86,

87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94,

95, 96, 97, 98, 99, 105

113, 114, 115, 116

Վահ — 85, 92

Վահան Կամսարական — 88, 95,

96, 98, 99, 100, 103, 104, 105,

110, 115

Վահան Մամիկոնյան — 72, 73, 75,

76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83,

84, 85, 86, 87, 88, 90, 91, 92,

93, 94, 97, 98, 99, 103, 106,

106, 111

Վահան Մամիկոնյան (Սմբատի

սրգին — 92, 99, 100, 101, 102,

104, 105, 106, 107, 108, 110,

112

Վահան (Վարազի սրգին) — 101,

105

Վահան (Պալանկյացի) — 94

Վաղարշակ — 47, 53

Վաղարշ (սպարսիկ) — 31, 37

Վաղրեն (վրաց իշխան) — 112,

113, 114,

Վաղիր — 78, 79, 80, 84, 86,

Վարազ — 92, 94, 95, 96, 98, 100,

101, 102, 103, 108

Վարդապարտիկ — 61, 68

Վարդուհրի — 96, 105, 106, 107

Վրթանես — 33, 39

Տ

Տիգրան — 98, 99, 100, 101, 105,

106, 107, 108,

Տիգրան Մամիկոնյան — 33, 38,

104, 105, 106, 107, 112, 113,

114

Տրդատ Մեծ — 24, 26, 28, 29, 31,

33, 34, 39, 50, 51, 52, 53,

55, 56, 57, 58, 59, 60, 62, 65,

66, 92, 99, 115

Տիմոթեոս — 21, 23, 24, 26, 29

ՈՒ

Ուգուհի (Ուգուհի) — 32, 33, 38

Փ

Փարմեզոս — 35, 41

Փոկաս — 66, 67, 73, 74

Ք

Քաղակորույն Մուշեղ — 67, 68, 71,

72, 73, 74, 78, 79, 80, 81, 82,

86, 88, 89, 99, 105, 106, 116

Քրիստոս — 19, 20, 21, 22, 23,

25, 26, 27, 29, 42, 43, 66, 73,

79, 86, 91, 97, 99, 104, 105,

106, 109, 111, 113, 114, 115,

116

Ա

Ալեքսանդրիա — 36, 41
 Աղի ծով — 112.
 Աղձնիք — 53, 58, 59, 60, 65, 66
 Այծից (Արծվից) բերդ — 90.
 Այծսանա ձոր — 46, 52, 103.
 Անկեղ (Անգեղատուն) — 35, 36,
 37, 38, 39, 41, 42, 43, 44, 45,
 46, 47, 53, 56, 57, 60, 63, 64
 Անձեացիք — 36, 42, 114
 Անտաք — 87, 92.
 Աշտիշատ — 28, 33, 36, 41, 43,
 47, 49, 53, 114
 Ապահունիք — 38, 44, 50, 57, 58,
 65, 77, 78, 80, 82, 84, 87, 90,
 98, 102, 105, 109, 112
 Առաղս — 71, 76
 Ասին — 85, 93
 Ասնի — 81, 88
 Ասորեստան — 91, 92
 Աստղաբերդ — 114.
 Աստղունք — 46, 52, 67, 73, 74,
 80, 103
 ար. Աստվածածին — 41, 63, 71,
 110, 116,
 Ավետյաց լեռ (բլուր) — 51, 58,
 59, 67, 81, 88
 Արաճանի — 49, 55, 80, 84, 87,
 91, 99, 102, 108
 Արարատյան — 24, 26, 29, 31,
 32, 38
 Արծրունիք — 36, 38, 41, 42, 44,
 47, 60, 61, 63, 68, 71, 81, 82,
 88, 91 98

Արծվիք — 41, 47
 Արձան (ձեհյան) — 31, 37, 39,
 42, 45, 48, 49, 50, 51, 52, 54,
 55, 56, 57, 58, 61, 65, 67, 74
 Արշակունիների դուռ — 44, 50,
 Արշ (ու) ք — 41, 47, 84, 92, 110,
 111
 Արտազ — 32, 33, 37, 38
 Արտամեա — 64, 71
 Արտից գյուղ — 92, 93, 99, 100
 Արևի բլուր — 51, 58

Բ

Բաղու — 48 54
 Բալի, Բալխաստան — 64, 66,
 73,
 Բաշլ Եահաստան — 71, 81, 88
 Բառն — 34, 40, 46, 66, 114
 Բյուզանդիա — 28, 29, 33, 34
 Բրեխ(տ) — 43, 54, 55
 Բուստր — 81, 88

Գ

Գահար — 82, 83, 90
 Գամիքք — 83, 88
 Գեհեն — 27, 32
 Գիսանն (աղան) — 36, 42, 47,
 52
 Գլահա (վանք) — 25, 26, 30, 31,
 59, 60, 63, 67, 71, 81, 87, 98.

94, 97, 104, 105, 110, 111, 118
 Գողթն աղբյուր — 93, 100
 Գու՛ւ — 64, 71
 Գ(ո)ռոզ (Գոգոռո) — 83, 90, 114,
 Գրեհն (Գոհհն) — 99, 106

Դ

Դոմեանդաշտ (Դմիտր) — 36, 41,
 71, 73, 97, 104
 Դմիտր — 64, 66

Ե

Եգիպտոս — 25, 29, 31, 34
 Եկեղյաց — 25, 30, 34, 40, 53,
 60, 114
 Եղիազարի վանք — 28, 33
 Երեզնավան (Երիզա ավան ^) —
 109
 Երիզա — 34, 40
 Երրորդ Հալք — 23
 Երեսադեմ — 23, 25, 26, 28, 29,
 31, 34, 35, 40, 69, 76, 109
 Երեան — 53
 Եփեսոս — 35, 40, 41

Թ

Թադևոս առք. վանքը — 37
 Թաղարթներ — 55, 62
 Թիլ — 82, 87, 89, 95, 114
 Թմրաձոր — 96, 103
 Թերդան — 36, 42

Ժ

Ժաղով — 98, 101

Ի

Իննակնյան — 20, 22, 25, 26,
 27, 28, 30, 31, 37, 40, 42, 43,
 47, 48, 49, 51, 53, 56, 57, 58,
 60, 65, 67, 68, 81, 88, 114,
 115

Կ

Կառան — 91, 99
 Կարձք (Հաբձք) — 74, 81
 Կորնի — 48, 54, 55
 Կոր Վիրապ — 34, 39, 40
 Կույթ — 64, 71
 Կր. Կալ — 52, 53, 60, 92, 106,
 109

Ս

Սիծառն — 109, 110, 111
 Սծմակ(ա) քիթ — 84, 88, 89, 91
 Սոփթ — 57, 65

Լ

Կաղսմախյայաց բլուր — 105, 108
 Կարապետ — 20, 25, 26, 27,
 30, 34, 35, 42, 44, 45, 46,
 49, 50, 55, 58, 59, 60, 61, 62,
 63, 64, 65, 67, 68, 69, 70,
 71, 73, 76, 77, 78, 79, 81,
 82, 84, 86, 87, 89, 92, 94,
 96, 97, 98, 102, 103, 104, 105,
 107, 110, 111, 112, 114, 116
 Կարին — 36, 42, 50, 57, 58, 65,
 66, 73
 Կարճկոնք — 46, 52
 Կաթողիկէ — 114
 Կեղք — 48, 54
 Կեսարիա — 19, 21, 25, 26, 27, 31,
 32, 33, 34, 35, 38, 40, 41, 44,
 49, 50, 56, 61, 63, 68, 71, 72,
 78, 110
 Կոթ — 77, 80, 84, 87

Կորեանք — 80, 84, 87

Կորեթոս — 26, 31

Կ. Պոլիս — 110, 113

Կուաոս — 36, 37, 42, 43, 46, 47,

48, 52, 53, 54, 60, 63, 67, 71

Կուրա (գլխ). (Կուրանք) — 103,

2

Համամաշին — 113

Հայաստան — 28, 29, 31, 35, 36,

59, 105, 109, 112, 113, 114

Հայրաքուր — 81, 88, 97, 104

Հայրենիք — 109

Հայք (չորրորդ) — 20, 25

Հայք (երկրորդ) — 20

Հանդիսյանք — 102

Հաշտյանք — 24, 29, 39, 40, 45,

46, 54, 56, 57, 61, 62, 63, 64,

67, 74, 82, 84, 85, 90, 95, 97,

98, 99, 101, 102, 104, 105, 106,

107, 109

Հարք — 25, 30, 36, 40, 42, 46,

58, 65, 82, 90, 114,

Հեղհաստան — 47, 53

Հոնքենկենց — 98, 99, 102, 105,

106, 109

Հոռեանք — 47, 53, 54, 60

Հով(ե)անք — 48, 55, 104

Հորդանան — 20, 25

Համ — 23, 25, 28, 28, 29, 31, 34,

35, 40, 41, 53, 58, 60, 64

Համաստան — 64, 68, 71, 74, 97,

104

3

Ձյուն(ա)կերտ — 83, 90, 115

Ճ

Ճարտիս — 118,

Ծ

Մահուանիք (Մահուանիք) — 103,

Մահու (Մահի) — 87, 89, 94, 95

Մանձկերտ (Մանազկերտ) — 50,

Մանյա — 59, 67

Մատրաշանք — 107, 108, 114,

Մարտուց փոզ(ա)ն — 102,

Մեծամոր — 92, 100

Մեղտի — 39, 45, 46, 47, 48, 53,

54, 55, 67, 74, 75, 76, 82, 85,

92, 94, 96, 97, 99, 101, 103,

104, 106, 109

Մեստակող — 41, 47

Միլյազետք — 25, 28, 29, 31, 34

Մոգտուն (Մուլուն. Մոկուն, Մո-

կունք) — 99, 108

Մոկա — 37, 43, 41, 47

Մուշ — 53, 60, 64, 71, 72, 76,

76, 80, 82, 83, 84, 87, 90, 91,

95, 98, 105, 111

Մուշեղամարդ — 56, 63

Մուրհա (Մուրխա) — 91, 98

Ն

Նիա (ժողով) — 78, 88

Նյուստորիա — 36, 41

Շ

Շաաաիս — 110,

Շիրանիկ (Շիրանիանիք) — 97, 104

Ռ

Ռդակե — 37, 43, 53, 58, 60,

66, 67, 73, 74, 79, 80, 88, 93,

101, 111

Ռզնուա — 78, 84

Գ.

Գալուսիք — 36, 42, 47, 53, 60,
84, 92, 93, 94, 95, 97, 101,
102, 103, 104, 107
Գաղատա — 31, 37
Գաղմոս — 35, 40
Գարնի — 39, 45, 64, 71
Գաթուսի — 31, 32, 37
Գարնիստան (Գարսից) — 20,
25, 32, 37, 38, 83, 87, 90, 97,
98, 104, 107, 109, 112, 113
Գողան — 108
Գորպ(ե) — 82, 85, 90, 97, 115

Ճ

Ճաղախք — 114.

Ե

Եազան — 63, 70
Եասուն — 64, 71, 75, 82
Եհրաստիա — 35, 41
սր. Եհրեզուն — 35, 41
Եհրեմանոր — 93, 99, 106
Երնա — 22, 27
Երոն (Վերին) — 23, 29, 70
սր. Երոն (Եկեղեցի) — 113
Ելուսիք — 37, 38, 40, 41, 43, 44,
46, 47, 52, 53, 56, 57, 60, 63,
64, 65, 112
սր. Եանփանոս (Եկեղեցի) — 104,
111
Երլանց Կուր — 99, 100
Սուրբ Թանակ (Վկայարան) — 114

Վ

Վահանահովիտ — 94, 102
Վաղարշապատ (Վաղարշապետ) —
24, 26, 28, 32, 34, 110

Վալթանեղանիս — 108,
Վանանդ — 112, 114
Վանքի գյուղ (Կենաց Վալթ) —
96, 103
Վարազական բլուր — 36, 98, 102,
105
Վիշապ (քաղաք) — 39, 45, 47,
53
Վրաստան — 53, 58, 59, 60, 65,
114

Տ

Տաճկաստան — 114,
Տամբուր — 113,
Տալթ — 110
Տաճրոս — 20, 25, 28, 33, 83, 90,
100, 107
Տարոն — 10, 24, 25, 26, 28, 29, 31,
33, 34, 36, 42, 47, 50, 53, 56,
58, 64, 65, 66, 67, 72, 73, 74,
79, 81, 82, 83, 88, 90, 98, 102,
104, 105, 110, 111, 112, 114,
115
Տիրակատար — 40, 46
Տուժք — 46, 54, 55

ՌԻ

Ռազնուտ (Ռզնուտ) — 76, 83, 92
Ռանա — 25, 31, 33, 39, 115

Օ

Օձ — 67, 74, 80, 114
24, 26, 29, 31, 32, 34, 36, 40,
110, 114

Փ

Փայտակարան — 46, 53
Փանգրիկ — 105, 108

Ք

Քաղքե — 47, 54, 80, 87, 91, 99

ԲՈՎԱՆԻԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Նախաբան— Վ. Վարդանյան	3
Ճարտնի պատմությունը...	19
Սր. Գրիգորի ուղարկած թղթի պատասխանը...	21
Զենոբ Ասորու պատասխանը...	17
Արծանում տեղի ունեցած երկրորդ պատերազմի...	0
Սր. Կարապետի առաջնորդները	9
Պատճեն I. Գլուխ Բ. Պարսից պատմության...	1
Պատճեն II. Վախճանի Տարոն գալը...	1
Պատճեն III. Տիգրանի Տարոն գալու մասին	3
Պատճեն IV. Վարդուհրի Տարոն գալը...	7
Միծառի հաշի պատմությունը...	1
Վահանի որդի Տիրանի մահվան և...	12
Ձեռագրերը և հրատարակությունները	13
Ծանոթություններ	141

ISBN 5-550-00198-5

Գրական-գեղարվեստական գրականություն

Հովհան Մամիկոնյան

ՏԱՐՈՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Литературно-художественное издание

Мамиконян Ован

История Тарона

(На армянском языке)

Издательство «Хорурдани грох»

Ереван, 1989

Խմբ. վարիչ՝ Ստ. Է. Թովչյան, խմբագիր՝ Ս. Գ. Սաֆակյան, նկարիչ՝
Հ. Սառաբյան, գեղ. խմբագիր՝ Հ. Ս. Մալխասյան, տեխ. խմբագիր՝ Վ. Գ.
Ավագյան, գեղարվեստական խմբագիր՝ Զ. Ս. Կարապետյան

ИБ 6386

Հանձնված է շարվածքի՝ 7. 01. 1989, Ստորագրված է տպագրության 12. 05.
1989, Տարվաթիվ 84X1081/32, Քուղթ՝ տպագր. № 1, Տպատեխնիկ.
Գրքի սովորական Տպագրություն՝ բարձր, 9,24 պայմ. մամ., 9,5 հրատ.
մամ., Տպարանակ՝ 20000, Պատվեր՝ 28, Գինը՝ 1 ո. 60 կոպ.

«Խորհրդային գրող» հրատարակչություն, Երևան—9, Տերյան 91.

Издательство «Хорурдани грох», Ереван-9, ул. Теряка, 91.

2002 հրատարակչությունների, պոլիգրաֆիայի և գրքի առևտրի գործերի
պետական կոմիտեի № 1 տպարան, Երևան—10, Ալավերդյան 65.

Типография № 1 Госкомитета Арм. ССР по делам издательств, по-
лиграфий и книжной торговли Арм. ССР, Ереван-10, ул. Алавер-
дяна, 65.